Kulturmiljöprogram

SKINNSKATTEBERGS KOMMUN | VÄSTMANLANDS LÄN

SKINNSKATTEBERGS SOCKEN

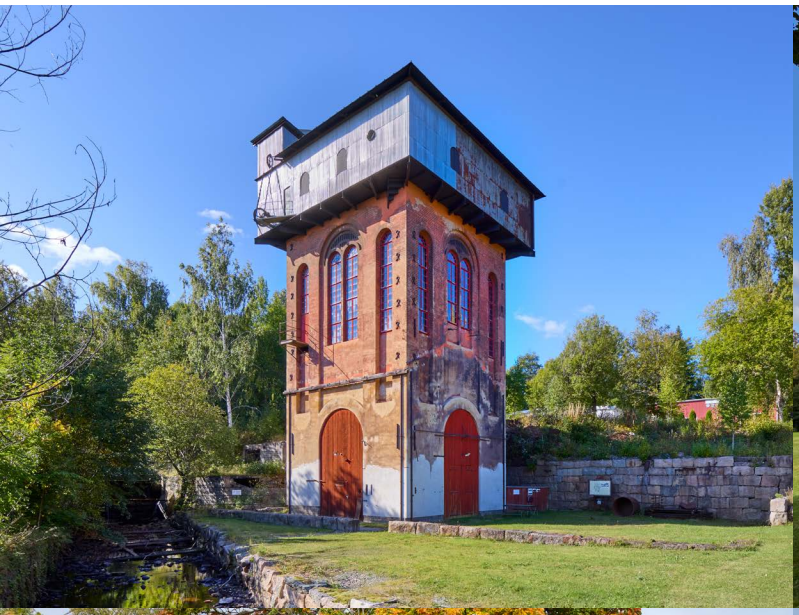

ETT SAMVERKANSPROJEKT MELLAN SKINNSKATTEBERGS KOMMUN, VÄSTMANLANDS LÄNS MUSEUM OCH LÄNSSTYRELSEN I VÄSTMANLANDS LÄN

Skinnskattebergs kommun

västmanlands läns MUSEUM – en del av Region Västmanland

Länsstyrelsen Västmanlands län

Detta kulturmiljöprogram är framtaget inom ramen för samverkansprojektet Kulturmiljövårdsprogam för Skinnskattebergs kommun. Projektet har drivits i samverkan mellan Skinnskattebergs kommun, Länsstyrelsen i Västmanlands län och Västmanlands läns museum 2015 – 2022. Kulturmiljöprogrammet är antaget av kommunfullmäktige 2022-03-07 § 22

Text: © 2021, Västmanlands läns museum. All text i denna rapport är fri att använda enligt licens CC BY.
Villkor på: www.creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Foto: Foton på sid 1, 4, 7, 8, 10, 16, 24, 28, 31, 39, 73, 74, 206, 211 och 212 © Lasse Fredriksson.
Där inget annat anges är fotografier tagna av Västmanlands läns museum, Anna Thorsell, Christina Morén, Ellen Holtermann Wiig, Emma Karp, Ingrid Eriksson, Julia Göransson, Sara Bäckman och Victoria Bly.
Foton tagna inom ramen för projektet anges med bildid. VIm-ski och fotografernas initialer.
Dessa foton är © Västmanlands läns museum och fria att använda enligt licens CC BY-SA.
Villkor på: www.creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/

Övriga foton: © namngiven fotograf.

Kartor: © Lantmäteriet, Geodatasamverkan. Kartbilder Västmanlands läns museum.

Grafisk form: Advant.

Layout: Länsstyrelsen i Västmanlands län.

Denna skrift är utgiven av Länsstyrelsen i Västmanlands län, www.lansstyrelsen.se/vastmanland.html
ISBN: 978-91-527-1575-8

Omslagsfoto: Lienshyttans masugn, Skinnskattebergs herrgård, äldre bostadshus i Godkärra och Skinnskattebergs station.
© Lasse Fredriksson.

Kulturmiljöprogram

SKINNSKATTEBERGS KOMMUN | VÄSTMANLANDS LÄN

SKINNSKATTEBERGS SOCKEN

ETT SAMVERKANSPROJEKT MELLAN SKINNSKATTEBERGS KOMMUN, VÄSTMANLANDS LÄNS MUSEUM
OCH LÄNSSTYRELSEN I VÄSTMANLANDS LÄN

Innehåll

Förord 9

1. Inledning 11
1.1 Bakgrund 11
1.2 Syfte och målsättning 11
1.3 Metod och källor 12
1.4 Metod för kulturhistorisk värdering 13
1.5 Avgränsningar 14
1.6 Målgrupp 15
1.7 Läsanvisning 15

2. Kulturvärden i samhällsplaneringen 17
2.1 Lagstiftning 17
2.2 Definitioner 19
2.3 Ansvar och roller 20
2.4 Antikvariskt förhållningssätt 21

3. Skyddad bebyggelse i Skinnskattebergs kommun 25
3.1 Riksintresse för kulturmiljövård 25
3.2 Byggnadsminnen 26
3.3 Kyrkliga kulturminnen 26
3.4 Besöksmål Ekomuseum Bergslagen 27

4. Bebyggelsehistorisk översikt 29
4.1 Skinnskattebergs tidiga historia 29
4.2 Bruksmiljöer 32
4.3 Landsbygdens bebyggelse 40
4.4 Transport och kommunikationsleder 46
4.5 Svenska kyrkan och frikyrkliga verksamheter 50
4.6 Tätorter 55
4.7 Undervisning och skola 62
4.8 Läger och förläggningar under andra världskriget 66
4.9 Kultur, folkrörelse- och fritidsmiljöer 68

5. Inventerade områden i Skinnskattebergs socken 75
5.1 Baggbron, Hultebo och Sunnanfors 76
5.2 Baggå 86
5.3 Bjursjön 94
5.4 Björkviken 98
5.5 Borntorpet 102
5.6 Bäckegruvan, Östergruvan och Persgruvan 106
5.7 Darsbo 114
5.8 Främshyttan, Fagersta och Harnäs 120
5.9 Godkärra 126
5.10 Ivarbyn, Pilbo, Getingtäkten, Skräddarbo och Sotängen Ivarbyn 134
5.11 Kopparverket 138
5.12 Kärrbo 142
5.13 Långviken 148
5.14 Masbo, Gamla Masbo och Vätterskoga 154
5.15 Prästgårdsgärdet, Sotvreten och Bårestad 162
5.16 Riddarhyttan 168
5.17 Skinnskattebergs bruks- och kyrkomiljö 176
5.18 Skinnskattebergs centrum 184
5.19 Skinnskattebergs industriområde, Hedströmmen IP och Folkets Park 188
5.20 Vätterskoga 196
5.21 Övre och Nedre Källfallet 200

6. Källor och administrativa uppgifter 207
6.1 Otryckta källor 207
6.2 Tryckta källor 207
6.3 Administrativa uppgifter 210

Förord

Kulturmiljöprogrammet för Skinnskattebergs kommun beskriver kommunens kulturmiljöer och kan fungera både som ett konkret redskap i den enskilda planeringssituationen och som ett övergripande visionsdokument för kommunens viktigaste kulturhistoriska berättelser.

I plan- och bygglagen (PBL) finns tydliga krav på att kommuner ska visa upp och ta hänsyn till kulturvärden i sin planering. PBL:s paragrafer anger bland annat hur allmänna och enskilda intressen, krav på varsamhet och förbud mot förvanskning ska hanteras. Därför är det viktigt att det finns en god kännedom om dessa kulturvärden hos de som planerar och fattar beslut inom kommunen.

För Skinnskattebergs kommun fanns tidigare ett kulturmiljöprogram från 1980-talet. Arbetet med att ta fram ett nytt relevant program initierades 2015 och har genomförts som ett samverkansprojekt mellan Länsstyrelsen i Västmanlands län, Västmanlands läns museum och Skinnskattebergs kommun. Arbetet har pågått under åren 2015–2022.

Som ny kommunchef för Skinnskatteberg fick jag ta del av det färdiga kulturmiljöprogrammet du nu har framför dig. Min förhoppning är att den ska öka kunskapen om kommunens rika byggnadstradition, kulturhistoria och nulägesbild. Den ska också bidra till en djupare förståelse för de traditioner och händelser som format kommunen från forntiden fram till idag. De människor som levt och verkat här har satt sin prägel på området på många olika sätt, precis som dagens invånare skapar framtidens landskap.

Jag vill citera en av initiativtagarna till projektet, tidigare kultur- och fritidschef Staffan Bergman som fram till sin pensionering 2020 var en av de drivande i framtagandet av kulturmiljöprogrammet:

”Skinnskattebergs kommun har ett synnerligen rikt kulturarv som det är av största vikt att bevara, utveckla och tillgängliggöra. Förhoppningen är att detta program ska vara en god vägledning för såväl kommunens medborgare som dess politiker och tjänstepersoner, i arbetet med att väva samman det historiska arvet med framtidens behov på ett hållbart sätt.”

Med stor glädje och stolthet presenterar jag nu det färdiga resultatet av sju års arbete med att sammanfatta och tillgängliggöra Skinnskatteberg kommuns byggnadstradition och kulturmiljöer.

Jag vill rikta ett varmt tack till alla de personer som under arbetet med programmet deltagit med kunskap, intresse och engagemang.

Annelie Johansson
Kommunchef
Skinnskattebergs kommun

1. Inledning

1.1 Bakgrund

För ett stort antal av Västmanlands läns kommuner finns kulturminnesvårdsprogram. De upprättades under 1980-talet som kunskapsunderlag beträffande kommunernas kulturmiljöer. I takt med att städer idag förtätas i hög utsträckning och landsortsbebyggelse utvecklas ökar förändringstrycket på redan befintliga byggnader och kulturmiljöer. Sedan de tidigare kulturmiljöprogrammen togs fram har ny bebyggelse tillkommit och den befintliga förändrats i hög utsträckning. Synen på vad som är kulturhistoriskt intressant är dessutom inte beständigt, utan varierar i takt med att samhället förändras och utvecklas. Behovet av uppdaterade och aktuella kulturmiljöprogram har därför ökat bland handläggare inom samhällsplanering och kulturmiljösektorn, men även för andra som på något sätt arbetar med eller intresserar sig för länets kulturmiljöer.

I arbetet med att uppdatera Skinnskattebergs kulturmiljöprogram har Länsstyrelsen i Västmanlands län, Västmanlands läns museum samt Skinnskattebergs kommun ingått i ett trepartssamarbete. Arbetet har genomförts som ett samverkansprojekt och en projektgrupp med representanter från kommunen, länsmuseet och länsstyrelsen har knutits till projektet. Gruppen har träffats två till tre gånger per år och har bland annat arbetat med metodfrågor, rapportstruktur, värdering och urval samt faktagranskning. Västmanlands läns museum har ansvarat för insamlandet av data, som har utförts genom byggnadsinventeringar.

Inventeringen i Skinnskattebergs kommun genomfördes under åren 2017–2019 där samtliga byggnader har inventerats inom i förväg utvalda områden. Urvalet har baserats på det tidigare kulturmiljöprogrammet, men även utifrån var den samlade bebyggelsen återfinns idag. En strävan har funnits att lyfta modernismens bebyggelse, som karakteriseras av en avskalad och geometriskt enkel arkitektur, samt perspektiv på barn och kvinnors miljöer. Information från inventeringen har registrerats i en databas som sedan har sammanställts och analyserats av länsmuseets byggnadsantikvarier. Resultatet om vad som bedömts vara kulturhistoriskt intressant och karaktäristiskt i kommunen presenteras i föreliggande program. Kulturmiljöprogrammet och delar av databasen tillgängliggörs på www.kulturarvvastmanland.se.

1.2 Syfte och målsättning

Det övergripande syftet med Skinnskattebergs kulturmiljöprogram är att uppmärksamma och sprida kunskap om fysiska miljöer och byggnader så att dess kulturhistoriska värden kan bevaras och utvecklas. I detta inkluderas att undersöka och aktualisera kunskapen om vilka kulturhistoriska värden som finns att tillvarata, så att kunskapen om detta i sin tur kan spridas vidare. Syftet är även att programmet ska vara ett vägledande kunskapsunderlag för samhällsplaneringen hos kommunen.

Här innefattas bland annat översikts- och detaljplanering samt bygglovshantering. Ytterligare syften med programmet är att det ska fungera som stöd i förvaltning av fastigheter, uppmärksamma modernismens bebyggelsen som inte lyfts fram i tidigare kunskapsunderlag samt att ge råd och sprida information till kommuninvånarna och en intresserad allmänhet.

Ett mål med arbetet är att ta fram ett mer tillgängligt och användbart program, jämfört med det tidigare kulturmiljöprogrammet. Detta har möjliggjorts genom dagens digitala tekniker, som i allt större utsträckning blir tillgängliga för en bredare publik. Att i så stor utsträckning som möjligt tillgängliggöra kulturmiljöer och kulturmiljöarbetet är en målsättning för kulturmiljövårdens aktörer både på en regional och nationell nivå. Ytterligare en målsättning med framtagandet och tillgängliggörandet av kulturmiljöprogrammet är att öka kunskapen i länet om kulturhistoriskt värdefulla miljöer och därmed öka människors delaktighet i kulturmiljöarbetet – och med det även samhällsbyggnadsprocessen.

Databasen, den digitala byggnadskartan och kulturmiljöprogrammet har även som syfte att fungera som komplement till varandra. Informationen presenteras på hemsidan för Kulturarv Västmanland, www.kulturarvvastmanland.se. I programmet beskrivs bebyggelseområden som bedöms som särskilt kulturhistoriskt värdefulla och som rekommenderas att hanteras enligt 8 kap. 13 § i plan- och bygglagen (2010:900). Områdets historiska framväxt och kulturhistoriska värden i bebyggelsen beskrivs. I rapporten finns även exempel på enskilda byggnader som utpekats som särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. I databasen finns ytterligare och mer specifik information om särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Exempelvis redovisas ett stort antal byggnader som ligger utanför bebyggelseområdena som beskrivs i programmet. Information som byggnadstyp, funktion, byggnadsår, byggnadsmaterial och kulturhistoriskt värde samt information som rör en byggnads administrativa uppgifter och utformning, har registrerats.

1.3 Metod och källor

Insamlandet av materialet till kulturmiljöprogrammet har genomförts av byggnadsantikvarier vid Västmanlands läns museum. Bebyggelseområden och enskilda byggnader har inventerats och dokumenterats exteriört i bild och text. Länsmuseet har även utfört en kulturhistorisk värdering av de byggnader och miljöer som inventerats.

Inventeringarna har utförts genom fältarbete där byggnader och miljöer fotodokumenterats och beskrivits i text. Via ett webbaserat kartverktyg har informationen lagts in i en databas. Databasen har utgått från Lantmäteriets fastighetskarta och har en områdesindelning som projektet har beslutat och som föreliggande rapport är baserad på. Under fältarbetets gång har även fastighetsägare och andra privatpersoner kunnat bidra med information kring en byggnads eller ett områdes historik, uppbyggnad och framväxt. De fysiska objekten och miljöerna har utgjort ett primärt källmaterial för analys och kulturhistoriska värdering.

Fältarbetet har kompletterats med arkiv- och litteraturstudier. Material från Västmanlands läns museums arkiv och bibliotek har studerats liksom tidigare byggnadsinventeringar och kulturmiljöprogram. Information har vid behov även inhämtats från Skinnskattebergs kommunarkiv. Lantmäteriets digitala databas Historiska kartor har varit komplement till fältarbetet.

När uppgifterna kring en byggnads historik har varit bristfällig har en uppskattning av dess byggnadsår och ursprungliga funktion gjorts i den mån det har varit möjligt, utifrån en okulär besiktning av dess karaktär, form, material, konstruktion, detaljer, läge och sammanhang. I vissa fall har byggnader inte inventerats eftersom de har varit otillgängliga eller att fastighetsägaren inte varit villig att delta i projektet. Om en byggnad bestått av flera sammansatta byggnadskroppar har man i databasen endast lagt in information om en av byggnadskropparna.

Digitala fotografier och databasen lagras hos Västmanlands läns museum. Skinnskattebergs kommun och Länsstyrelsen i Västmanlands län har fått tillgång till databasen.

1.4 Metod för kulturhistorisk värdering

All bebyggelse har något slag av kulturhistoriskt värde, men tyngden varierar. De värderingar som styr vad som betraktas som kulturhistoriskt värdefullt förändras successivt, vilket innebär att sådan bebyggelse som idag inte tillmäts något särskilt kulturhistoriskt värde kan komma att göra det i framtiden.

Genom att redovisa de kulturhistoriska värdena skapas en grund för att kunna motivera varför en byggnad, anläggning eller miljö ska behandlas på ett visst sätt eller ha ett särskilt lagskydd. För att kunna förstå och värdera bebyggelse behöver man både identifiera dess särskilda karaktärsdrag och sätta in dessa i ett större sammanhang. De två metoder som använts vid den kulturhistoriska värderingen är framtagna av Riksantikvarieämbetet. Den ena är en beprövad och vedertagen metod vid värdering av bebyggelse och finns beskriven i boken *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* av Axel Unnerbäck. Värderingssystemet bygger på olika delbegrepp som dokumentvärden och upplevelsevärden. Dokumentvärden beskriver den historia en anläggning eller en byggnad kan berätta. Värden av det här slaget kan beskrivas objektivt. Upplevelsevärden rymmer begrepp som kan karaktärisera en upplevelse av en anläggning eller en byggnad.

Den andra metoden återfinns i skriften Plattform *Kulturhistorisk värdering och urval* av Cissela Génetay och Ulf Lindberg från 2014. Kortfattat går metoden ut på att undersöka om en byggnad eller annat specifikt objekt har kulturhistoriska, sociala, estetiska, ekologiska eller ekonomiska värden. I denna bedömning har primärt de kulturhistoriska, sociala och estetiska värdena varit aktuella. Värderingen av den inventerade bebyggelsen har även baserats på hur sällsynt, förändrad eller representativ för en viss period den är.

Till exempel kan en specifik byggnadstyp som anses sällsynt vara kulturhistoriskt värdefull, även om den har genomgått många förändringar. Jämför detta med en mer vanligt förekommande byggnadstyp, till exempel en villa från 1970-talet. En sådan byggnad är sällan sällsynt men i stället representativ, framför allt om den anses vara välbevarad. På så vis finns en stor spridning i det kulturhistoriska urvalet i länet.

Förutom ovan nämnda perspektiv och kriterier för den kulturhistoriska bedömningen har även hänsyn tagits till lokala och regionala perspektiv. En byggnad kan vara representativ på lokal nivå och samtidigt sällsynt regionalt och nationellt. Det kringliggande landskapet och miljön kan även det ha stor betydelse för den totala bedömningen. Om till exempel en välbevarad och autentisk byggnad ligger i ett väl bevarat agrart landskap tillsammans med flertalet äldre byggnader med en tydlig koppling till jordbruksverksamhet, kan det bedömas olika jämfört med om den autentiska byggnaden befinner sig ensam i ett övrigt kraftigt förändrat och exploaterat område. Det kan även finnas skillnader i bedömningen om en villa i ett bostadsområde från 1960-talet är ensam om att inte har byggts ut och förändrats gentemot om hela området är välbevarat. ”Kompletta” miljöer kan ibland ge större möjligheter till förståelse för respektive tidsperiod eller fenomen, men enskilda byggnader i en för övrigt kraftigt förändrad miljö kan vara ledtrådar till en förfluten tid.

1.5 Avgränsningar

Byggnadsinventeringen i Skinnskattebergs kommun har genomförts inom i förväg utvalda områden. I dessa områden har all bebyggelse inventerats, detta inkluderar bostadsbebyggelse med tillhörande uthus, jordbruksfastigheter med både bostadshus och ekonomibyggnader, industri och affärsbebyggelse. Bebyggelse som till exempel lekstugor, jordkällare och tillfälliga byggnader såsom baracker har också ingått i inventeringen.

I de fall en byggnad inte har fotograferats har det berott på att den har varit oåtkomlig vid inventeringstillfället eller att en fastighetsägare begärt att inte få en byggnad fotograferad. Dock har annan information om en sådan byggnad, som till exempel användningsområde, samlats in i den mån det har varit möjligt. Då en totalinventering inte har utförts i kommunen har byggnader utanför inventerade områden således inte bedömts och definierats inom detta kulturmiljöprogram.

Det kulturhistoriska urvalet har bedömts genom de ovan beskrivna metoderna. Det har inte funnits någon avgränsning i mängd gällande hur många byggnader eller miljöer av en viss typ eller på en viss plats som bedömts som kulturhistoriska värdefulla. Samtliga byggnader och miljöer som bedömts ha betydelse har värderats utifrån sagda metoder.

1.6 Målgrupp

En av huvudmålgrupperna för kulturmiljöprogrammen är handläggare och politiker som arbetar inom den kommunala och regionala samhällsplaneringen. Programmen ska finnas tillgängliga som underlag och presentera platser och områden utifrån de befintliga kulturhistoriska värdena.

Programmen riktar sig även till andra som yrkesmässigt eller av personliga skäl har behov av aktuella kunskapsunderlag kring länets kulturmiljöer. Möjlighet finns även för den som är intresserad av att själv vårda en plats eller byggnad utifrån ett antikvariskt perspektiv, att vända sig till underlagen för att få grundläggande råd gällande bevarande.

1.7 Läsanvisning

Kulturmiljöprogrammet är uppdelat i två rapporter. Den ena rapporten behandlar Skinnskattebergs socken och den andra socknarna Gunnilbo och Hed. Båda rapporterna innehåller en inledning och en bebyggelsehistorisk översikt. Inledningskapitlet ger en bakgrund till framtagandet av kulturmiljöprogrammet tillsammans med syften, metodbeskrivning, avgränsningar och målgruppsbeskrivning. Vidare följer kapitlet *Kulturvärden i samhällsplaneringen*, där den aktuella lagstiftningen beskrivs, begrepp och definitioner, ansvar och roller samt antikvariska förhållningssätt för vård och bevarande av bebyggelsemiljöer. Dessa två inledande kapitel läses som bakgrund till programmet och kan användas som generella stöd vid arbete med kulturmiljöer.

Efter det inledande kapitlet och den bebyggelsehistoriska översikten presenteras resultatet av byggnadsinventeringen. Den samlade bebyggelsen i kommunen har indelats i olika mindre områden, vilka var och en beskrivs i respektive delrapport sorterad efter socken. I dessa texter anges de olika områdenas övergripande karaktär, historik och framväxt samt särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Här presenteras också exempel på enskilda byggnader som bedömts som kulturhistoriskt värdefulla. Det finns även ett urval av bilder som representerar byggnadsbeståndet inom ett angivet område.

Databasen och kulturmiljöprogrammet ska komplettera varandra. I kulturmiljöprogrammet beskrivs den övergripande karaktären för de inventerade platserna, liksom platsens framväxt och kulturhistoriska värden i bebyggelsen. I databasen finns mer detaljerad information om enskilda byggnader och områden där information som byggnadstyp, funktion, byggnadsår, byggnadsmaterial och eventuellt kulturhistoriskt värde har registrerats. Där finns också annan information som rör en byggnads administrativa uppgifter och utformning. Delar av materialet i databasen och programmet tillgängliggörs via Kulturarv Västmanland; www.kulturarvvastmanland.se.

11:24
Spår
2
09:34
Tågersta Gävle
Karbenni
Movingo gäller
09:34 Gävle: tåget är ersatt med buss.
SKINNSKATTEBERG

2. Kulturvärden i samhällsplaneringen

2.1 Lagstiftning

Begreppet ”k-märkt” har fått en något varierad betydelse i vardagligt tal. Det används ofta för bebyggelse och miljöer med ett utpekat kulturhistoriskt värde, men ibland åsyftas endast byggnader skyddade som byggnadsminnen. Begreppet ”k-märkt” har ingen juridisk innebörd utan är ett allmänt använt samlingsbegrepp för många olika typer av utpekanden eller lagskydd avsedda att bevara bebyggelse och miljöer av kulturhistoriskt intresse.

Det finns flera lagar i Sverige som skyddar landets kulturmiljöer. Bestämmelser om hänsyn och skydd för kulturmiljöer finns bland annat i plan- och bygglagen (PBL), kulturmiljölagen (KML) och miljöbalken (MB).

Plan- och bygglagen

Plan- och bygglagen är den lag som till stor del styr bebyggelsen i landet. Den innehåller bland annat bestämmelser om översiktsplanering, planläggning och byggnadslov och kan sägas vara en sammanvägning av allmänna och enskilda intressen. Lagen behandlar också skyddet av kulturvärden och anpassningen av nybyggnation till befintlig miljö. I 8 kap. 14 § och 17 § finns grundläggande krav på underhållsplikt, bestämmelser om varsamhet och hänsyn till kulturvärden samt förbud mot att förvanska särskilt värdefulla byggnader. Kravet om varsamhet innebär att bebyggelsens särart och karaktärsdrag ska tillvaratas vid ändring eller underhåll. I 8 kap. 13 § återfinns förvanskningsskyddet som säger att särskilt värdefulla byggnader, anläggningar, tomter, allmänna platser och bebyggelseområden inte får förvanskas. Vid planläggning gäller även hänsynskravet, 2 kap. 6 §, som säger att all bebyggelse ska utformas och placeras lämpligt med hänsyn till kulturvärdena på platsen. Dessutom ska bebyggelseområden med särskilda värden alltid skyddas, oavsett om det rör planläggning, bygglovsärenden eller vid någon åtgärd som inte regleras i plan eller lov.

Plan- och bygglagen gäller för alla förändringar på alla hus, både exteriört och interiört, och även för bebyggelsemiljöer. Lagen gäller även för åtgärder som inte kräver bygglov. Fastighetsägaren eller byggherren är ansvarig för att lagen efterföljs.

Förutom de fastställda skydd och krav som plan- och bygglagen ställer på bebyggelse ger lagen även kommuner möjlighet att lagskydda kulturhistoriskt värdefull bebyggelse genom skyddsbestämmelse ”q” i detaljplaner. En sådan bestämmelse kan slå fast att en byggnad inte får rivas, att underhåll ska ske med material och metoder anpassade till dess egenart och att den ska vårdas så att den inte förfaller. Man kan även meddela utökad bygglovsplikt för till exempel underhållsåtgärder och ange varsamhetsbestämmelsen ”k”, vilket kan reglera att vid om-, till- och nybyggnad ska karaktärsdrag och värden enligt planbeskrivningen särskilt beaktas.

Kulturmiljölagen

I kulturmiljölagen finns bland annat bestämmelser om fornlämningar, byggnadsminnen och kyrkliga kulturminnen samt om utförsel av kulturföremål ur landet. Enligt kulturmiljölagens tredje kapitel får en byggnad eller anläggning förklaras som byggnadsminne av länsstyrelsen om den anses ha ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller ingår i ett bebyggelseområde med ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde. En sådan förklaring innebär att byggnaden eller anläggningen ska bevaras för framtiden och att anläggningen sparas som ett historiskt dokument över en gången tid och dess människor och samhälle. Ett byggnadsminne kan bestå av en enskild byggnad eller ett område med ett stort antal byggnader. Det finns två typer av byggnadsminnen – byggnadsminnen enligt kulturmiljölagens tredje kapitel, så kallade enskilda, och statliga byggnadsminnen.

Vem som helst kan väcka fråga om att en byggnad eller anläggning ska bli byggnadsminne hos länsstyrelsen, som även handlägger förfrågningar om ändring av byggnadsminnen enligt kulturmiljölagens tredje kapitel. De statliga byggnadsminnena ägs av staten och det är regeringen som fattar beslut om dessa. Här är det Riksantikvarieämbetet som har tillsynsansvar.

Svenska kyrkans kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser (även gravkapell, kyrkogårdsmurar och andra fasta anordningar) är skyddade i kulturmiljölagens fjärde kapitel. Detta innebär att miljöerna ska vårdas och underhållas så att de kulturhistoriska värdena inte minskas och att utseende och karaktär inte förvanskas. De kyrkobyggnader som är uppförda före 1940 är automatiskt skyddade, men även vissa yngre kyrkor som bedöms ha särskilda kulturhistoriska värden har efter beslut erhållit ett skydd. Vid väsentliga ändringar av kyrkomiljöer krävs tillstånd från länsstyrelsen.

Bestämmelserna kring fornlämningar regleras i kulturmiljölagens andra kapitel, där bestämmelserna säger att det är förbjudet att utan tillstånd från länsstyrelsen på något sätt förändra, ta bort, skada eller täcka över en fornlämning. Grundprincipen är att fornlämningar ska bevaras för framtiden om det inte visar sig att samhällsintresset för en exploatering överväger. Går det inte att undvika en fornlämning vid en exploatering kan länsstyrelsen fatta beslut att en arkeologisk undersökning ska genomföras.

Miljöbalken

Miljöbalken är en övergripande lag som syftar till att värna om miljön som helhet. Bestämmelserna är till för att främja en hållbar utveckling för nuvarande och kommande generationer, så att alla kan leva i en hälsosam och god miljö. I miljöbalken anges att områden av riksintresse för kulturmiljövården ska skyddas från åtgärder som kan innebära ”påtaglig skada”. En riksintresseförklaring är i sig inte ett skydd utan kräver att ett ansvar tas från kommunalt håll och juridiskt enligt plan- och bygglagen. Planläggning ska också genomföras med hänsyn till bland annat skydds- och varsamhetsbestämmelser. Det är länsstyrelsen som övervakar att kommunerna tar sitt ansvar i frågan. I Sverige finns idag cirka 1 700 områden utpekade som riksintresse

för kulturmiljövården. De bedöms alltså ha så stora kulturhistoriska värden att det är av nationellt intresse att de bevaras. Ett av målen med dessa områden är att de ska ge en bred bild av historien.

Enligt miljöbalken kan en länsstyrelse eller en kommun förklara värdefulla kulturpräglade landskap som kulturreservat, liksom att mark- och vattenområden kan förklaras som naturreservat. Vid beslut om kulturreservat är länsstyrelsen också förvaltare och ansvarar för vård och skötsel av värdena på platsen. Kulturreservaten utgörs av landskap där marker, byggnader, anläggningar, spår och lämningar tillsammans utgör värdefulla kulturhistoriska helhetsmiljöer. I ett kulturreservat kan hela områdets kulturmiljö- och naturvärde skyddas och vårdas. Därmed omfattas byggnader, anläggningar, lämningar och marker, men även de värden som består av verksamheter, kunskaper och traditioner.

2.2 Definitioner

Definitionerna av kulturmiljövårdens begrepp har samlats upp och standardiserats av Riksantikvarieämbetet. Deras definition av **kulturarv** avser ”Kulturarv avser alla materiella och immateriella uttryck (spår, lämningar, föremål, konstruktioner, miljöer, system, strukturer, verksamheter, traditioner, namnskick, kunskaper etc.) för mänsklig påverkan. Oavsett om det skrivs i obestämd eller bestämd form – kulturarv eller kulturarvet – innefattar det en mångfald av kulturarv. Ibland kan begreppet preciseras för att belysa särskilda delar av samhällsutvecklingen, t.ex. det biologiska kulturarvet, det industriella kulturarvet eller modernismens kulturarv.”.

Kulturmiljö har inte en lika bred definition utan avser ”hela den av människor påverkade miljön, det vill säga som i varierande grad präglats av olika mänskliga verksamheter och aktiviteter. En kulturmiljö kan preciseras och avgränsas till att omfatta en enskild anläggning eller lämning, ett mindre eller större landskapsavsnitt, en bygd eller en region. Det kan röra sig om intensivt utnyttjade stads- eller industriområden såväl som extensivt påverkade skogs- eller fjällandskap. Kulturmiljön omfattar inte bara landskapets fysiska innehåll utan även immateriella företeelser som ortnamn eller sägner som är knutna till en plats eller ett område. Kulturmiljön är en del av kulturarvet.".

Kulturhistoriskt värde avser ”de möjligheter materiella och immateriella företeelser kan ge vad gäller att inhämta och förmedla kunskaper om och förståelse av olika skeenden och sammanhang – samt därigenom människors livsvillkor i skilda tider, inklusive de förhållanden som råder idag”. Ibland används även begreppet **kulturvärde**, vilket är en samlingsbenämning för sådana värden som tillskrivs företeelser med utgångspunkt i kulturhistoriska, sociala och estetiska aspekter.[1]

1. Génetay, Cissela & Lindberg, Ulf. *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval [Elektronisk resurs]: grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2014.

2.3 Ansvar och roller

Olika aktörer bär olika delar av ansvaret för att skydda och vårda de miljöer som berättar om både vår historia och samtid, men alla i vårt samhälle, aktörer inom kulturmiljövården, politiker och medborgare har även de ett gemensamt ansvar. Den inledande paragrafen i kulturmiljölagen lyder: ”Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla.”.

På lokal nivå ansvarar **kommunerna** för den fysiska planeringen enligt plan- och bygglagen. I den kommunala samhällsplaneringen ligger ett stort ansvar att visa varsamhet och hänsyn till både kulturmiljöer och kommunens miljö i sin helhet. Kommunen har även tillsynsansvar rörande ärenden enligt plan- och bygglagen, till exempel bygglov och rivningslov.

Länsmuseerna, däribland Västmanlands läns museum, förvaltar och förmedlar kunskap om kulturmiljön genom bland annat utställningar, pedagogisk verksamhet och framtagandet av olika kunskapsunderlag. De agerar ofta expertråd för länsstyrelserna och kommunerna i frågor om kulturhistoriska värden och bistår även allmänheten med olika förfrågningar.

Länsstyrelsen brukar kallas för ”statens förlängda arm” och är den myndighet som har ansvaret för tillämpningen av kulturmiljölagen när det gäller samhällsplanering och tillsyn över kulturmiljövården i länet. För Västmanlands län är det Länsstyrelsen i Västmanland län som bär det ansvaret. Länsstyrelsen ger råd, information och lämnar olika typer av tillstånd. Till exempel behövs tillstånd för ingrepp i fornlämning eller ändring av byggnadsminnen och skyddade kyrkor. Det är även till länsstyrelsen man vänder sig med anmälan om till exempel skada på fornlämningar. Länsstyrelsen hanterar också bidrag för vård och underhåll av länets kulturmiljöer och bevakar landets riksintressen enligt miljöbalken. Länsstyrelsen har även ett tillsyns- och vägledningsansvar enligt plan- och bygglagen. Det innebär att de utövar tillsyn och har en vägledande roll över de detaljplaner och översiktsplaner som kommunen antar. De har också en vägledande roll när det gäller byggnadsnämndernas tillsyn över den byggda miljön.

På nationell nivå finns **Riksantikvarieämbetet** som är den nationella instansen med ansvar för frågor som gäller kulturmiljö och kulturarv. Myndigheten sorterar under kulturdepartementet, med uppdrag fastställt av regeringen. Riksantikvarieämbetet har överinseende över kulturmiljövården i landet och är också det centrala expert-organet i frågor kring kulturmiljölagen.

Det finns även flera andra nationella myndigheter såsom till exempel **Boverket, Naturvårdsverket, Statens Fastighetsverk, Skogsstyrelsen, Trafikverket** med flera som har ansvar för kulturarvet och för att de nationella kulturmiljömålen uppnås. Detta för att ge en bättre förutsättning för att ta till vara den potential som kulturmiljön utgör för ett hållbart samhälle.

2.4 Antikvariskt förhållningssätt

För att hantera kulturhistoriska värden i bebyggelse och kulturlandskap kan det behövas anvisningar och riktlinjer för de aktuella områdena. Följande riktlinjer är med avsikt allmänt hållna och syftar till att ge en övergripande vägledning till bland annat handläggare och fastighetsägare.

Befintlig bebyggelse bör vårdas och underhållas varsamt, så att deras kulturhistoriska värden bevaras på lång sikt. Eventuella ombyggnationer bör ske varsamt och anpassas till byggnaden i övrigt och kringliggande bebyggelse.

Ny bebyggelse bör även det ske varsamt och bör prövas från fall till fall. Det är viktigt att ny bebyggelse inte påverkar kulturmiljön negativt samt att den anpassas till befintligt bebyggelsemönster och byggnadstradition. När det gäller mindre komplementbebyggelse bör utformning och placering även där anpassas till befintlig bebyggelse.

Bebyggelse som bedöms som kulturhistorisk värdefull bör i framtida detaljplaner skyddas och behandlas varsamt genom ”q”- och ”k”-bestämmelser. I enlighet med plan- och bygglagen har kommunen i samband med bygglovsärenden även möjlighet att styra utvecklingen utanför detaljplanlagt område, bland annat genom begreppet ”värdefull miljö”. Kommunen har möjlighet att utöka bygglovsplikt i områden som är kulturhistoriskt värdefulla. Inom en värdefull miljö kräver de så kallade attefallsåtgärderna oftast bygglov.

Andra väsentliga landskapselement som till exempel vägar, murar, diken och gränsmarkeringar som är viktiga för förståelsen och läsbarheten i landskapet bör vårdas och bevaras. Detta gäller även fornlämningar som på många håll utgör ett stort bestånd. Dessa har även som tidigare nämnts ett starkt lagskydd i kulturmiljölagens andra kapitel.

Tio råd för god byggnadsvård

Nedanstående råd kan vara till god hjälp för den som vårdar eller söker en god väg i en problematisk om- eller tillbyggnad. Anders Franzén har genom Svenska byggnadsvårdsföreningen formulerat tio råd för god byggnadsvård:

1. **Låt inte huset förfalla**. Håll efter husets skal. Tak och avledning av vatten är viktigt. Se efter fönster och dörrar, målningen på fasaden, håll grunden fri från fukt och låt inte växtlighet komma för nära.
2. **Använd traditionella material och metoder**. Traditionella material är billiga och har lång livslängd. Lita på material som har fungerat sedan länge. Då vet du vad du får.
3. **Låt huset vara med och bestämma**. Behåll husets planlösning så långt det går. Låt eventuella tillbyggnader ske förståndigt. Ersätt uttjänta material och byggnadsdelar med likadant som du tar bort.
4. **Tänk efter, ta dig tid**. Förhasta dig inte. Vissa misstag kan inte repareras. Lär dig vad du och huset klarar av. Ta reda på rätt metod och material. Huset tål att vänta ett halvår.
5. **Fråga om råd – på flera ställen**. Den byggmästare du frågar kan inte allt. Ta in priser från flera och fråga tidigare kunder. Standardlösningar är vanligt i nybyggnadssektorn, men inom byggnadsvården finns det flera vägar att gå. Skaffa dig kunskap och be om rådgivning av till exempel länsmuseum eller en byggnadsvårdsbutik.
6. **Planera**. Ett måttbeställt fönster kostar sällan mera än massproduktion, men har högre kvalitet och kan monteras med mindre kringarbete – men har längre leveranstid. Planera i god tid för dina kommande planer. Ha en realistisk plan.
7. **Bevara, återanvänd, spara**. Spara allt som inte hindrar eller gör skada. Kasserade originaldelar kan bli dyra att nyanskaffa. Ofta kan dörrar, beslag och lister återanvändas på andra ställen i huset. Sätt annars in en annons och skänk bort dem – det finns ofta någon annan som behöver det du inte har plats för.
8. **Kräv inte nyskick**. Ett hundraårigt hus kommer inte se perfekt ut. Acceptera dess åldrande och dess rynkor. Slitna handtag och trösklar kan hålla i många år till. Gör inga konstlade ansiktslyft.
9. **Undersök hur huset såg ut från början**. Foton kan vara till god hjälp, men framför allt huset i sig kan vara källa till kunskap. Skrapa eller slipa dig ned genom färglager. Hos din lokala hembygdsförening kan det finnas en del historik om ditt hus.
10. **Dokumentera vad du gör**. Fotografera, rita av eller mät upp före och efter en ombyggnad. Det kan vara till nytta och nöje i framtiden, både för dig och för nästa ägare.[2]

2. Franzén, Anders. *Tio bud för god byggnadsvård*. 1/2004, Svenska byggnadsvårdsföreningen, 2004.

Vidare läsning

För dig som är intresserad av att läsa mer om byggnadsvård eller bestämmelser kring bebyggelse finns det mycket fritt tillgängligt material på webben:

Boverkets kunskapsbank
PBL kunskapsbank är ett verktyg för den som använder plan- och bygglagen. Här finns webbutbildningar, planbestämmelsekatalogen, och mycket mer.
www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken

Kulturarv Västmanland
Samlingssida om Västmanlands läns samlade kulturarvstillgångar. Här finns berättelser, bilder och filmer om personer, händelser och platser.
www.kulturarvvastmanland.se

Länsstyrelsen i Västmanlands län
www.lansstyrelsen.se/vastmanland

Materialguiden
Materialguiden är en faktabas för dem som arbetar med byggnadsvård eller konventionell fastighetsförvaltning.
www.raa.se/hitta-information/materialguiden

Nätverket för byggnadsvård i Västmanland
Nätverket för byggnadsvård i Västmanland arbetar för att sprida kunskap och väcka intresse för god byggnadsvård i länet. De anordnar exempelvis kurser och föreläsningar och är navet i ett kunskapsnätverk av hantverkare, materialleverantörer och konsulter.
www.byggnadsvårdvästmanland.se

Skinnskattebergs kommun
www.skinnskatteberg.se

Svenska byggnadsvårdsföreningens artikelbank
Samlingssida för artiklar från Svenska byggnadsvårdsföreningen som behandlar bland annat traditionellt hantverk, bebyggelsehistoria och material.
www.byggnadsvard.se/om-byggnadsvard/artiklar

Vårda väl
Riksantikvarieämbetets serie med enkla, digitala rådgivningsblad. Här finns råd kring allt från arkeologiskt material, byggnadsmaterial, skadedjur, klimat, ljus, textilier med mera.
www.raa.se/hitta-information/publikationer/varda-val-blad

Västmanlands läns museum
www.vastmanlandslansmuseum.se

3. Skyddad bebyggelse i Skinnskattebergs kommun

3.1 Riksintresse för kulturmiljövård

På sin hemsida skriver Riksantikvarieämbetet: ”Bruksmiljöer, stadskärnor, äldre brukningslandskap och efterkrigstidens bebyggelse är exempel på riksintressen för kulturmiljövården. Genom tydliga exempel på olika historiska verksamheter och processer ska riksintresseområdena tillsammans avspegla hela landets historia”. Riksantikvarieämbetet har den nationella uppsikten och länsstyrelsen den regionala. Kommunen ska i översiktsplanen ange hur riksintressena ska tillgodoses. Riksintressen för kulturmiljövård regleras av 3 kap. 6 § miljöbalken.

Hedströmsdalen [U 4], delen i Heds och Skinnskattebergs socken, är klassad som ett riksintresse för kulturmiljövård

Motivering:
Järnbruksmiljöer i dalgångsbygd, goda exempel på brukens lokalisering till områden utanför de medeltida bergslagsområdena här betingad av vattenkraftstillgång och bra kommunikationsmöjligheter med Mälaren. (Bruksmiljö, Kommunikationsmiljö).

Uttryck för riksintresset:
Livsnerven Hedströmmen sammanbinder de olika järnbruken. Skinnskattebergs herrgårdsmiljö, med de söder om herrgården liggande lämningarna efter brukets hammarsmedjor. Bland annat finns här en hammarruin, grunderna till smedjor, dammvallar och omfattande slaggvarp. Karmansbo bruk med den unika, välbevarade hammarsmedjan som ännu idag kan användas, tillhörande valsverk, herrgårdsanläggning, arbetarbostäder med mera. Delar av Bernshammars bruk med lämningar och grunder efter hammarsmedjor, slaggvarp och bruksherrgård. (Miljön berör även Köpings kommun).

Röda jorden [U 33] Skinnskattebergs socken, fortsätter i Örebro län, är utpekat som ett riksintresse för kulturmiljövård

Motivering:
Fornlämningsmiljö med lågtekniska järnframställningsplatser och därtill hörande råvaruområde från järnålderns inledningsskede. Lämningar från hela den dåtida framställningsprocessen.

Uttryck för riksintresset:
Längs myr- och mosskanterna ligger järnframställningsplatserna främst synliga genom den låga vallformade slaggvarpen. I området pågår alltjämt rödjordsbildning som är mycket viktig för upplevelsen och förståelsen av järnframställningsplatsernas lokalisering.

3.2 Byggnadsminnen

Byggnadsminnen berättar om historiska skeenden och hur samhället har förändrats över tid. Även specifika händelser och enskilda personers historia skildras. Kulturhistoriskt värdefulla byggnader, miljöer och anläggningar kan skyddas som byggnadsminnen. I Skinnskattebergs kommun finns fem enskilda byggnadsminnen och Skinnskattebergs herrgård som är statligt byggnadsminne.

- Ebba Brahes lusthus
- Gisslarbo IOGT-lokal
- Karmansbo bruk
- Skinnskattebergs herrgård
- Skinnskattebergs station
- Mausoleet vid Färna herrgård

3.3 Kyrkliga kulturminnen

Kyrkan har sedan lång tid tillbaka varit medelpunkt för socknen. Kyrkobyggnaderna ger därför kunskap om samhällsutvecklingen i stort, om lokalsamhällen och om människors livsvillkor under olika tider. Svenska kyrkans kyrkobyggnader och begravningsplatser uppförda före år 1940 är skyddade enligt kulturmiljölagens fjärde kapitel. Detsamma gäller vissa yngre kyrkobyggnader och begravningsplatser. Tillståndsplikten omfattar också kyrkliga inventarier av kulturhistoriskt värde som inte ägs av privatpersoner. Länsstyrelsen är ansvarig myndighet.

- Gunnilbo kyrka
- Heds kyrka
- Skinnskattebergs kyrka

3.4 Besöksmål Ekomuseum Bergslagen

Ekomuseum är sedan 1986 ett nätverk av nästan 70 olika platser att besöka. Alla besöksmål har temat industrihistoria. Ekomuseum Bergslagens område sträcker sig 20 mil, från Grangärde i Finnmark i Dalarna till Mälardalen i Västmanland. Platserna berättar om liv och arbete, teknik och bergsbruk i Bergslagen förr.

I Skinnskattebergs kommun finns idag 14 besöksmål som ingår i Ekomuseum Bergslagen. Besöksmål tillkommer kontinuerligt och uppdaterade listor och beskrivningar finns på museets hemsida, www.ekomuseum.se

- Ebba Brahes lusthus
- Skinnskattebergs herrgårdsmiljö
- Kolarbyn
- Bastnäs gruvfält
- Kopparverket
- Lokstallet och KURJ
- Lienshytte masugn
- Röda Jorden
- Krampen
- Uttersbergs bruksmiljö
- Karmansbo bruksmiljö
- Färna bruksmiljö
- Oxbrons banvaktarstuga
- Kulturreservatet i Skräppbo

4. Bebyggelsehistorisk översikt

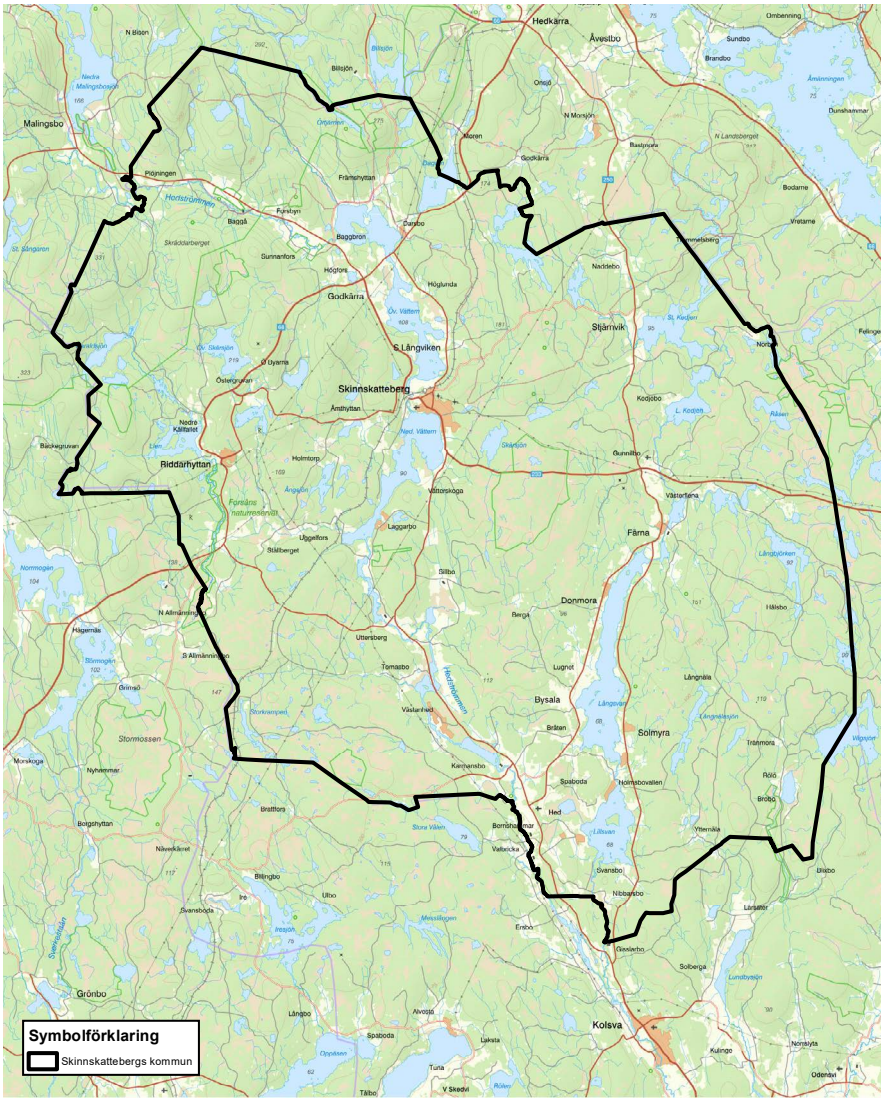

Karta över Skinnskattebergs kommun.

4.1 Skinnskattebergs tidiga historia

Skinnskatteberg kommun ligger i nordvästra delen av Västmanlands län och är en del av Bergslagen. Kommunen består av tre socknar: Skinnskatteberg, Gunnilbo och Hed. Det finns två tätorter, Skinnskatteberg och Riddarhyttan. Kommunen är rik på skogar, sjöar och åar samt berg och höjder. I Skinnskattebergs socken finns rika malmtillgångar, vilka saknas i Gunnilbo och Heds socknar. Den tidiga bebyggelsen växte sannolikt upp i anslutning till Hedströmmen, som mellan sjöarna

Övre och Nedre Vättern bildade tre vattenfall med en sammanlagd fallhöjd på 19 meter. I början av 1600-talet fanns minst sex hammarsmedjor utmed vattendraget. Framstående bruk i kommunen under 1700- och 1800-talen var Baggå, Skinnskatteberg, Uttersberg/Östanfors, Karmansbo, Bernshammar, Nyhammar, Jönsarbo, Färna, Gisslarbo och Bockhammar.

Naturtillgångarna har gett förutsättningar för en framgångsrik industri. I den industriella utvecklingen finns en kontinuitet med bergsbruk, järn- och kopparhantering från medeltid fram till 1900-talet, skogsbruk och sågverksindustri från slutet av 1800-talet samt en framgångsrik wallboardfabrik under 1900-talets andra hälft. Idag bedrivs träindustri och fläkttillverkning samt småföretag på orten. Det industriella kulturarvet lever kvar idag genom bebyggelsen industrin har genererat, såsom bruksmiljöer, herrgårdar och industrisamhällen.

Spridda fynd av stenyxor visar att människor har uppehållit sig i trakten under förhistorisk tid. Vid Mårtentorp utanför Riddarhyttan har man vid utgrävningar funnit landets äldsta kända järnframställningsplats, idag kallat Röda Jorden. Lämningarna är från cirka 700 år f.kr och utgörs av spår efter blästerugnar. I trakten av Skinnskatteberg finns många ortnamn som innehåller ordet Lapp, vilket antyder att samiska bosättningar funnits i kommunen. Det finns dock få kända berättelser knutna till namnen.

Området som idag utgör Skinnskattebergs kommun har främst ett medeltida ursprung. På medeltiden blev det vanligt att hyttor och hammarsmedjor lokaliserades till Bergslagen. Bergslag bildades på 1200-talet, vilket innebar ett distrikt med privilegier för bergshantering. Skinnskattebergs bergslag finns belagd i källor från 1366 och fick sina privilegier 1420. År 1458 omtalas Skärwikahytta vid Skinnskatteberg och under samma århundrade hade brytning av koppar påbörjats i Riddarhyttan. Flertalet järnhyttor låg i Skinnskattebergs socken där cirka 30 gamla hyttplatser har registrerats som fornlämningar. Såväl hyttlämningar som rester efter hammarsmedjor och slaggvarp finns spridda över hela bergslaget.

4.2 Bruksmiljöer

Gruv- och hyttverksamheten var sockenbornas främsta inkomstkällor. Hyttan i bergsmansbyn drevs och ägdes kollektivt av bergsmännen i byn där varje bergsman hade sin andel. Produktionen sköttes individuellt av varje delägare där man byggde egna kolhus, malm- och järnbodar. Arbetet vid hyttan och gruvan genomfördes främst av män, men under 1600-talet förändras det då antalet kvinnor och barn ökade som del av arbetskraften.

Järnframställningen var tämligen småskalig i de mindre hyttorna och flera tvingades lägga ned i samband med den konkurrens som kom med de större hyttorna. En stor del av den malm som förbrukades i hyttorna i Skinnskattebergs bergslag kom från gruvor i Riddarhytte malmfält. Följande namn är exempel på större gruvor: Bastnäs, Harald-sjö, Skilberget, Rödgruvefältet, Skärsögruvfältet, Mor- och Sparkabergen, Höjdgruvan, Bäckegruvan, Högforsgruvorna och Stripafältet.

På 1600-talet anlades ett kopparverk norr om Riddarhyttan och malmen bröts bland annat i de närbelägna gruvorna Hedningagruvan, Pellesgruvan och Östergruvan. Vid dessa gruvor vittnar i många fall endast gruvhålen om den tidigaste driften. Ett nytt kopparverk anlades 1819 drygt två kilometer söder om det äldre men verksamheten upphörde redan 1873. Så småningom anlades också bruk för vidareförädling av järnet. År 1877 bildades Riddarhytte AB, ett skogs- och gruvbolag som har haft stor betydelse för kommunen. I bolaget ingick bruken vid Lienshyttan och Gisslarbo samt Riddarhytte malmfält och järnvägen Uttersberg-Riddarhyttans Järnväg (URJ).

Under 1600-talet slogs de mindre enheterna ihop till större egendomar och nya större järnbruk etablerades. Omkring tio större bruk drevs i Skinnskatteberg, till exempel Baggå bruk, Skinnskattebergs bruk, Uttersbergs bruk, och Karmansbo bruk. Skinnskatteberg utvecklades till en av Bergslagens allra främsta bruksbygder. Flera av järnbruken leddes i perioder av kvinnor, som genom giftermål eller arv tog över driften och utvecklingen av dessa.

Mest känd är Ebba Brahe som övertog Bockhammars bruk på 1630-talet. Men även kvinnor som Edla Widiksdotter på Färna bruk och Johanna Margareta Djurklou vid Kohlswa på 1720-talet har haft betydande roller i brukens tidiga skeden.

Under 1900-talet blev det hårdare tider för de kvarvarande bruken med en allt större konkurrens på världsmarknaden. De tidigare betydelsefulla bruken lades ned ett efter ett, vilket kallas ”bruksdöden”. Omkring 1840 började den äldre bruksdriften förändras. Bergslagsprivilegierna upphävdes 1859. Då fanns i Sverige ett silverbergslag och ett kopparbergslag – Sala silvergruva och Stora Kopparberg samt 17 järnbergslag varav två i Västmanland – Skinnskatteberg och Norberg. Trots bruksdöden drevs några

Bruksmiljön vid Karmansbo med byggnader i ljus puts. Från vänster; kraftstation, klensmedja och hammarsmedja med valsverk. Foto: Vlm-skiek-0098.

bruk vidare in på 1900-talet som Östanfors bruk, Färna bruk, Baggå bruk och Karmansbo bruk. Karmansbo bruk var i drift fram till 1958 medan de andra lades ned på 1910- eller 1920-talet. Gruvbrytningen var dock betydande även under 1900-talet och nya gruvor togs i bruk.

År 1895 upptäcktes Källfallets gruvfält som utnyttjades fram till 1967, medan verksamheten vid Bäckegruvan drevs ända fram till 1982. Inom Riddarhytteområdet utrustades dessutom Lienshyttan med en ny masugn 1894 och verksamheten bedrevs fram till 1959. År 1962 förvärvades Riddarhyttebolaget av Uddeholms AB.

Bruken lades ned ett efter ett, men ett flertal av herrgårdarna står kvar än idag. När järnindustrin lades ned blomstrade i stället såg- och träindustrin, något som funnits parallellt med järnbruket för att tillgodose den egna verksamheten med bland annat träkol. Av den äldre verksamheten återstår endast spår, vilket även gäller för ett stort antal yngre exploateringsplatser och anläggningar. Vid de större och yngre bruken har den största delen av de tekniska byggnaderna rivits. Utöver de gamla herrgårdsanläggningarna återstår lämningar efter 1900-talets verksamheter. Exempel på detta är Lienshyttans masugn och gruvlaven vid Källfallet.

Nära masugnen ligger en av Bergslagens största slagghögar, en tidigare masmästarbostad och smedbostad. Större delen av Bäckegruvans gruvanläggning finns bevarad. Byggnaderna inrymmer idag kontor och verksamhet för bildemontering. Flera anläggningar utgör idag populära besöksmål och flera av dem ingår i Ekomuseum Bergslagen. I herrgårdar bedrivs exempelvis konferens- och hotellverksamhet samt undervisning.

Bruksmiljöernas bebyggelsestrukturer och byggnadstyper

Den inkomstbringande järnhanteringen under 1600- och 1700-talen var en förutsättning för byggandet av herrgårdarna. Den i kommunen bevarade bruksbebyggelsen uppfördes mellan 1600–1800-talet och de flesta ligger utefter Hedströmmen. Ofta är det endast herrgårdsanläggningen och enstaka arbetarbostäder kvar av bruksbebyggelsen. Så är det exempelvis i Bernshammar, Nyhammar och Jönsarbo.

Karmansbo är det enda bruket där alla ingående delar i bruksmiljön finns kvar: herrgård, ladugård, arbetarbostäder, smedja, valsverk och kontor. I Skinnskattebergs tätort saknas smedjor och verkstadsbyggnader, men herrgården och bruksgatan finns kvar. Riddarhyttans herrgård revs 1980. Herrgårdarna är uppförda under andra hälften av 1700-talet med undantag från Baggå som uppfördes 1862.

Herrgårdarnas arkitektur är typisk för tidsperioden, med pampiga byggnadsvolymer och dekorativa fasader i ljust gul puts. Ett exempel på denna arkitektur är Färna herrgård. Förutom huvudbyggnaderna består herrgårdsanläggningarna vanligtvis av flyglar, tjänstebostäder, ekonomibyggnader och parker. Ekonomibyggnaderna är storskaliga och vanligen i samma arkitekturstil som huvudbyggnaden. En annan typisk byggnadskategori för herrgårdsmiljöerna är lusthus, paviljonger och orangerier. Vid Bockhammars bruk finns Ebba Brahes lusthus, en pittoresk byggnad målad i rosa kulör och placerad över en å. Förmodligen är det landets äldsta bevarade lusthus och är en av få byggnader som finns kvar från bruksperioden i Bockhammar.

Till herrgården leder ofta en allé av lövträd. Det som särskiljer bruksbebyggelsen, förutom den påkostade herrgården uppförd i den under byggnadstiden rådande stilen, är de reveterade timmerbyggnaderna med vitputsade eller gulputsade fasader. Sådana förekommer bland annat vid Karmansbo bruk, Bernshammars bruk och Nyhammars bruk. Bebyggelsestrukturen är strikt med herrgård, ofta i ett framträdande läge, och arbetarbebyggelse symmetriskt ordnad i anslutning till arbetsplatsen. Smedjan är en utmärkande byggnadstyp för dessa miljöer.

I landskapet omkring herrgårdsanläggningarna finns ofta mindre torp. Dessa beboddes av arbetare som lydde under bruket. Torpen är idag privata bostäder eller fritidshus, men präglar fortfarande landskapsbilden.

Färna herrgård med fasader i ljusgul puts, uppförd 1776 och ombyggd 1857. Foto: Vlm-skicm-0291.

Tvätt- och bagarstuga från 1800-talets andra hälft, vid Uttersbergs herrgård. Byggnaden har putsad fasad i gul kulör och ett sadeltak. Foto: Vlm-skiehw-0233.

Ebba Brahes lusthus med rosamålad fasad och spånklätt kupoltak. Byggnaden är förmodligen landets äldsta kvarvarande lusthus och troligt byggår är 1636. Foto: Anna Ahlberg, Länsstyrelsen i Västmanlands län.

För att locka arbetare till de avlägset belägna bruken erbjöds de bostäder. Vid 1700-talets slut var bostäderna vanligen enkla enplanshus med en familjelägenhet bestående av kök, kammare och förstuga. Till bostaden hörde uthus, källare och ladugårdslängor vilka var placerade utefter husens baksidor. Tvåfamiljsbostäder utformades genom att två enkelstugor fogades samman med skorstensmurarna mot varandra. Det byggnadsbestånd som präglat Skinnskattebergs socken är Riddarhyttebolaget och Domänverkets fastigheter. Företagen, som var stora fastighetsägare i kommunen, använde samma byggnadstyp för flera av bostäderna. På 1860-talet började flerfamiljsbostäder uppföras. Dessa innehöll bostäder för mellan två och tolv familjer. I flerfamiljshusen disponerade vanligen varje familj ett rum, så kallat spisrum, med kokmöjligheter, egen ytterdörr och trappa.

En annan typ av bostäder uppkom omkring 1915, fyrfamiljskaserner i två våningar med lägenheter bestående av ett rum och kök. Ett stort antal sådana byggnader finns idag bevarade vid Källfallet och Bäckegruvan. De olika typerna av bostadshus finns representerade vid bruken utefter Hedströmmen. Placeringen av byggnaderna är liksom vid bruksanläggningarna symmetrisk och tomterna kring byggnaderna är rikligt tilltagna. Arbetarbostäderna är till övervägande del byggda av plankor eller timmer med fasad av rödmålad träpanel.

Arbetarbostäder vid Smedstigen intill Skinnskattebergs bruk. Arbetarbostäderna utgörs av långa längor med rödmålade fasader och tre entréer. Foto: Vlm-skiat-0085.

Bostadshus uppfört 1915–1916 för fyra arbetarfamiljer vid gruvan i Källfallet. Byggnaden har faluröd fasspontpanel och dekorativa fönster med vitmålade snickerier. Det brutna taket är tegeltäckt. Foto: Vlm-skicm-0064.

Norra Långvikens bergsmansgård uppförd under tidigt 1800-tal. Byggnaden är placerad på en höjd. Fasaden består av stående träpanel målad i röd kulör. Karaktäristiskt för byggnaden är det halvmåneformade lunettfönstret vid gavelspetsen. Foto: Vlm-skicm-2477.

I Skinnskattebergs kommun finns enstaka bergsmansgårdar kvar vilket är en särpräglad miljö för Bergslagen. Skinnskattebergs bergsmansgårdar härstammar från början av 1800-talet. Det som skiljer bergsmansgården från övrig jordbruksbebyggelse är att det högre välstånd som gården fick genom tackjärnstillverkningen markerades i en påkostad mangårdsbyggnad. En loftbod och ett större magasin, ofta placerade som flyglar kring gårdstomten, hör till mangården. I Långviken, Kedjebo och Moren finns exempel på sådana gårdar.

En byggnadsdetalj som vanligen återfinns på dessa är det spröjsade halvmånefönstret på gaveln. Bergsmännen var traditionella i sin byggnadskultur och uppförde timrade byggnader klädda med panel som rödfärgades. De kvarvarande bergsmansgårdarna används idag som bostads- eller fritidshus.

Spåren från järn- och gruvindustrin är tydliga i kommunen. En särskild byggnadstyp är exempelvis gruvlaven, en högrest byggnad som inrymmer gruvspelet över gruvschakten. Det finns endast två bevarade gruvlavar i kommunen, en i Bäckegruvan uppförd i början av 1960-talet och en i Källfallet uppförd 1944. Båda gruvlavarna är byggda i betong. Byggnadernas höjd gör att de syns tydligt i miljöerna och utgör därigenom värdefulla spår av industrin. Ytterligare en utmärkande byggnadstyp är masugnen. Lienshyttans masugn från sent 1800-tal är uppförd i tegel med stora spröjsade fönster i järn.

4.3 Landsbygdens bebyggelse

Landskapet i kommunen är kuperat och till stora delar täckt av skog. Det har gjort att skogsbruket och inte jordbruket blivit den dominerande näringen. Odlingslandskapen syns tydligast i de södra delarna men finns i hela kommunen. Den främsta jordbruksmarken finns i huvudsak i kommunens dalgångar utmed Baggån, Övre och Nedre Vättern, Hedströmmen, Gunnilboån samt sjöarna Långsvan och Lillsvan. Naturbetesmarkerna ligger i sluttningarna ned mot vattnet.

Bebyggelsestrukturen på landsbygden förändrades i samband med skiftesreformer som ägde rum i början och i mitten av 1800-talet. Före skiftena var bebyggelsen samlad i relativt små byar, vanligen gårdar placerade kring en vägkorsning eller annan central plats. Vid skiftesreformerna fördelades markerna rationellt och bymiljöerna splittrades i mindre enheter där små byar växte fram kring jord- och skogsbruk.

Flera olika näringar och verksamheter utvecklades på landsbygden i kommunen, särskilt i Gunnilbo och Heds socknar. I Bysala omvandlades exempelvis flera gårdar till bryggerier, skomakeri och sängfabrik. Även småskalig livsmedelsframställning förekom. En annan trolig anledning till gårdarnas omvandlingar till verksamheter var en långtgående hemmansklyvning, som resulterade i så små jordlotter att ägarna inte kunde leva på enbart jordbruk. Det gav upphov till ett utbrett mångsyssleri och en spirande entreprenörsanda.

Bysala utgör en av kommunens största byar, med relativt storskaliga gårdar av bergsmanskaraktär. Byns utbredning kan bland annat förklaras av att tingshuset placerades i byn efter storskiftet 1817, vilket gjorde Bysala till en by av central betydelse i kommunen. Häradets ting hölls därefter i Bysala i drygt 100 år. Även arrest och gästgiveri fanns i Bysala. Andra större och betydelsefulla byar i kommunen var Godkärra, Solmyra, Sundet och Färna. En gemensam förutsättning dessa byar har är deras läge i landskapet, vid bördig jordbruksmark intill vattendrag och dalgångar. Vid mitten av 1900-talet centraliserades samhällsfunktioner och verksamheter till Skinnskattebergs tätort i samband med kommunsammanslagningen 1952. Bilismens utbredning var också en bidragande faktor till den minskade betydelsen av landsbygdens tidigare samlingspunkter.

Bebyggelseutvecklingen på landsbygden präglades även av indelningsverket. Indelningsverket var ett system för tillhandahållande av soldater till armén, vilket resulterade i att specifika soldattorp uppfördes i landet. Indelningsverket infördes av Karl XI 1682 och ersattes först 1901 av värnpliktssystemet. Kontrakt skrevs mellan kronan och rikets olika landskap, där landskapen förband sig att hålla ett antal knektar mot att befrias från framtida utskrivningar. Ett antal gårdar bildade en rote, 25 rotar bildade ett korpralskap och sex sådana ett kompani. Kompanierna fick namn efter den härad där de hade störst förankring.

Syftet med indelningsverket var bland annat att soldaterna under fredstid skulle försörja sig själva på avkastningen från torpen så att armén skulle slippa avlöna dem. Torpen uppfördes av rotar som också höll soldaten med nödvändig utrustning. I Skinnskattebergs socken fanns 15 soldattorp, i Gunnilbo sju och i Heds fyra. Antalet soldattorp var färre än ett per hemman, då Bergslagen åtnjöt vissa förmåner. När indelningsverket lades ned avyttrades soldattorpen och gick i privat ägo.

Idag, då jordbrukets betydelse har minskat kraftigt, används gårdsmiljöerna vanligen som sommarställen, bostadshus utan jordbruk eller andra verksamheter som exempelvis hästgårdar. Den minskade användningen av uthus och ekonomibyggnader har tyvärr bidragit till bristande underhåll och förfall på många gårdar i kommunen. I Skinnskattebergs kommun är det vanligt att fritidshusområden växt fram i anslutning till jordbruksbebyggelsen och vattendragen.

Skogsbruket har varit och är av stor vikt i kommunen och barrskogen dominerar. På vissa håll finns gammal skog, sumpskogar och myrmarker. Skogen användes tidigare för bergsbruket och har fortsatt att brukas genom storskaliga avverkningar i många generationer. Då järnindustrin lades ned blomstrade i stället trä- och sågverksindustrin. Närheten till gruv-och järnhanteringen gjorde att skogarna brukades hårt för att tillgodose hyttorna med ved och träkol. Timmer behövdes också för att uppföra byggnader intill bruken. Detta levererades av en stor mängd bönder och torpare, vanligen arrendatorer under bruken, som kunde tjäna extra pengar på att kola milor och leverera kolen till hyttor och smedjor i trakten.

Kolningsprocessen svalde enorma mängder trä och nyplanteringen har bidragit till att skogen kommit att bli mer enhetlig i jämförelse med de blandskogar som i övrigt finns i länet. Historiskt ägde kronan, kyrkan och bruken markerna och gårdarna i Skinnskatteberg. Kronojord kallades den mark som tillhörde kronan. Villkoren för jakt, bosättning och skattevillkor reglerades av kronan och den kronojord som förblev i statlig ägo kom så småningom att omvandlas till de marker som förvaltas av dagens Sveaskog, tidigare Skogsstyrelsen tillika Domänverket. Den statliga organisationen bildades 1859 och hade sitt ursprung i det riksjägmästarämbete som inrättades år 1634. Domänverket skulle bland annat ordna och övervaka skogshushållningen inom statens skogar och naturreservat. År 1912 blev det ett affärsverk och under första halvan av 1900-talet förvärvades ett antal stora skogsfastigheter i landet. År 1934 togs de stora skogarna under Skinnskattebergs och Färna bruk över av Domänstyrelsen. AB Statens Skogsindustrier, ASSI, bildades 1942 för att driva skogsbaserade industrier i Domänverkets skogar och gjorde så fram till 1957. Därefter har skogs- och sågverksamheten bedrivits av olika koncerner i skiftande former. Såg- och trävaruindustri har varit av stor betydelse för kommunen även i modern tid där särskild wallboardfabriken har varit en viktig faktor för samhället. Detta beskrivs närmare under kapitlet om tätorterna från och med sida 55.

Landsbygdens bebyggelsestrukturer och byggnadstyper

Kommunens bebyggelse på landsbygden är grupperad i mer eller mindre sammanhållna byar, men det finns också ett flertal ensamliggande gårdar. Torpanläggningar ligger ofta enskilt placerade i övergången mellan jordbruksmark och skog. Utformningen av bebyggelsen vid gårdarna är likartad i hela kommunen. Den övervägande delen av mangårdsbyggnaderna är uppförda i timmer som klätts med rödfärgad locklistpanel. De ljusa oljefärgerna återfinns nästan uteslutande på brukens herrgårdsbyggnader, men förekommer även i byar som Godkärra. Snickarglädje förekommer i mycket liten utsträckning i Skinnskattebergs socken, men är något vanligare i Gunnilbo och Heds socknar. Det äldre byggnadsbeståndet från 1700–1800-talen karaktäriseras av relativt smala byggnader med brant takvinkel.

Mangårdsbyggnaderna har vanligen två våningar och består av en timrad stomme med panel och lertegeltak. Två mindre byggnader är placerade som flyglar. Vid de större gårdarna utgör en tvåvåningsbyggnad från 1800-talets första del, med parstuga eller sexdelad plan, den vanligaste byggnadstypen. I några fall är det hus som utökats med ytterligare en våning. Detta syns i att den övre våningen fått större fönsterlufter än bottenvåningen. Vid de mindre gårdarna är enkelstugan i två våningar en vanligt förekommande byggnad. Byggnadstypen har sitt ursprung i hemmansklyvningarna, vilket medförde att den tidigare vanliga parstugeplanen frångicks. Det genomfördes även kampanjer för att bönderna skulle spara virke, som bland annat behövdes till kolning. Resultatet blev dessa mindre virkeskrävande, kortare hus i två plan. Timmer var det vanligaste byggnadsmaterialet i ekonomibyggnaderna. Kring sekelskiftet 1900 började det ersättas av regelkonstruktioner. Karaktäristiskt för gårdarna i norra delen av länet är loftbodarna, som ofta står som flygel till mangårdsbyggnaden. Ekonomibyggnader är mer bevarade i sitt ursprungliga skick, då de inte påverkats av stilförändringar på samma sätt som bostadshusen.

Mangårdsbyggnad i Kärrbo. Byggnaden har två våningar med fasad av rödmålad träpanel. Snickeridetaljer är vitmålade. Foto: Vlm-skiat-0807.

Rödmålad timrad bagarstuga från 1750-talet i två våningar med vitmålade snickerier och svart- och ockrafärgade dörrar. Sadeltaket är täckt med enkupigt tegel. Foto: Vlm-skiek-2407.

Soldattorpen och skogvaktarboställena var små och är därför i hög utsträckning renoverade och utbyggda. De används idag som permanentbostäder eller fritidshus. Många av torpen har tillhört något av bruken och har tillkommit som boställen för anställda. Torp kan också ha varit boställen för speciella yrkesutövare, som soldater eller skomakare. Torpanläggningarna är av enkel karaktär med en enkelstuga bestående av kök, kammare och en tillbyggd förstuga. Till anläggningarna hör ett par uthus och en mindre ladugård.

Byggnationen av soldattorp styrdes av förordningar och påbud från högre ort. Torpen reglerades efter minimimått och följde den lokala byggnadstraditionen. Vanliga soldater fick mindre torp och de av högre rang fick större. Soldattorpen låg oftast långt från byarna och gårdarnas odlingsmarker vid skogskanten eller i skogsgläntor. I och med att Sverige fick allt längre perioder av fred kom soldaterna att driva småskaliga jordbruk, vilket har spelat en viktig roll när det gäller brytningen av nya marker.

Domänverket uppförde en stor mängd torp för skogsarbetare och många skogvaktarboställen i kommunen är uppförda av Domänverket och Riddarhytte AB. Bottenvåningen innehåller ett rum och kök, övervåningen två sovrum. Vid framför allt Riddarhyttebolagets lantbruk och skogvaktarboställen uppfördes så kallade ”dubbeltorp”, ett bostadshus avsett för två familjer. Exempel på byggnadstypen finns bland annat vid Nedre Källfallet. Under 1940-talet förnyade Riddarhyttebolaget och Domänverket sina bostadsbestånd. Bostadshusen är byggda med plankkonstruktion och klädda med rödmålad locklistpanel. Vid samma tid genomfördes omfattande renoveringar av de äldre bostadsbestånden. Idag är boställena vanligen avstyckade och privatägda.

Exempel på bostadshus uppfört av Domänverket 1939. Byggnaden har rödmålad fasad, tegeltäckt sadeltak och vitmålade snickerier. Foto: Vlm-skiat-0866.

Tvättstuga uppförd på 1940-talet i Bråten, Bysala. Byggnaden är liten och har ett tegeltäckt sadeltak och rödmålad fasad. Foto: Vlm-skicm-0870.

I jordbruksmiljöer fanns flera mindre ekonomibyggnader. Dessa byggnader vittnar om en tid när enskilda byggnader uppfördes i ett månghussystem för särskilda aktiviteter, såsom bryggning, bakning, tvätt eller förvaring. Även jordkällare hör till denna kategori. Dessa förekommer både i mindre format samt betydligt större med flera rum. I Skinnskattebergs kommun är det vanligt att de är uppförda i slaggsten. Övriga uthus är i timmer- eller plankkonstruktion. Byggnadsvolymen är vanligtvis liten. Beroende på funktion kan de vara placerade intill vattendrag eller nära bostadshuset.

Loftboden är en byggnadstyp som hade en allmän utbredning i landet under 1600- och 1700-talet. Bergslagen är klassisk mark för denna byggnadstyp och i Skinnskattebergs kommun finns den också kvar i större utsträckning än i övriga delar av Västmanlands län.Loftbodar förekommer som flygelbyggnad till bergsmansgårdar eller i jordbruksmiljöer, men kan också vara flyttade från sin ursprungliga plats. Boden kunde även fungera som bostad åt arbetare som gårdsdrängen eller pigan och utgör därför en symbol för familjens sociala position. Idag finns få av de mindre uthusen kvar då de i många fall försvunnit genom förfall, brand eller ombyggnad på grund av att dess funktion inte längre har behövts. Kvarvarande små uthus speglar månghussystemet.

Exempel på en av flera jordkällare i Baggå. Den avlånga jordkällaren har tre rum med varsin port och är uppförd i slaggsten. Foto: Vlm-skicm-1594.

4.4 Transport och kommunikationsleder

Transport och kommunikationsleder är en viktig del av kulturlandskapet då de berättar om bygdens organisation och utveckling. Kommunens många vattendrag har haft stor betydelse för bergsbrukets utveckling, både för tillgången på vattenkraft och som transportvägar. Transport av kol och malm till hyttorna skedde främst på vintern, över isbelagda sjöar och mossar. Järn och koppar fraktades med vinterforor till utskeppningshamnar.

För Skinnskattebergs bergslag fanns det utskeppningshamnar i Köping, Arboga och Västerås. Över de större sjöarna gick pråmtrafik under 1800-talet och i början av 1900-talet. Hedströmmen var en viktig farled och flottning var länge det viktigaste sättet att transportera timmer till sågverket i Skinnskatteberg. Först i slutet av 1950-talet upphörde flottningen i Hedströmmen.

På 1700-talet fanns åtminstone två större landsvägar, en gemensam sträckning delades vid Hed och gick vidare mot Gunnilbo respektive Norberg. Söderut fanns förbindelser mellan Malma och Köping. På vägarna skedde transporterna med dragdjur som oxar eller hästar. Köpingsåsen var en väl trafikerad väg, främst på vintern med släde som transportmedel. I samband med att antalet bilar ökade i trakten förbättrades de äldre vägarna och nya vägar anlades.

Från 1800-talets andra hälft började järnvägar anläggas i trakten. Järnvägen tillkom främst i syfte för att underlätta och effektivisera transportvägar till gruvor och bruk. Två viktiga sträckningar för Skinnskattebergs kommun har varit sträckan Örebro-Krylbo och Köping-Uttersberg. Järnvägen Köping-Uttersberg (KUJ) stod färdig 1866. Sträckan fick stor betydelse då den underlättade transporterna från bruken till Köping, där järnprodukter skeppades ut vid hamnen. Uttersberg blev från 1800-talets mitt ett viktigt kommunikationscentrum i kommunen.

Vid 1870-talets slut förlängdes järnvägen från Uttersberg till Riddarhyttan, på initiativ av Riddarhytte AB. Järnvägssträckningen får då benämningen Köping-Uttersberg-Riddarhyttan järnväg (KURJ). Genom stickspår som uppfördes 1913–1914 förenklades transporten från Lienshyttan, gruvorna och sågverket. Stickspårets bredd skiljde sig från stambanan och Krampen station blev en viktig plats för omlastning av gods mellan banorna. Järnvägen lades ned 1967 och spåret revs. Sträckan Krylbo-Mjölby blev färdig 1901 och blev en viktig drivkraft för utvecklingen av sågverksindustrin i Skinnskatteberg på 1930-talet. Från 1900-talets mitt effektiviserades transporterna med hjälp av lastbilar.

År 1916 togs en järnväg i drift mellan Hultebo och Dagarn. Söder om Hultebo fanns gruvindustrin Hultebo gruvor och anrikningsverk. Industrin var i aktiv drift en kort period, mellan åren 1915–1922. Malm transporterades via linbanor och stickspår via

Norra stambanan. På grund av lågkonjunktur i samband med första världskriget samt dålig lönsamhet i gruvorna lades anrikningsverket ned på 1920-talet. Järnvägsspåret lades ned 1930 och revs 1931. Sträckan förvandlades till en bilväg som idag är del av landsväg 68, Hultebo-Dagarn.

Bilismens intåg vid sekelskiftet 1900 har haft stor betydelse för samhällsutvecklingen, landskapsbilden och bebyggelsemiljöerna. De större vägar som berör kommunen idag är väg 68 mellan Riddarhyttan och Skinnskatteberg, väg 233 mellan Kopparberg och Ramnäs samt väg 250 mot Gunnilbo. Antalet bilar ökade under mellankrigsåren vilket krävde bättre och rakare vägar. Med tiden anlades större landsvägar genom byarna som ersatte flera av de mindre byvägarna. Detta kunde innebära att hus som stod i vägen för den planerade sträckningen fick flyttas eller rivas.

Det var först på 1950-talet som bilismen slog igenom på bred front, då det välstånd som växte fram efter andra världskriget gjorde det möjligt för allt fler att skaffa bil. I tätorterna påverkade bilismen stadsbilden som helhet. Trafikseparering av biltrafik och gång- och cykeltrafikanter kom med tiden att utgöra en allt större del av arbetet med stadsplaner. Bakgrunden var att uppnå större effektivitet och trafiksäkerhet.

Vid Chalmers Tekniska Högskola utgavs på 1960-talet *Riktlinjer för stadsplanering med hänsyn till trafiksäkerhet; Scaft 68*. Riktlinjen kom att prägla planeringen av de nya förorterna som byggdes i städernas utkanter på 1960- och 1970-talen. Separering av trafikslag var en av grunderna. Tydliga exempel på detta syns i Vätterskoga och Masbo i Skinnskattebergs tätort genom säckgator samt gångvägar separerade från huvudgator.

Transportledernas bebyggelsestrukturer och byggnadstyper

Flera olika byggnadstyper uppfördes längs med transportlederna. Vid vattendragen anlades exempelvis kraftstationer och flottningsboställen samt småindustrier som var i behov av vattenkraft. Längs vägarna låg gästgiverier och skjutshåll. Ett antal bönder var knutna till gästgiverierna för att tillhandahålla hästar för beställningsskjutsar. Flera av dessa står kvar idag och används vanligen som bostadshus. Exempel finns bland annat i Uttersberg, Bysala och Gunnilbo.

Längs järnvägarna uppfördes stationsbyggnader och lokstallar. Stationsbyggnaderna längs bansträckan Krylbo-Frövi ritades uteslutande av SJ:s dåvarande chefsarkitekt Folke Zettervall. Han ritade cirka 260 stationshus med tillhörande byggnader som uppfördes över hela landet. Byggnadernas storlek och detaljutformning varierade, men har i övrigt ett likartat arkitektoniskt formspråk. Karaktäristiskt är fasader i puts och rött tegel och skifferklädda tak. Ett bra exempel på byggnadstypen är Skinnskattebergs stationshus, uppfört år 1900 och är idag förklarat som byggnadsminne.

Skinnskattebergs stationshus från år 1900. Byggnaden har ett skifferklätt tak, fasad i gul puts och dekorativa tegelpartier. Foto: Vlm-skiehw-0471.

Före detta gästgiveri i Godkärra. Byggnaden är placerad in till vägen som en gång utgjorde landsväg. Fasaden är rödmålad och knutlådorna samt fönsterfoder vitmålade. Foto: Vlm-skiat-0547.

Oxbrons banvaktarstuga med uthus. Byggnaderna har faluröd locklistpanel, asymmetriskt takfall, lertegelpannor och oxidgröna dörrar och fönsterbågar. Foto: Vlm-skiat-1812.

Banvaktarstugor blev ett nytt inslag i landskapet. De fungerade som tjänstebostäder för järnvägens banvakter som skötte om underhållet av järnvägen. Banvaktarstugan ägdes av det järnvägsbolag som ägde själva banan. De har vanligen lite speciell arkitektur efter typritningar och är placerade intill järnvägen. Vanligen har de någon form av märkning eller skylt som visar dess numrering efter sträckan. Ett gott exempel på en bevarad banvaktarstuga finns i Oxbron.

I bilismens spår tillkom helt nya byggnadstyper, såsom garage, bensinstationer, motell och vägkrogar. De första garagen var till för en bil och liknade uthus med stora dörrar, vilka uppfördes av bilägare för att skydda sina bilar från nederbörd och kyla. En senare variant var ett garage sammanbyggt med bostadshuset, antingen som utbyggnad eller inrymt i en källarvåning. Vid radhuslängor kunde större gemensamma garage byggas.

Bilservicestationer eller bensinmackar utformades enligt den nya funktionalismens formspråk till att exponera och understryka funktionen. Under flera decennier hade bensinstationerna en mycket medveten arkitektonisk utformning och olika bensinmärken hade sina typiska logotyper, färgkoder och ibland även arkitektoniska kännetecken.

Gemensamt fristående garage för fem bilar, uppfört på 1970-talet i Sotvreten. Byggnaden har ett flackt pulpettak, ljus fasad och brunmålade portar. Foto: Vlm-skiehw-0817.

4.5 Svenska kyrkan och frikyrkliga verksamheter

I Skinnskattebergs kommun finns tre kyrkor, en i varje socken. Platsen för kyrkan utgjorde mittpunkten i sockencentrat och var utöver det religiösa en viktig och central mötesplats för sockenborna. I samband med brukens expansion och den därmed ökande befolkningen och bebyggelsen, började kyrkorna att byggas. Församlingarna i Skinnskatteberg var fram till mitten av 1600-talet inte egna församlingar så Hed hörde till Malma församling och Gunnilbo till Odensvi församling.

De tre kyrkorna Gunnilbo, Hed och Skinnskatteberg är uppförda jämförelsevis sent. Skinnskattebergs kyrka är från 1866, Gunnilbo 1829–1835 och Hed 1789–1792. Kyrkorna ersatte äldre kyrkor eller träkapell från 1500- och 1600-talet. Intill kyrkorna uppfördes prästboställen med bostadshus och markägor. Prästboställena skiljer sig från de vanliga jordbruken genom att jorden var skattebefriad och underhållet sköttes av bönder. Bruken kunde också finansiera kapell, exempelvis Riddarhyttans kapell från 1942.

Från 1500-talet fram till 1858 tillhörde alla svenskar enligt lag Svenska kyrkan. Tätt sammankopplat till kyrkan var socknarnas politiska, administrativa och ekonomiska verksamheter. Kyrkan fungerade som kommun och tillhandahöll fattigvård, skola med mera. Prästgården, kyrkan och sockenstugan fungerade som tidiga sammanträdeslokaler.

Mot slutet av 1700-talet fick kyrkoherden en framträdande roll i socknarna, som sockenpolitiker och sockenadministratör. Även prästfrun hade en viktig roll vid vigslar, som gudmor, eller rådgivande kring hälso- och sjukvård. Prästboställena skulle endast bestå av bostadshus med gårdstomt och några ekonomibyggnader för eget behov. Av de tidigare ingående ekonomibyggnaderna bildades en arrendegård, kallat löneboställe. År 1910 trädde den ecklesiastiska boställsordningen i kraft, vilket innebar att prästgårdarna drastiskt minskade i antal. Prästerna fick nu vanlig lön i stället för skattebefrielse, tillgång till jordbruk och arbetskraft.

Kyrkan hade en framträdande ställning i Sverige fram till mitten av 1800-talet. Sockenverksamheten fungerade administrativt med inrättade nämnder och styrelser som till exempel skolstyrelser och fattigstyrelser. År 1862 genomfördes kommunalreformen som innebar att benämningen socken ersattes med kommun. Kommunerna var borgerliga och åtskilda från kyrklig verksamhet. Under modernismens årtionden ändrades den religiösa kartan i Sverige. Efter protester luckrades lagar kring medlemskap i svenska kyrkan upp och det fanns möjligheter att gå ur Svenska kyrkan för att ingå i andra trossamfund. Först 1951 kom religionsfrihetslagen som gav svenska medborgare rätt att inte tillhöra något religiöst samfund.

Grunderna för 1900-talets religiösa mångfald lades på 1800-talet och många av Sveriges frikyrkor bildades under perioden 1860–1890. Tillsammans med nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen medverkade väckelserörelsen till det demokratiska genombrottet i Sverige under sent 1800- och tidigt 1900-tal. Under 1800-talets andra hälft inrättades tre stora samfund i Sverige: Svenska Baptistsamfundet 1857, Metodistkyrkan i Sverige 1868 och Svenska Missionsförbundet 1878. Baptismen och metodismen kom till Sverige via USA och fanns i landet flera årtionden innan de första församlingarna bildades.

Svenska Missionsförbundet utkristalliserades efter en längre period med inhemsk väckelse och ett ökat fokus på mission, både inom Sverige och i utlandet. Dessa tre samfund bildade 1918 Frikyrkliga samarbetskommittén och har sedan 2011 ingått i ett nytt, gemensamt samfund med namnet Equmeniakyrkan. I Västmanland utmärker sig Arboga, Hallstahammar, Köping och Munktorp som särskilt frireligiösa områden. Skinnskattebergs friförsamling bildades 1884 och blev efter en tid ansluten till Svenska missionsförbundet.

Kyrkan och frikyrkornas bebyggelsestrukturer och byggnadstyper

Sedan medeltiden har en av kyrkobyggnadens funktioner varit att vara väl synlig. De placerades ofta på en höjd och hade torn eller klockstapel som gjorde dem synliga från håll och markerade kyrkans makt i samhället. Byggnaderna var påkostade och uppförda med så dyrbara material och utsmyckningar som sockenborna hade råd med. Inom kyrkans byggnadsbestånd finns också byggnadstyper som prästgård, skola, kyrkstall, klockarbostad med mera. Prästgårdens manbyggnad hade en framskjuten plats och skolan låg i närheten av kyrkan. Heds kyrkomiljö ligger i ett flackt landskapsparti med en allékantat landsväg som leder fram till den vitputsade kyrkan. Norr om kyrkan finns kyrkstallar samt kyrkvaktarbostaden och en prästgård med flygelbyggnader.

Kyrkogården utbreder sig söder om kyrkan, inhägnad av en kallmurad kyrkogårdsmur. Gunnilbos kyrkomiljö är väl bevarad med kyrkan i spritputsad gråbrun fasad, kyrkstall, kyrkvaktarboställe, före detta skola och en närliggande gård. På kyrkogården står en gravkorsbyggnad från 1782 för Färna- och Bockhammars bruksägare. Den före detta skolan är placerad på en höjd en bit från övrig bebyggelse i kyrkbyn.

Skinnskattebergs kyrka uppfördes 1858–1863 och är vitputsad. En klockarbostad byggdes i närheten. Prästgården uppfördes 1804 och placerades mitt emot kyrkan, vilket markerades med en trädallé. Idag är byggnadernas timmerfasader klädda med gul locklistpanel och två flygelbyggnader har tillkommit framför boningshuset efter 1900-talets mitt. Kyrkomiljön är inte fullt så tydlig som de övriga i kommunen, då kringliggande byggnader tillkommit under 1900-talet.

Skinnskattebergs kyrka från 1858–1863 med ljusputsad fasad och ståtligt kyrktorn.
Foto: Lasse Fredriksson, Vlm-Fre-1129_1.

Gunnilbo kyrka från 1829–1835, uppförd i sten med ljusputsad fasad. Kyrkogården omgärdas av en stenmur.
Foto: Vlm-skiek-2420.

Heds kyrka från slutet av 1700-talet, högt belägen på ett åskrön. Kyrkan har vitputsad fasad.
Foto: Lasse Fredriksson.

Frikyrkorörelsen innebar att nya religiösa byggnadstyper uppfördes i Sverige. På landsbygden användes vanligen ett befintligt hus som byggdes om till kapell. Vid nuvarande Skinnskattebergs hembygdsgård, i den före detta arbetarlängan till bruket, påbyggdes en samlingslokal år 1908. Brukspatron Ernst Heijkensköld upplät samlingslokalen till friförsamlingens möten. Det uppfördes också nya byggnader, som ofta smälte väl in i landskapsbilden. Ett exempel är missionshuset i Hultebo från sent 1800-tal samt baptistkapellet i Bråten från 1885.

Under modernismen, 1930–1970, kom de kyrkliga idealen att utvecklas och delvis förändras, både för kyrkans och frikyrkorörelsens byggnader. Arkitekturen frångick det klassiska formspråket och fick ett modernistiskt uttryck men var fortfarande ambitiös och påkostad. I kommunen finns två kapell från modernismen, Riddarhyttans kapell från 1942 och Missionshuset i Skinnskatteberg tätort från 1960-talet.

Riddarhyttans kapell har en stram, modernistisk arkitektur med vitmålad fasad, flackt tak och fönsterband med inslag av runda fönster. Skinnskattebergs missionshus har stram fasad i mexitegel med brunmålade träpartier, brant pulpettak och fönsterband vid takfoten. Båda byggnaderna används idag som allaktivitetshus.

Riddarhyttans kapell uppfört 1942. Byggnaden har idag stående, vitmålad fasadpanel, flackt tak och fönsterband samt runda fönster. Foto: Vlm-skiehw-0640.

Allaktivitetshuset Sture uppfördes som missionskyrka på 1970-talet. Byggnaden är byggd i suterräng, har fasad i ljust mexitegel och bruna detaljer. Taket är ett brant pulpettak. Foto: Vlm-skiat-0278.

4.6 Tätorter

Två tätorter växer fram i kommunen på 1900-talet: Skinnskatteberg och Riddarhyttan. Anledningen till att just dessa orter växte har med den framgångsrika järnhanteringen och träindustrin att göra. I Riddarhyttan genom Riddarhyttebolaget och i Skinnskatteberg genom sågverket och AB Statens Skogsindustriers boardfabrik. Industriernas expansion medförde en kraftig befolkningstillväxt och ett ökat behov av bostäder.

Skinnskattebergs tätort

Fram till sekelskiftet 1900 bestod Skinnskattebergs tätort, utöver kyrkbyn och bruket, till stora delar av åkermark och enstaka hus och gårdar. Ett fåtal byggnader från dessa gårdar finns bevarade idag, exempelvis delar av gården Aspebo i södra delen av nuvarande Masbo. Den tidigare jordbruksprägeln kom att blandas upp av en mer stadsliknande villabebyggelse i Skinnskatteberg.

En viktig drivkraft i utvecklingen av Skinnskattebergs tätort var järnvägen och järnvägsstationen samt ett ångdrivet sågverk som anlades år 1911. Samhället växte då järnvägen drogs genom Skinnskatteberg och järnvägsstationen byggdes 1900. Mellan åren 1935 och 1956 tredubblades befolkningen i Skinnskattebergs samhälle, från cirka 700 till 2 000 invånare. AB Statens Skogsindustriers, ASSI, anläggning med tillverkning av wallboard började byggas 1948 i Skinnskatteberg och invigdes 1950. Wallboard var en produkt som kom att revolutionera byggmarknaden och i slutet av 1950-talet blev boardfabriken Europas största fabrik för tillverkning av hårdboard. Anläggningen, i folkmun kallad ”boarden” placerades centralt i samhället.

Verksamheten bidrog starkt till den kraftiga befolkningsökningen i Skinnskattebergs samhälle under välfärdssamhällets uppbyggnadsår och sysselsatte cirka en tredjedel av kommunens yrkesverksamma befolkning. En betydande del av arbetskraften kom från andra länder, i synnerhet från Finland. Arbetstillfällena inom träindustrin var således goda. Det var mest män som arbetade inom träindustrin. Där förekom även kvinnor men generellt var sysselsättningen för kvinnor låg fram till 1970-talet. Därefter ökade antalet kvinnor på boardfabriken.

Under 1950-talet genomfördes den stora kommunsammanslagningen. De tre kommunerna Hed, Gunnilbo och Skinnskatteberg gick samman till en enhet, Skinnskattebergs kommun. Bildandet av storkommuner 1952 genomdrevs av regeringen för att de lättare skulle kunna driva sitt reformarbete. Sammanslagningarna skulle rationalisera administrationen, men också skapa befolkningsunderlag för den sociala service som kommunerna skulle erbjuda. Skinnskattebergs nya roll som centralort i storkommunen tillsammans med befolkningsökningen innebar ett kraftigt ökat behov av service och omsorg på 1950- och 1960-talen. Kommunen tog ansvar för utvecklingen och samhället tog form.

Samhällsupprustningen med centrumförnyelse innebar att mycket av den äldre bebyggelsen revs. Det nya kommunhuset uppfördes 1949 på mark mellan kyrkan och herrgården. Kommunhuset ritades av arkitekt Charles Nilsson på Greps arkitektkontor. Byggnaden rymde även samhällsfunktioner som apotek, tandklinik och bibliotek. En förtätning av centrum med affärer och service skedde successivt på 1960- och 1970-talet i området kring järnvägsstationen och Centralvägen. Kring torget gavs bebyggelsen en mer stadsliknande karaktär såsom flerbostadshus med butiker i bottenplan.

Skinnskattebergs kommunhus från 1949. Byggnaden är uppförd med gul tegelfasad och har ett modernistiskt formspråk. Foto: Vlm-skiat-0063.

Strax norr om tätorten började ett småindustriområde att bebyggas i slutet av 1960-talet. Företaget Systemair, som inledningsvis hette Kanalfläkt, grundades i Skinnskatteberg och startade sin verksamhet 1974. Produktidén var den runda kanalfläkten som innebar enklare installationer. Systemair har idag verksamhet i hela världen, med fortsatt huvudkontor i Långviken i Skinnskattebergs tätort. Efter att boardfabriken lades ned på 1980-talet blev Systemair den nya stora arbetsgivaren på orten. Omkring 400 personer är anställda på huvudkontoret och produktionen i Skinnskatteberg.

Betydande är även Skinnskattebergs sågverk som drivs inom sågverkskoncernen Setra, beläget direkt norr om järnvägsstationen. Virket kommer både från privata skogsägare och Sveaskogs stora skogsmarker i landet. Sågverket har 70-tal personer anställda och levererar furuvirke till Sverige men har även hög export till bland annat Nordafrika och England.

Riddarhyttans tätort

Riddarhyttans tätort är ett brukssamhälle med gamla anor, men växte från 1930-talet fram som ett modernt brukssamhälle. Gruvbolaget Riddarhytte AB var den dominerande arbetsgivaren och företaget hade god lönsamhet under 1900-talet. En anledning till framgången var en ökad efterfrågan på malm i samband med andra världskriget. Samhället växte fram kring Lienshyttans masugn, den plats där bergsbruket historiskt varit koncentrerat och ännu var fram till 1900-talets mitt. Högkonjunkturen för bolaget kom i mitten av 1930-talet och innebar ett uppsving för hela samhället. Nyanställningar av gruvarbetare skedde i slutet av 1930-talet.

Riddarhytte AB hade sin storhetstid på 1940-talet, både avseende gruvhantering och antalet anställda. Ett stort antal arbetarbostäder uppfördes, vilket medförde utveckling av tätorten. Den ökade befolkningen bidrog till att affärer och verksamheter etablerades i Riddarhyttan. Mellan 1940–1965 uppfördes kapell, Folkets Hus, bruksmäss, skola, idrottsplats och flertalet butiker. Längs Centralvägen kan man fortfarande skönja resterna av byggnader med centrumfunktion, till exempel genom större skyltfönster på bottenplan. Strax nordost om Riddarhyttan anlades en ångsåg vid slutet av 1800-talet. Denna var i drift fram till 1979 och gav också upphov till uppförande av arbetarbostäder.

Gruvdriften moderniserades under 1940–1950-talen, men verksamheten tvingades ändå läggas ned på grund av att marknaden försämrades. Sedan 1980-talet, efter att den sista gruvverksamheten i Bäckegruvan lagts ned, är Riddarhyttan främst en bostads- och serviceort. I samhället finns idag ett aktivt kultur- och fritidsliv med bland annat skidbacke, camping samt teater- och kursverksamhet. Flertalet av industrimiljöerna utgör besöksmål inom Ekomuseum Bergslagen.

Tätorternas bebyggelsestrukturer och byggnadstyper

Den moderna bebyggelsen i Skinnskattebergs tätort spänner över hela 1900-talet och uppvisar stor variation av såväl byggnadstyper som arkitektoniska uttryck. Här finns allt från små egnahemsvillor till storskaliga hyreshus och moderna servicebyggnader. Arkitektoniskt har tidens rådande ideal följts utan större anpassning. Sågverksområdet och det före detta boardfabriksområdet har successivt blivit ett mer renodlat industriområde.

Fram till mitten av 1970-talet var industribebyggelsen blandad med bostäder, äldre gårdar, hotell med mera. Den industriella expansionen har krävt utökade markområden vilket resulterat i att näst intill all icke industriell bebyggelse försvunnit. Behovet av de tidiga barackerna och ungkarlshotellet, vilka låg inom industriområdets gräns, kvarstod inte längre då satsningarna på nya bostäder genomfördes. De flesta byggnaderna från boardfabrikens tid revs år 2006.

Bostadsbebyggelsen i Skinnskattebergs samhälle är präglad av tidsbundet och geografiskt avgränsade områden med relativt väl sammanhållen arkitektur. Perioder av ökad exploatering följer industrins expansion vilken i sin tur följer samhällsutvecklingen i Sverige i stort. De nya bostadsområdena är oftast tydligt avgränsade medan exempelvis bruksområdet och centrumbebyggelsen har kompletterats och förnyats under en längre period. ASSI var inte bara en betydelsefull arbetsgivare i Skinnskatteberg, utan var också tidigt involverad i tätortens utveckling. ASSI engagerade sig i sociala satsningar för att säkra arbetskraften.

Det var brist på bostäder till arbetarna under de första åren efter boardfabrikens tillkomst och ett flertal nya flerbostadsområden tillkom. Klockarberget var det första i Skinnskattebergs tätort och uppfördes gemensamt av ASSI och kommunen. De byggnadstyper som förekommer är exempelvis småskalig bebyggelse i form av tämligen enkelt utformade trävillor i ett plan från 1940-talet samt större tvåplansvillor från perioden 1910–1930.

Prästgårdsgärdet är det mest enhetliga bostadsområdet i samhället och är starkt präglat av 1950-talets tegelarkitektur. Flera av villorna kommer från ASSI:s trähusfabrik i Horndal. Mellan 1970–1980 anlades de senast tillkomna bostadsområdena, Masbo och Vätterskoga. Vanligt förekommande villatyper är enplansvillor med flacka sadeltak och tvåplansvillor med plant tak och suterrängvåning. Mycket av bebyggelsen ger intryck av att bestå av par- eller radhus då byggnaderna ligger tätt. Vanliga fasad-material är tegel i rött, gult eller mexitegel.

Radhus i Sotvreten från 1950-talet. Byggnaderna har branta sadeltak täckta med lertegel och murade skorstenar täckta med röd plåt. Fasaderna är putsade i en ljus kulör. Foto: Vlm-skiehw-0839.

Exempel på enplansvilla från slutet av 1950-talet på Prästgårdsgärdet. Byggnaden har fasadei gult tegel, tegeltäckt sadeltak och en upphöjd entré som nås via en trappa. Trädgården omges av ett smidesstaket och buskar. Foto: Vlm-skiat-0226.

Radhus i Vätterskoga uppförda på 1970-talet. Byggnaderna har platta tak och fasader i gult tegel. Foto: Vlm-skiat-1602.

Innan Riddarhyttans expanderade till en tätort bestod området av bruksbebyggelsen vid Lienshyttan, som är belägen väster om dagens T-korsning. Från 1930-talet expanderar samhället kraftigt och ett modernt samhälle växer fram öster samt norr om korsningen. År 1937 är Egnahemsrörelsen i Riddarhyttan i gång och de första två villorna i området tillkommer. Därefter uppförs 75 egnahem. Riddarhyttebolaget byggde några flerbostadshus med sammanlagt ett 30-tal lägenheter och några villor för tjänstemän.

Bostadsområdena är mestadels uppförd i den anspråkslösa folkhemsarkitekturen som präglar 1940-talet. Byggnadskropparna är små, taken är sadeltak med lertegelpannor och fasaderna har vanligen stående träpanel målade i ljusa kulörer. Husen är symmetriskt placerade utefter huvudgator. Det förekommer både enfamiljshus och mindre flerfamiljshus om två till fyra lägenheter. De flesta husen har genomgått renoveringar och utbytta fönster och nya fasad- och takbeklädnader är vanliga.

Bostadshus byggt för två familjer 1942 i Riddarhyttan. Foto: Vlm-skiat-1312.

Flerfamiljslänga i Riddarhyttan uppförd på 1940-talet. Byggnaden har ljusgul fasadputs och flertalet entréer med smidesräcken. Foto: Vlm-skiat-1329.

4.7 Undervisning och skola

Före 1800-talets mitt fanns ingen skolplikt i Sverige. Skolor fanns i viss mån ändå redan under medeltiden i kyrkans och klostrens regi. Det fanns inget regelverk som styrde vad barnen skulle lära sig, därför varierade undervisningens innehåll från ort till ort. Det var främst barn i de högre samhällsklasserna som fick undervisning före 1800-talet. Flera av bruken hade egna skolor och i slutet av 1700-talet fick Skinnskattebergs socken sin första barnskola. Det var brukspatron Wilhelm Hisinger, ägaren av Skinnskattebergs bruk, som tog initiativet genom en donation 1778.

Vid Riddarhyttan fanns en skolstuga i en av den gamla herrgårdens flygelbyggnader. Från 1723 var det lagstadgat att barn skulle få undervisning i hemmen där skolor saknades. Genom husförhör, där kyrkan kontrollerade barns kunskaper, vet man att flera barn kunde läsa under 1700-talet. År 1842 blev det obligatoriskt för alla barn att gå i skolan genom den så kallade folkskolereformen. Den innebar att barn skulle få tillgång till skolundervisning med kompetenta lärare och ordentliga skolhus. Innan regelrätta skolbyggnader uppfördes kunde andra byggnadstyper användas för ändamålet, såsom klockarbostäder eller fattighus.

Den från början enhetliga folkskolan kom att från 1858 delas upp i en tvåårig småskola och en fyraårig folkskola. Vid slutet av 1800-talet fanns omkring tio småskolor och folkskolor i kommunen. Skinnskatteberg socken var till ytan länets största och det var en utmaning att få skolvägarna så korta som möjligt.

Vid 1900-talets början uppfördes särskilda småskolehus. I folkskolan skulle alla barn undervisas i läsning, räkning och kristen tro. Reformen innebar att alla socknar skulle anställa en utbildad lärare och bygga minst ett skolhus inom fem år. På flera håll tog det betydligt längre tid att uppföra nya skolhus. Det var även svårt att få föräldrarna att skicka sina barn till skolorna, eftersom många barn behövdes i arbetet hemma på gårdarna. Barnen på landsbygden hade svårt att ta sig in till kyrkbyn och därför bildades skoldistrikt, så kallade skolrotar, med gemensamma lärarinnor som undervisade på flera mindre byskolor.

Läraryrken var ett av de första yrken kvinnor fick inneha. Det var ett yrke med hög status. Könsskillnaderna gjorde sig trots allt tydliga och manliga lärare var högre i rang. Kvinnor ansågs mer lämpligare för de yngre barnen i småskolan medan männen arbetade i folkskolan där de äldre barnen gick. Männens lärarbostäder var också större än kvinnornas, då lärarinnan förväntades leva ensam. Under 1900-talets första årtionden överfördes ansvaret för skolundervisningen från kyrkan och staten till kommunen.

Vid 1900-talets första hälft växte befolkningen snabbt, särskilt i industriorterna Skinnskatteberg och Riddarhyttan. Under 1950-talet genomfördes en landsomfattande reform som innebar att många små kommuner slogs ihop till större enheter. De stora barnkullarna ledde till behov av större skolor och på 1950-talet uppfördes Centralskolan i Skinnskattebergs tätort samt Riddarhyttans skola 1963. När skolorna stod färdiga lades många av de tidigare byskolorna ned.

Från och med 1962 ersattes 1800-talets folkskola med grundskolan, vilket innebar nioårig obligatorisk skolgång. Genom att alla elever gick i samma skola i nio år och fick samma bildningsbas skulle klyftorna mellan teoretiska och praktiska linjer minska. Skolan skulle bli ett redskap i skapandet av det jämställda samhället. Skinnskattebergs folkhögskola startade 1960. Frågan om att starta en ny folkhögskola i länet väcktes redan 1948. Många orter ville ha den nya folkhögskolan, men valet föll 1953 på Skinnskattebergs tätort. Folkhögskolan kom att bli en samlingsplats för olika organisationer i länet. Skolundervisningen var inriktad på kultur och i synnerhet konst. Från 1980-talet fanns också en finsk allmän linje, med anledning av det stora antalet finländare på orten. År 2008 gick folkhögskolan över till Bergslagens folkhögskola och 2010 placerades verksamheten i Norberg. Idag används anläggningen till bland annat konferenser.

Innan daghem och småskolor inrättades var kvinnan knuten till hemmet. Statliga stöd för daghem infördes 1943 och daghem och småskolor blev en förutsättning för att frigöra tid för kvinnor att komma ut ur hemmen. Ett fenomen som hade sina rötter i det sena 1800-talet var barnkolonierna. Ur ett kvinnohistoriskt perspektiv var upprättandet av barnkolonier om somrarna en viktig avlastning. Dessa var tilltänkta för stadsbarn som var i behov av att komma ut på landet och få frisk luft om sommaren, på grund av fattigdom eller hälsotillstånd. Senare kom syftet att vara miljöombyte och rekreation för barnen som var skollediga medan föräldrarna arbetade, och koloniverksamheten kallades då ”skolkolonier”. Barnkolonierna skulle gärna placeras i naturnära och lugna platser.

De stora barnkullarna på 1940-talet gjorde att efterfrågan på barnkolonier ute i landet ökade ett tiotal år senare. Kommuner eller föreningar i städerna hyrde in sig i gårdar på landsbygden där barnkolonier hölls om sommaren. Barnkolonier som fanns i kommunen var bland annat Köpings barnkoloni i Hultebo, Arboga barnkoloni på Kronön, Stockholm barnkoloni i Stjärnvik och Västerås barnkoloni på gården Lugnet i Bysala.

Två av kommunens herrgårdsanläggningar, Karmansbo herrgård och Skinnskattebergs herrgård, nyttjades för utbildningsverksamhet från och med 1940-talet. I mitten av 1940-talet började staten utbilda skogsmästare i Skinnskatteberg. Skogsmästarskolan inrymdes i Skinnskattebergs herrgård. Skolan ansågs ha ett idealiskt läge nära stora skogsområden och i närheten av den snabbt växande träindustrin på orten. Skogsmästarskolan drivs än idag av Sveriges lantbruksuniversitet (SLU) med utbildning, forskning och uppdragsverksamhet som huvudsakliga verksamhetsområden.

På 1950-talet blev det vanligt att företag förvärvade semesterhem för arbetare. År 1950 förvärvar Köpings Mekaniska Verkstad, en del av Volvokoncernen, Karmansbo herrgård med tillhörande byggnader. Kort därefter startades kursverksamhet med utbildning för anställda, Volvoskolan. Läsåret 1967–1968 blev det sista. Det arrangerades även älgjakt varje höst för företagets ledning och gäster i Karmansbo.

Skolväsendets bebyggelsestrukturer och byggnadstyper

De första skolhusen som byggdes utformades enkelt med skolsal i en del av huset och lärarbostad i den andra. Ett par årtionden efter folkskolereformen 1842 kom de första kraven på hur skolorna skulle se ut och vad de skulle innehålla och att skolor kunde uppföras efter typritningar. Karaktäristiskt för de tidiga skolorna är stora fönster, som krävdes för bra ljusinsläpp i lärosalarna, samt hög takhöjd för att uppfylla hygieniska krav med god luft och minskad smittspridning mellan elever.

I dessa typritade skolhus var lärarbostaden inrymd på övervåningen och det fanns trädgård och ekonomibyggnader i anslutning till skolhusen. Ett tydligt exempel på detta är skolhuset i Harnäs. Det finns även bevarade skolbyggnader från 1800-talets slut i Svansbo, Hed och Gunnilbo. Idag används skolhusen vanligen som bostadshus eller samlingslokaler. Heds gamla skola är idag hembygdsgård med skolmuseum.

Barnkolonierna inrymdes ofta i befintliga miljöer på landsbygden. Det kunde tillkomma sidobyggnader som sovsalar, snickarbodar eller matsalar. I Stjärnvik ligger den tidigare barnkolonin Bricken, driven av stiftelsen Birkagården i Stockholm. På gården uppfördes flertalet byggnader för syftet. Barnkolonin var verksam åren 1938–1968. Köpings barnkoloni i Hultebo inrymdes i det som tidigare var gruvfogdens bostad.

Före detta folkskola uppförd 1865 vid Heds kyrka. Den timrade byggnaden har en fasad av rödmålad locklistpanel och vitmålade korspostfönster i en tät och regelbunden sättning. Foto: Vlm-skisb-0073.

Till skillnad från byskolorna är modernismens skolor i regel ritade av utbildade arkitekter. Centralskolan i Skinnskattebergs tätort byggdes i etapper åren 1955–1957 och invigdes 1958. För ritningarna svarade arkitekten Paulli Harder i Västerås, som ritat många skolbyggnader, kommunala hus och bostadshus runt om i länet. Byggnaden uppfördes i gult fasadtegel. Riddarhyttans skola byggdes 1963 och fick en modernistisk framtoning, med rött fasadtegel, koppardetaljer och funktionalistisk fönstersättning.

Skinnskattebergs folkhögskola invigdes 1960. Skolanläggningens arkitektur är ett resultat av en arkitekttävling som utlystes 1955. Det vinnande förslaget inlämnades av arkitekterna Jan Ericson, Torgny Gynnerstedt och Bengt Ågren på EGÅ Arkitektkontor i Stockholm. Folkhögskolan fick ett naturskönt läge på sluttningen ned mot sjön Nedre Vättern i samhällets södra utkant. Anläggningen invigdes 1960 och omfattade skolbyggnader, elevbostäder, lärarbostäder och rektorsbostad. Arkitekturen var återhållsam, då en allt för extrem arkitektur inte ansågs passande till omgivningen.

Centralskolan i Skinnskatteberg, uppförd i etapper mellan åren 1955–1957. Byggnaden har en stram arkitektur med gult fasadtegel och symmetrisk fönstersättning. Foto: Vlm-skiehw-0719.

Skinnskattebergs folkhögskola byggd 1963. Arkitekturen är modernistisk med fasadmaterial som mexitegel och en asymmetriskt utformad byggnadskropp. Foto: Vlm-skiat-1632.

4.8 Läger och förläggningar under andra världskriget

Under andra världskriget flydde tusentals människor från kriget i Europa till det neutrala Sverige. I Västmanland bedrevs flera särskilda läger för både militära och civila flyktingar. I Skinnskattebergs kommun har militärer, poliser och flyktingar inhysts i speciella anläggningar. Inte sällan innebar detta hårt arbete för flyktingarna som sedan utlämnades till sina ursprungsländer. Detta är en ofta dold men viktig del av kommunens historia.

Baggå herrgård har använts till flertalet läger och förläggningar. Inledningsvis bodde tyska, norska, holländska, polska och tjeckiska flyktingar på herrgården. Arbetsföra flyktingar fick arbeta i skogen med kolvedhuggning samt väg- och dikningsarbeten. År 1942 anlades Sveriges första ryssläger på Baggå herrgård. Det var ett homogent sovjetiskt arbetsläger och 1942 fanns omkring ett 80-tal sovjetiska soldater på förläggningen. Förutom själva herrgården användes den gamla flygeln som kallades Ångbåten och senare två baracker vilka placerades nordväst om huvudbyggnaden. Soldaterna medgavs permission för besök i staden och långpromenader. Läkarbesök medgavs efter speciell tillåtelse från en förman. Området fridlystes och innanför gränsen fick inte allmänheten röra sig.

I lägren arbetade kvinnor från bygden i köken. Kvinnorna umgicks med ryssarna genom fritidsaktiveter som dans och teater. Efter att soldaterna utlämnades 1944 blev herrgården åter förläggning för flyktingar från arbetsläger, nu för tyska medborgare och judar. Därefter drevs ett baltiskt läger. Flyktingverksamheten avslutades 1946, men återupptogs under en period i samband med flyktingvågen 2015.

År 1944 etablerades det i snabb takt ytterligare läger i Västmanland. Ett andra rysläger i Skinnskattebergs kommun var Krampens barackförläggning. Som mest fanns här 300 sovjetryssar som flytt till Sverige från Röda armén. Krampens järnvägsstation var av stor vikt för placeringen av förläggningen, liksom det isolerade läget med tillgång till skogsmark för arbete. Lägret bestod av manskapsbaracker, gemensamhetslokaler och två jordkällare som kallades för rysskällarna. En av barackerna användes som Folkets Hus och var under en period under krigets slut läger för ungerska och rumänska judinnor som hade överlevt tyska koncentrationsläger. Idag finns inga byggnader kvar, men spår av grunder och en källare finns samt en minnessten som står kvar. Ytterligare ett rysläger fanns i byggnaden som idag är Uddens pensionat. I samband med kriget till följd av Jugoslaviens upplösning på 1990-talet användes det åter till flyktingförläggning. Idag är Uddens pensionat privatägt.

Under andra världskriget fanns det även ett träningsläger för norska flyktingar i Färna. Lägerinvånarna var en del av de så kallade ”polititroppene” som bestod av 17 000 norrmän. De var fördelade på ett 20-tal läger och baser runt om i Sverige. I Färna uppfördes cirka 30 baracker med bland annat gymnastiksal, sjukstuga, stall, matsal, bageri och ammunitionsförråd. Som mest fanns 1 100 norrmän i lägret som gavs militär träning med syftet att kunna återvända till Norge och fortsätta kampen mot den tyska ockupationen. Efter krigets slut tjänstgjorde lägret en kort tid som rehabiliteringsläger för judar från hela Europa innan all verksamhet upphörde och barackerna monterades ned. Under kriget bodde det även finska krigsflyktingar i ett litet torp i Baggbron samt i baracker i Gethammar. Ett fåtal av barackerna står kvar än idag.

Baggå herrgårds huvudbyggnad från 1862. Byggnaden är uppförd i två våningar med frontespis och gulputsad fasad med vitputsade detaljer. Foto: Vlm-skicm-1401.

4.9 Kultur, folkrörelse- och fritidsmiljöer

Skinnskatteberg kommun har ett rikt föreningsliv med engagemang inom kultur och fritid. En viktig drivkraft bakom många kultur- och fritidsmiljöer är arbetarrörelsen. Arbetarrörelsen började ta form i slutet av 1800-talet. Arbetsdagarna var långa och arbetsförhållandena var i många fall dåliga med ytterst lite ledighet. Arbetarklassen började därför organisera sig och markera sina rättigheter. Byggandet av Folkets Park och Folkets Hus kom i gång mot slutet av 1890-talet. Folkets Hus uppfördes i större utsträckning än parkerna. Byggnaderna inrymde ofta bibliotek, biosalong och samlingslokaler för dans eller möten. Parkerna anlades först, då de krävde mindre resurser än Folkets Hus. Föreningarna köpte eller arrenderade en bit mark och uppförde dansbana, serveringsstånd och en scen.

Byggandet av parkerna var som intensivast mellan åren 1905–1910 och på 1920-talet hade alla kommuner i Västmanland län öppnat minst en Folkets Park. Lokala föreningar tog inledningsvis initiativ till att skapa platser för politiska och fackliga möten, men senare även för nöjen och umgänge. Tanken var att parkerna skulle vara en plats som var öppen för alla. Det blev en plats dit människor kom för att dansa, lyssna på musik, se på uppträdanden och fira.

1950-talet blev parkernas största årtionde när det kom till nöjesverksamhet. Den successiva utvecklingen med det breda utbudet och stor publik suddade med tiden ut den tidigare så viktiga bakgrunden och kopplingen till arbetarrörelsen. Till slut tog musikfestivaler och stadsfestivaler över nöjeslivet som tidigare varit parkernas givna centrum. Detta resulterade i att många folkparker idag står övergivna eller i flera fall har rivits.

En del av arbetarrörelsen i Skinnskattebergs kommun var Finska Föreningen. Skinnskatteberg har en mycket stark finsk förening vilket är ett direkt resultat av arbetskraftsinvandringen till boardfabriken och sågen. Föreningen startades 1965 och anordnade från början danser på Folkets Park, men har också varit mycket aktiv i idrottslivet. År 1975 skänkte ASSI en lokal till Finska Föreningen som de fortfarande nyttjar. Det var den gamla tvättinrättningen, ett trähus som ligger mellan kommunhuset och Hedströmmen, som tidigare även varit bastu.

En annan rörelse som utvecklades vid sidan om arbetarrörelsen var nykterhetsrörelsen. Dessa två kom i klar motsättning till varandra. Orsaken var nykterhetsrörelsens syn på alkoholfrågan som ett centralt samhällsproblem. Efterhand ändrades nykterhetsrörelsens inställning i takt med att allt fler arbetare gick in i rörelsen. Samtidigt förändrades arbetarrörelsens inställning till nykterhet. Den kom att betraktas som positivt och befrämjande för arbetarnas politiska verksamhet. Ett nyktert samhälle blev alltså ett gemensamt mål som både nykterhetsrörelsen, arbetarrörelsen och även frikyrkorörelsen kunde enas om. Rörelserna samarbetade genom att bilda lokala kommittéer för att få inflytande i samhället.

Vid sidan om nykterhetsrörelsen, arbetarrörelsen och frikyrkorörelsen etablerades hembygdsrörelsen i början av 1900-talet. Det var en tid då samhället kraftigt förändrades i snabb takt och intresset för att bevara den folkliga kulturen växte sig

stort. Fornminnesföreningar fanns sedan tidigare, vilka fokuserade på samlande av historiska föremål och vurmade för fornminnen. Dessa började nu ta sig nya uttryck. Intresset väcktes för att samla och bevara det folkliga kulturarvet. En kärnverksamhet inom hembygdsrörelsen var att etablera hembygdsgårdar. Dessa bildades ofta genom att ålderdomliga byggnader av lokal karaktär flyttades till en och samma plats. Byggnaderna fylldes med äldre föremål. Syftet utöver att bevara lokala byggnadstraditioner och föremål var även att skapa en mötesplats där folk kunde uppleva bygdens historia och lära sig av den för att ta den med sig in i framtiden som förebild. Det var således en folklig rörelse med ambitioner att skapa gemenskap och väcka intresse för lokalhistoria. Vanliga fokusområden var hemslöjd och hantverk, folkmusik, folkdans samt gamla seder och bruk.

Till skillnad från många av de andra samtida rörelserna har hembygdsrörelsen lyckats bestå över tid och utvecklat sin verksamhet. Det är än idag en av landets största folkrörelser. I Skinnskattebergs kommun finns fyra aktiva hembygdsföreningar som är knutna till Västmanlands Hembygdsförbund och Fornminnesförening; Färna hembygdsförening, Hembygdsföreningen Karmansbo Bruksmiljö, Riddarhyttans Hembygds- och Intresseförening samt Skinnskattebergs Hembygdsförening. Därutöver finns även en förening i Gunnilbo samt en hembygdsgård i Bysala. Föreningarna arrangerar regelbundet evenemang såsom midsommar- och nationaldagsfiranden. Hembygdsförbundet och Västmanland läns museum ger ut en årsbok vartannat år samt en tidning varje år.

Idrott har varit och är en viktig del av Skinnskattebergsbornas fritid och idrottsrörelsens utveckling utgör en viktig del av landets 1900-talshistoria. De idrottsmiljöer som vuxit fram under perioden förmedlar idrottens historia och utveckling fram till idag.

Idrottens genombrott som folkrörelse kom runt sekelskiftet 1900 i de urbaniserade områdena där ”fritid” och ”friluftsliv” blev nya begrepp. Det var först nu som rörelsen fick riktig grogrund. Från och med 1930-talet växte ambitionerna allt starkare gällande skapandet av ett samhälle som byggde på välstånd, sundhet och bättre bostadsvillkor. Som en del i sundhetstanken fanns idrottsutövningen, som till stor del var organiserad i föreningar. Under efterkrigstiden blev det en del av samhällsplaneringen att integrera idrottsplatser i samhällena efter att man alltmer insett idrottens sociala betydelse. Medel öronmärktes då för anläggningsbyggen och för ekonomisk hjälp till klubbarna.

Från 1950-talets mitt ökade tillkomsten av olika lokaler för fritids-, idrotts- och föreningsliv runt om i länet. I ett första skede uppfördes ett stort antal anläggningar för utomhusidrott, senare byggdes i flera städer idrottshallar och badhus. Till detta kom även klubbhus och samlingslokaler för olika föreningar. Idrottsrörelsen har även haft stor betydelsen för integrationen av de nyinflyttade vid arbetskraftsinvandringen i kommunen. Den kommunala fritidsnämnden samt ASSI gav bidrag till verksamheterna. Populära sporter har varit brottning, fotboll och bandy samt boboll som är en stor sport i Finland. År 1934 bildandes föreningen Skinnskattebergs Gymnastik- och Brottarklubb och brottningen kom att ligga på en hög nivå fram till 1980-talet. Idag finns flera idrottsanläggningar och föreningar i kommunen som ägnar sig åt allt från fotboll och bowling till orientering och judo.

År 1938 lagstiftades rätten till två veckors semester. Detta ledde till en kraftig ökning av fritidshusbebyggelsen i landet. Inledningsvis var exploateringen jämförelsevis blygsam i kommunen. Ett fåtal tidiga fritidshusområden från 1930- och 1940-talet återfinns i kommunen, exempelvis i Svansbo, men de flesta är uppförda först mellan 1960–1970-talet. En förklaring till detta kan vara det långa avståndet till större städer. Men efter bilismens utbredning och lagstiftning om fyra semesterveckor ökar exploateringen ordentligt. Ett stort antal fritidshusområden växer fram. Kommunen har många attraktiva områden för fritidshusbebyggelse tack vare det böljande landskapet och ett stort antal vattendrag.

I huvudsak var det bönder som sålde eller arrenderade ut mark som binäring. Detta fenomen ökade i samband med lantbrukets lågkonjunktur på 1970-talet. Marker styckades av till mindre tomter och friköptes så småningom av de boende. Även utomstående personer, föreningar eller företag köpte upp markområden för att stycka av och sälja, exempelvis Filip Eriksson i Kolsva och Stockholms Egnahemsförening.

Då fritidshusbebyggelsen ökade började byggnadsplaner antas för områden som skulle bebyggas. Max nio tomter fick styckas av utan att krav ställdes på avlopp, vatten och vägar. Områdena blev nu väl planerade med symmetriska tomter och placeringar av husen. Strandskyddslagen kom också att påverka hur områdena utvecklades. Den första lagen tillkom 1950, men gällde enbart vissa utpekade områden. Först 1975 gällde lagen generellt i hela landet.

Kultur, folkrörelse- och fritidsmiljöernas bebyggelsestrukturer och byggnadstyper

Kulturen och fritidens bebyggelse resulterar i olika byggnadstyper, vanligen insprängda i befintliga bebyggelseområden eller byggnader. Några specifikt framträdande byggnadstyper och strukturer som kan lyftas är folkrörelsernas lokaler, idrottsanläggningar och fritidshusbebyggelsen.

Folkets Park finns i tätorterna Riddarhyttan och Skinnskatteberg. Kommunens parker är uppförda relativt sent i tiden. Folkets Hus har också funnits i byarna, exempelvis i Hultebo och Tomasbo. Riddarhyttans park är yngst. Den invigdes 1921, men föreningen grundades redan 1912 och höll då till i Aronsberg. År 1931 uppfördes Folkets Hus i anslutning till parkanläggningen. Det finns teaterscen och dansbana, samtliga gulmålade med vita snickerier. Parken är idag privatägd. Skinnskattebergs Folkets Park anlades 1920 vid östra sidan av Övre Vätterns södra strand. Efter en brand 1971 återuppbyggdes parken. Parken har varit flitigt använd, bland annat har Brukets dag anordnats här en gång om året för anställda inom träindustrin. Den hade en framträdande roll som samlings- och mötesplats i den utdragna processen kring nedläggningen av boardfabriken på 1980-talet.

Utöver Folkets Hus och Folkets Park har det funnits andra nöjen för arbetare i kommunen, exempelvis anordnades ofta festligheter på brukshotellet i Skinnskattebergs tätort. Nykterhetsrörelsens lokaler kallas för ”loger”. I Gisslarbo, gömd i en glänta, byggdes logen Malma Spira år 1898. Byggnaden är idag förklarad som byggnadsminne. En loge fanns tidigare i Skinnskattebergs tätort, men är nu riven.

Inledningsvis fanns inga speciella lokaler för idrottsändamål. På tidigt 1900-tal fanns en fotbollsplan och en lokal vid bruket användes som brottarlokal. Tävlingar och träningar kunde genomföras i IOGT:s lokaler eller Folkets Park. År 1901 grundades Riddarhytte SK och vid 1900-talets mitt uppfördes klubbens idrottsplats Riddarvallen direkt öster om samhället.

Den äldsta kvarvarande idrottsplatsen i kommunen är Hedströmmen IP, vid Övre Vätterns västra strand. Den uppfördes på 1940-talet med läktare, domarbås, avbytarbänkar och huvudbyggnad. Senare anlades även en tennisplan på platsen. Miljön är väl bevarad och används idag av Skinnskattebergs SK. På 1970-talet anlades Masbo idrottsplats i samhällets södra del. Senast uppförda anläggningarna är bowlinghallen Lurbohallen från 2005 samt Systemairhallen som invigdes 2008.

Folkets Park i Riddarhyttan. På bilden syns dansbana med kupolformat tak samt scenbyggnad med överbyggda åskådarplatser. Byggnaderna har träfasader målade i gul kulör och pappklädda tak. Foto: Vlm-skiie-0005.

Läktare vid Hedströmmen IP från 1940-talet. Läktaren är byggd i en sluttning och har ett flackt plant tak som stöttas upp av blåmålade pelare i trä. Foto: Vlm-skiat-1161.

Fritidshusområdena i Skinnskattebergs kommun är vanligen renodlade fritidshusområden som ligger naturskönt, nära vattendragen och med tillgång till strövområden. Majoriteten av kommunens fritidshusområden är uppförda efter 1960, men områdenas bebyggelsestruktur och arkitektur skiljer sig åt beroende på när de byggdes.
De tidigaste fritidshusen, vanligen byggda innan 1950-talets slut, är små till volymen. Eftersom de byggdes på arrenderad mark, utan planläggning, är de organiskt och oregelbundet placerade i landskapet bland träd och stenar, ofta intill vatten. Byggnadsstilen har vanligen en nationalromantisk prägel inspirerad av 1800-talets torpställen, med rödmålade fasader, vita snickerier och spröjsade fönster. Exempel på ett renodlat äldre fritidshusområde från denna tid är Södra Solmyras sommarstugeområde.

Efter 1950-talet uppfördes större och planerade fritidshusområden. Stugorna var fortfarande små och enkla, uppförda i ett plan som gick snabbt att värma upp.
Allt eftersom byggdes större och mer komfortabla stugor. Utformningen är striktare, med byggnadsvolymer och tomter av samma storlek, längs med anlagda vägar.
Ett tidstypiskt fritidshusområde från den här tiden är Darsbohöjden nordost om Skinnskattebergs tätort. Byggnaderna har ofta återanvänt knuttimrade 1800-talstorp som stöpts om i 1960-talets färgsättningar samt dekorativt utformade fönsterfoder inspirerade från Dalarnas byggnadsbestånd. Möjligheten till pendling med bil och stadsbors längtan till naturen har också lett till att många före detta jordbruksbostäder idag används som sommarhus.

Exempel på fritidshus byggt efter 1950. Byggnaden har liggande brunmålad panel och blåmålade fönsterbågar, dörrar och farstu. Foto: Vlm-skiat-0946.

5. Inventerade områden i Skinnskattebergs socken

I detta kapitel redovisas de bebyggelseområden som inventerats inom Skinnskattebergs socken. Texterna består av områdesbeskrivningar med områdets övergripande karaktär, historik samt presentation av områden och exempel på byggnader som bedöms vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. Områdesbeskrivningarna följer alfabetisk ordning.

Den digitala byggnadskartan fungerar som ett komplement till kulturmiljöprogrammet. Där finns ytterligare information om särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

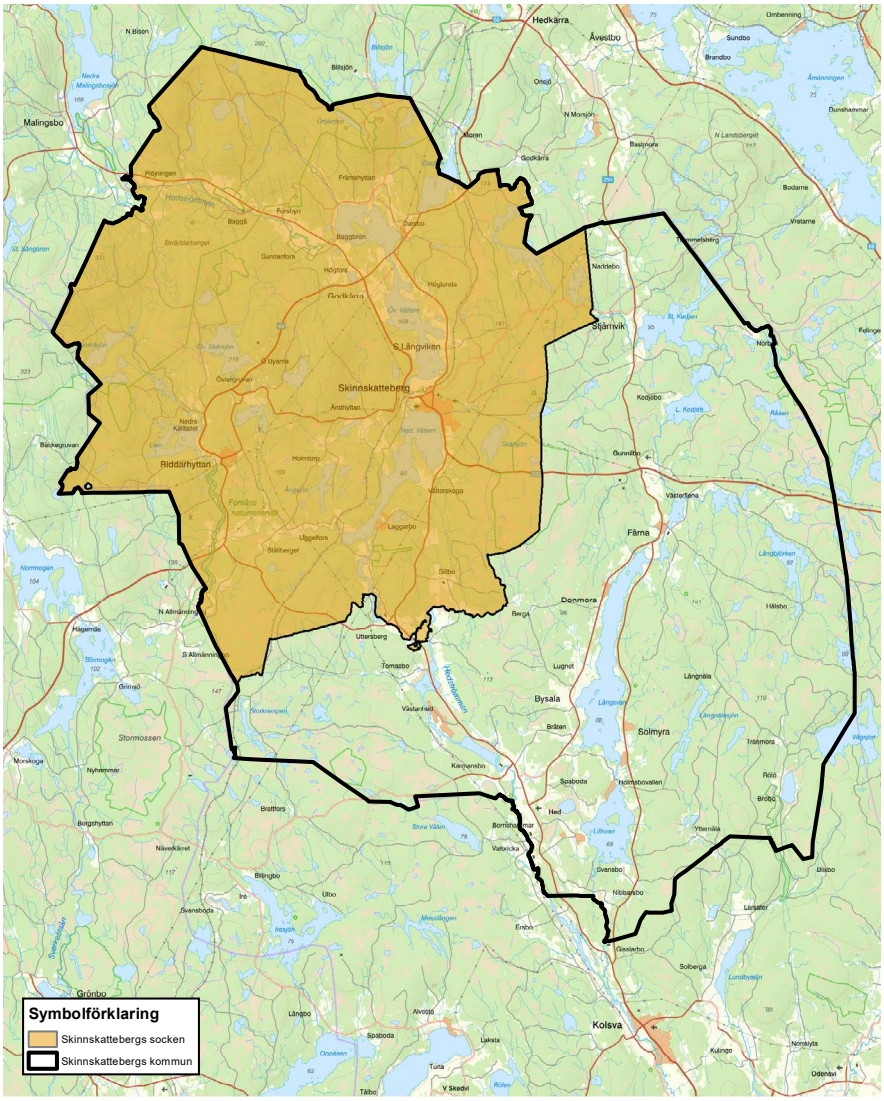

Karta över Skinnskattebergs kommun med Skinnskattebergs socken markerad med gult.

5.1 Baggbron, Hultebo och Sunnanfors

Området Baggbron, Hultebo och Sunnanfors ligger nordväst i Skinnskattebergs kommun, intill Storsjöns västra strand och avgränsas av väg 68 i söder. Diagonalt genom området går väg 233 samt Hedströmmen. I området finns spridd jordbruksbebyggelse och samlad bostadsbebyggelse återfinns i byarna Baggbron samt Hultebo.

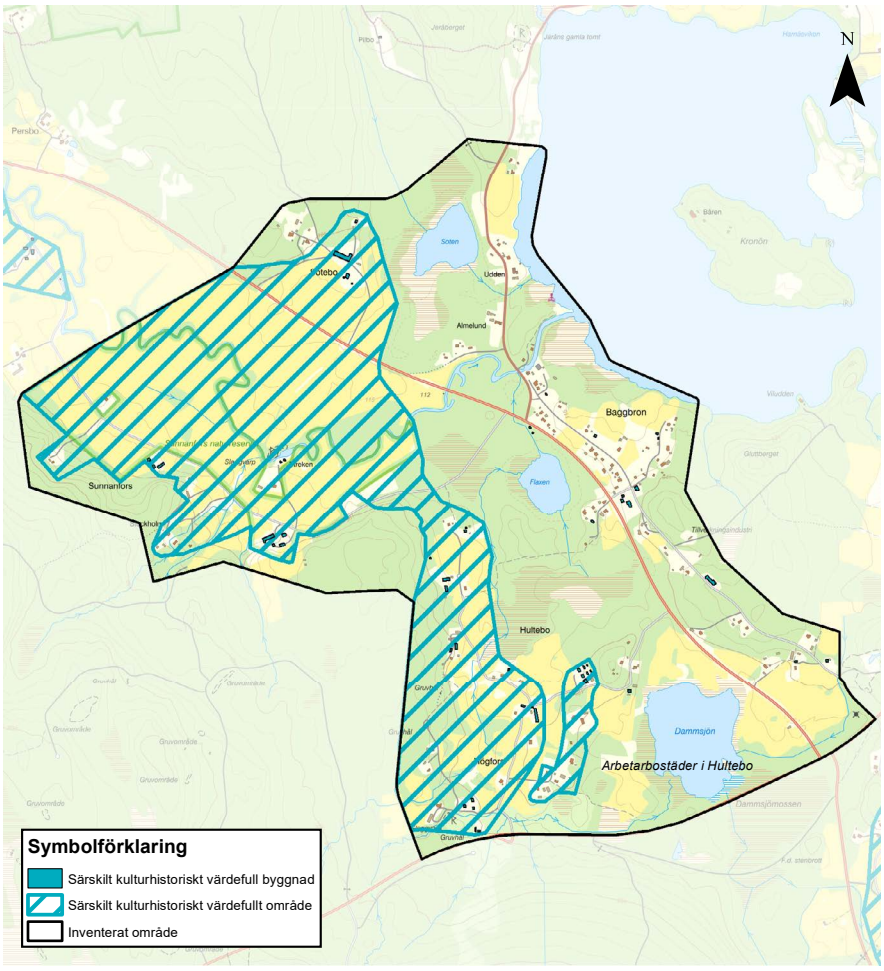

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Landskapet i Baggbron, Hultebo och Sunnanfors är naturskönt och består till stora delar av kuperad skogsmark samt partier med flacka åkermarker och vattendrag. Genom områdets norra del ringlar Hedströmmen med utlopp i Storsjön vid Baggbron, där en badplats är anlagd. I området finns mindre vattendrag och i den södra delen ligger den större Dammsjön. Det finns flertalet olika fornlämningar såsom gruvhål, slaggvarpar och brofästen. Väg 233 passerar genom området och från denna väg löper

mindre grusvägar ut mot bebyggelsen. Bebyggelsen är grupperad i byar samt utspridda gårdar. Byn Hultebo ligger i områdets södra del och byn Baggbron öster om väg 233. I byn Baggbron är byggnader lokaliserade längs den gamla landsvägen. Byn utgörs i huvudsak av bostadsbebyggelse, med olika byggår och varierande karaktär från 1800-talet och framåt. Byggnadsvolymer och fasadkulörer varierar. Byggnader från sekelskiftet 1900 är i regel småskaliga bostadshus. Det förekommer också byggnader uppförda för specifika verksamheter såsom Konsumbutik, handelsbod och Folkets Hus.

Tidigare funktioner är i viss mån utläsbara men i regel har byggnaderna genomgått större förändringar. Centralt i byn är Baggbrons skola och Elimkapellet. Båda byggnaderna har fasader med rödmålad träpanel, vitmålade stora fönster med spröjs och tegeltäckta sadeltak.

Byn Hultebo består dels av jordbruksbebyggelse, dels av byggnader med koppling till Hultebo gruvor och anrikningsverk. Utsikten över landskapet är god. Jordbruksmiljöns byggnadsbestånd utgörs av större jordbruksgårdar från 1800- och 1900-talet. Gårdarna är glest placerade längs byvägen. Bostadshusen är i regel i ett och ett halvt plan med rödmålade fasader och tegeltäckta sadeltak. Till gårdarna hör flera ekonomibyggnader. Ekonomibyggnaderna är vanligtvis väl bevarade, däremot är mangårdsbyggnader och bostadshus i stor utsträckning förändrade genom renovering och tillbyggnation.

I sydöstra delen av Hultebo finns en grupp med större tjänsteboställen och arbetarbostäder. Öster om området finns även Hultebos före detta missionshus. Byggnaderna är placerade längs en rak vägsträcka och trädgårdarna är lummiga med lövträd. Byggnaderna är i ett och ett halvt plan, med brutna tak täckta med tegel. Fasadkulörer varierar. Bostadshusen är över lag moderniserade.

Särskilt karaktäristisk är miljön i Hultebos sydöstra del med tre arbetarbostäder uppförda 1913. Bostadshus med uthus är symmetriskt placerade i tre rader, med skogsmark bakom och åkermark framför. Placeringen i landskapet ger fri sikt över miljön från byn. Karaktäristiskt är den stora byggnadsvolymen om två våningar och stora spröjsade fönster med småspröjsade rutor upptill. Taken är brutna sadeltak ned brant takfall och där mittpartiet av långsidornas fasader går över takfoten. Fasaderna har liggande träpanel och de dubbla entréerna är placerade på gavelfasaderna.

I Sunnanfors och Sotebo ligger gårdar och arbetarbostäder från sekelskiftet 1900 utspridda, samt modern bebyggelse. Den flacka topografin ger fri utsikt över jordbrukslandskapet. Vanliga byggnadstyper i Sunnanfors är arbetarbostäder och torpboställen med småskaliga jordbruk. Till bostadshusen hör vanligen en till tre ekonomibyggnader. Karaktäristiskt är fasader med rödmålad träpanel, vitmålade spröjsade fönster och tegeltäckta sadeltak. Större mangårdsbyggnader kan ha ljusmålade fasader.

Sotebo gård, som ligger enskilt belägen mellan Baggbron och Sunnanfors, är en stor gård med byggnader i huvudsak från 1800-talets slut. På gården finns mangårdsbyggnad, två arbetarbostäder samt ekonomibyggnader. Mangårdsbyggnaden som flyttades till gården 1872 är relativt väl bevarad medan arbetarbostäderna har genomgått kraftiga fasadrenoveringar. Samtliga bostadshus är målade i gråa kulörer.

Jordbruksmiljö kantad av barrskog. I skogsbrynet syns en gård med sju ekonomibyggnader (Hultebo 1:5). Fasaderna är rödmålade. Foto: Vlm-skicm-2107.

Smal grusväg i Sunnanfors, med hag- och åkermarker på var sida. I horisonten syns gran- och lövskog samt ett rödmålat bostadshus (Sunnanfors 4:10). Foto: Vlm-skicm-2246.

Historik

Området Baggbron, Hultebo och Sunnanfors har en rik historia som sträcker sig från 1600-talet och framåt. Det finns flertalet spår av hyttområden i form av olika fornlämningar såsom gruvhål, slaggvarpar och brofästen. Vid Baggbrons badplats, där Hedströmmen löper ut, ligger ett vrak från en pråm som fraktade järn.

Fram till en bit in på 1900-talet var byn Baggbron koncentrerad till den bördiga jordbruksmarken, i området mellan gamla landsvägen och Storsjön. Under 1800- och 1900-talet utvecklades olika verksamheter som gjorde Baggbron till ett centrum. Verksamheterna genererade bebyggelse uppförd för olika ändamål som idag berättar om bybornas vardag.

Under tidigt 1900-tal uppfördes ett Elimkapell och sedan växte verksamheter fram som postkontor, hattfabrik och bryggeri samt bensinstation, skomakare och frisör. Det fanns även en Konsumbutik, handelsbod och telefonstation. Idag fungerar den gamla butiken som bostadshus, renoverat på 1980–1990-talet. År 1912 byggdes Baggbrons folkskola som invigdes 1916. Intilliggande uthus innehöll verksamheter som pojk- och flickslöjdstuga. År 1964 lades skolan ned. Idag är det Baggbrons byalags hus. Det är en aktiv förening som flera gånger per år arrangerar olika evenemang.

Vid 1800-talets slut och i 1900-talets början uppfördes flertalet mindre jordbruksgårdar, arbetarbostäder och torpställen i Sunnanfors. I skogen fanns kolmilor, vars kol fraktades till Riddarhyttan. Det så kallade Kolsvatorpet byggdes 1914 och fungerade som torpställe för kolare. Sotebo gård har anor från 1700-talet och vid gården har det bedrivits jord- och skogsbruk. Mangårdsbyggnaden flyttades till gården 1872. Byggnaden var ursprungligen flygel till gamla Baggå herrgård från omkring 1850–1859. Till gården hör två bostäder för arbetare som inrymde sex lägenheter. Mangårdsbyggnaden är relativt väl bevarad men arbetarbostäderna har genomgått kraftiga fasadrenoveringar. I syfte att bevara det typiska jordbruksområdet med vidsträckta åkermarker bildades Sunnanfors naturreservat 1972.

Jordbruksbebyggelsens struktur i Hultebo har sett likadan ut i många år, med glest placerade gårdar längs byvägen. Hultebos bostadsbebyggelse består av flera byggnader med kopplingar till Hultebo gruvor och anrikningsverk som var i aktiv drift en kort period, mellan 1915–1922. Malm transporterades via linbanor och stickspår från Dagarns järnvägsstation till Hultebo, där ett anrikningsverk anlades. Järnvägen Hultebo-Dagarn togs i drift 1916 och slutade trafikeras helt 1930. Sträckan byggdes om och är idag är del av landsväg 68, Hultebo-Dagarn. Precis söder om Hultebo finns lämningar av industrin, bestående av en ruin efter en kraftstation, anrikningsverket, utlastningskaj, täktgrop med mera.

I Hultebo uppfördes ett tjänsteboställe för gruvfogden samt ett kontor och kassörsbostad för anrikningsverket. I gruvfogdesbostaden bedrevs sommartid en barnkoloni, mellan åren 1949–1976. Kolonibarnen kom från Köping och verksamheten upprättades och drevs med bidrag från Köping Stads Sparbank. Barnen kom ofta från familjer som behövde avlastning med anledning av stora syskonskaror eller ensamstående mödrar. Från 1976 till 1983 drevs barnverksamheten i Köping av kommunen innan den flyttades till en annan ort. Anläggningen köptes av Stiftelsen Vuxenby som drev boende för autistiska barn. Bostadshus med uthus har renoverats och byggts ut och är idag gråmålade. Kontorsbyggnaden har haft flera funktioner av betydelse för bygden. Bland annat har kontorets tidigare kassavalv använts som dusch för allmänheten. Senare har byggnaden varit pensionärsboende och är idag privatbostad.

Gruvornas behov av arbetskraft lockade till sig många unga arbetare till orten vid 1900-talets början. Hultebo liksom Riddarhyttan fick därför ungkarlsförläggningar. Hultebos ungkarlsförläggningar är idag rivna. Tomter köptes in och såldes för uppförande av arbetarbostäder så som enfamiljs- och tvåfamiljshus för arbetare och tjänstemän. Det resulterade i att flertalet bostadshus i liknande byggnadsvolym och utformning byggdes i Hultebo samt nordvästra Kärrbo år en 1915–1917.

Det uppfördes även enfamiljshus och storskaliga flerfamiljshus om fyra rum och kök. Till bostäderna hörde ofta uthus och någon enstaka ekonomibyggnad. I Hultebo byggde Riddarhyttebolaget 1913 tre storskaliga flerfamiljshus med tillhörande uthuslängor. Omkring 80 personer bodde samtidigt i de tolv lägenheterna.

Missionshuset i Hultebo är troligtvis uppfört i slutet av 1800-talet. Hus med tomt övertogs 1915 av Hultebo Missionsförening genom en gåva. Villkoret för gåvan var att föreningen skulle använda byggnaden för sammankomster. Idag fungerar byggnaden som bostadshus, men är väl bevarat såväl interiört som exteriört. Folkets Hus invigdes 1928 och i huset anordnades nöjen såsom dans och bio. Det fanns även bibliotek. Senare har byggnaden även inrymt affär och lägenheter. Idag finns ett överskottsbolag i byggnaden.

Uddens pensionat var ursprungligen ett mejeri som på 1940-talet byggdes om och användes som läger för sovjetiska fångar. I Skinnskattebergs kommun har det funnits tre läger; Baggbron, Baggå herrgård och Krampen. Det första lägret för sovjetiska fångar upprättades våren 1942 på Baggå herrgård. Några månader senare fanns i lägret 82 sovjetryska medborgare och fler läger upprättades i snabb takt i Västmanland. Enligt uppgifter bodde det även finska krigsflyktingar i ett par små torp i Baggbron. Mellan 1950–1970 bedrevs det en barnkoloni vid Udden. Därefter nyttjades byggnaden till ungdomsvårdsanstalt innan det gick i privat ägo.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För mer information se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Sunnanfors, Sotebo och Hultebo jordbrukslandskap
Området är i sin helhet intressant ur ett kulturhistoriskt perspektiv då det utgör en väl bevarad och karaktäristisk jordbruksbygd med en rik historia. Det öppna landskapet avspeglar områdets långa jordbrukshistoria. Historien är läsbar både genom byggnadsbeståndet och landskapet, vilka berättar om tidigare levnadsförhållanden.

Hultebos byggnadsbestånd har en väl bevarad bebyggelsestruktur med äldre och större jordbruksgårdar. Den fria sikten över åkermarkerna ger byggnaderna höga miljöskapande värden och det är av stor vikt att karaktärsdragen hos dessa bevaras. Ekonomibyggnaderna är över lag väl bevarade, däremot är mangårdsbyggnader och bostadshus i stor utsträckning förändrade genom renovering och tillbyggnation. Därigenom utgör väl bevarade byggnader ett högt kulturhistoriskt värde, då de kan visa på tidstypiska stilideal och byggnadssätt genom dess proportioner, byggnadsmaterial och byggnadstekniker.

Arbetarbostäder Hultebo
Bebyggelsestrukturen som anlades i samband med etableringen av Hultebo gruvor och anrikningsverk är utläsbar än idag i området. Byggnaderna representerar olika ställningar och funktioner inom verksamheten, såsom gruvfogdens bostad, arbetarbostäder och kontor. De tre arbetarbostäderna uppförda av Riddarhyttebolaget 1913 en välbevarad miljö med höga kulturhistoriska värden. Bostadshus med uthus visar på bolagets typhus samt arbetarnas levnadsförhållanden. Områdets historia från 1900-talets andra halva med barnkoloni-verksamhet ger även socialhistoriska och lokalhistoriska värden.

Sotebo gård (Sotebo 1:4). Bostadshuset har ljusmålad träpanel, plåttäckt sadeltak med frontespis och stora spröjsade fönster. Till höger i bild ligger en rödmålad ladugård. Foto: Vlm-skicm-1839.

Byggnaden som uppfördes som gruvfogdens bostad, senare Köpings barnkoloni (Hultebo 1:21). En grusad allé med äldre lövträd leder fram till det gråmålade bostadshuset. Foto: Vlm-skiat-0008.

Tre identiska arbetarbostäder i Hultebo (Hultebo 1:29 med flera). Byggnaderna är placerade på rad och har rikligt tilltagna trädgårdar. Foto: Vlm-skicm-2173.

Gemensam länga för förvaring av exempelvis ved (Hultebo 1:29). I bakgrunden syns en länga med utedass. Byggnaden har fem dörrar och träfasaden är rödmålad. Foto: Vlm-skicm-2165.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. Byggnaderna bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Baggbrons bebyggelse representerar flera skilda verksamheter och levnadsförhållanden. Exempel på enskilda kulturhistoriskt värdefulla byggnader är en bryggarbostad i Baggbron, Hultebo missionshus, ett soldattorp, Hultebo Folkets Hus, en gemensam tvättstuga i Högfors samt Baggbrons skola.

Bryggarbostad i Baggbron (Kärrbo 1:67). Byggnaden har en småskalig byggnadsvolym med gulmålad fasad bestående av liggande och stående träpanel. Taket är ett plåttäckt sadeltak. Foto: Vlm-skicm-1918.

Knuttimrad bodlänga från 1800-talet som har använts som brygghus och bagarstuga (Hultebo 1:16). Byggnaden har rödmålad fasad och tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skicm-2116.

Gemensam tvättstuga för byn, byggd vid slutet av 1800-talet (Högfors 2:31. Byggnaden är uppförd i två våningar med plåttäckt sadeltak och liggande rödmålad träpanel. Foto: Vlm-skicm-2147.

Hultebo gamla missionshus (Hultebo 1:11). Byggnaden i ett plan har stora fönster och rödmålad träpanel. Foto: Vlm-skicm-2175.

Litet soldattorp i en och en halvplan (Kärrbo 1:47). Byggnaden har ett tegeltäckt sadeltak och rödmålad träpanel. Foto: Vlm-skicm-2055.

Baggbrons skola, idag byalagets föreningslokal (Kärrbo 1:22). Byggnaden har rödmålad träpanel och brant tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skicm-1962.

Hultebo Folkets Hus, idag överskottsbolag (Kärrbo 1:81). Byggnaden är uppförd i ett och ett halvt plan och har stora småspröjsade fönster. Fasaderna är i rödmålad träpanel. Foto: Vlm-skicm-2022.

5.2 Baggå

Området Baggå ligger i nordvästra delen av Skinnskattebergs kommun. Det omfattar Baggå bruk samt intilliggande byar. Ett stort antal byggnader har koppling till det framgångsrika järnbruket Baggå bruk. Landskapet kring Baggådalen och naturreservatet Klockarbo är naturskönt med småskalig jordbruksbebyggelse.

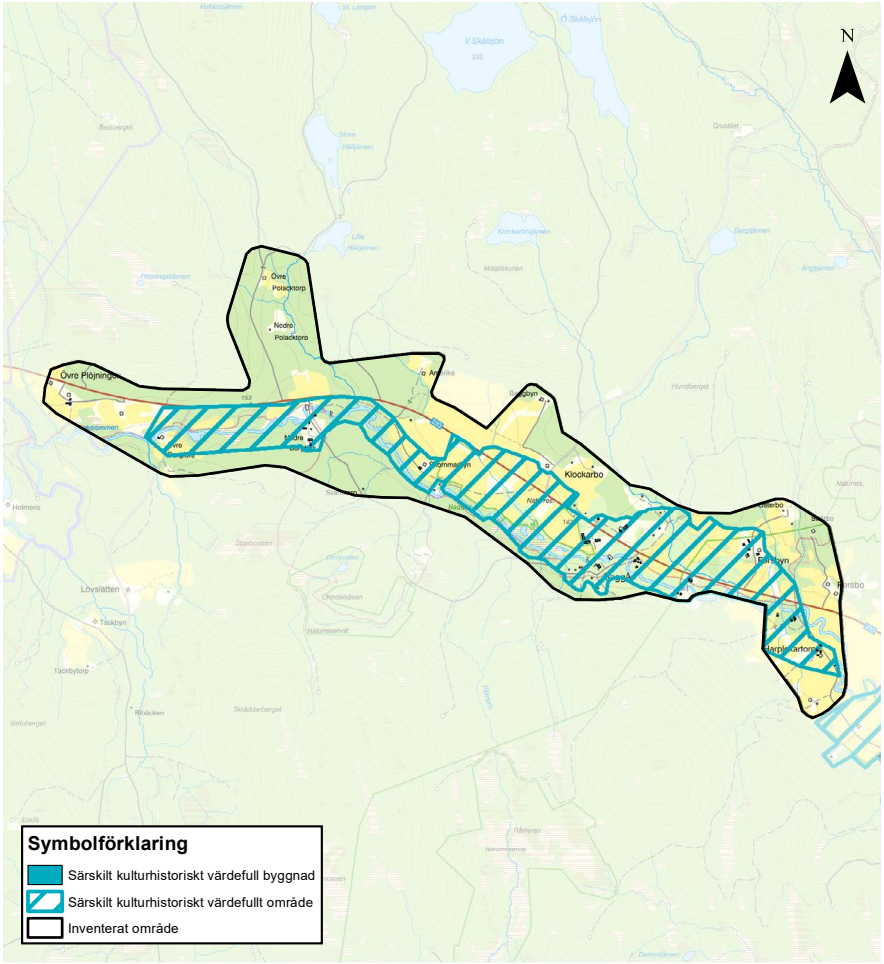

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Området Baggå är naturskönt med forsande vattendrag och högvuxen granskog i branta sluttningar. Längs Hedströmmen finns jordbruksmarker med beteshagar och åkrar som kantas av skogsmark. Genom området går väg 233. Framträdande i

landskapet är Baggådalen som till större del är ett öppet kulturlandskap med småskaligt jordbruk i Hedströmmens dalgång. Stora delar av området ingår i Klockarbo naturreservat.

Centralt i området är Baggå bruk med herrgårdsanläggning, en park och flertalet arbetar- och tjänsteboställen. Parken är uppförd i enlighet med den parkläggningsstil, engelsk park, som ofta uppfördes i ståndsmässiga miljöer under 1800-talet. Karaktäristiskt är vårdträden och lusthuset som placerats som en fond på andra sidan av en vattenspegel. Förvaltarbostaden från 1850-talet ligger med samma genomtänkta placering som lusthuset, med klar utsikt mot herrgården.

Herrgårdsbyggelsen karaktäriseras av påkostade byggnader med ljusa putsade fasader. Mangårdsbyggnaden är uppförd i två våningar med frontespis, fasader i gulputsad sten med vit putsdekor i nyklassicistisk stil, en stil som kännetecknas av sparsmakad och symmetrisk enkelhet med detaljer hämtade från antikens formspråk som till exempel imiterande kolonner. Till anläggningen hör ladugård, ekonomibyggnader och ett lusthus. Arbetar- och tjänsteboställena är målade i varierande kulörer och även dessa har en relativt detaljrik och påkostad arkitektur. Det finns väl bevarade jordkällare uppförda i slaggsten som tillhör dessa boställen.

Flertalet ruiner och fornlämningar inom bruksområdet vittnar om områdets aktivitet kopplat till vattnet. Dammens ursprungliga konstruktion är till stor del bevarad i synliga stenmurverk. Vid Övre samt Nedre Borgfors finns spår av hyttverksamhet som tillhörde bruket. Damm med fall och större områden med slagg samt grundmurar, stenmurar och brofästen visar på verksamheten. En bro leder över Hedströmmen till en arbetarbostad för flera familjer som är uppförd i ett plan.

Övrig bebyggelse i området Baggå är uppdelad i mindre byar eller ensamliggande gårdar. Dessa består främst av bebyggelse uppförd under 1800-talets senare del. Fastigheternas ekonomibyggnader är ofta stora och flera till antalet. Exempel på denna typ av bybebyggelse är Baggå skola som är uppförd 1884 med gulputsad fasad samt en före detta brukshandel och ett postkontor. Det finns även flera mindre boställen av torpkaraktär, de flesta från 1800-talets mitt och andra hälft, samt torp uppförda av Domänverket omkring 1939. Karaktäristiskt är timrade stommar klädda med rödmålad eller gulmålad locklistpanel. Övergripande har byggnaderna genomgått förändringar såsom fönsterbyten, fasadbyten med mera.

Hedströmmen som ringlar sig i stora bågar genom landskapet. Bilden är från områdets västra del. Foto: Vlm-skicm-1603.

Jordbruksmarker kantade av skog. I skogsbrynet syns en gård med byggnader målade i röd kulör. (Tackbyn 1:12). Foto: Vlm-skicm-1672.

Historik

Baggå bruk och herrgård

Eftersom vattenkraften i Hedströmmen kunde utnyttjas var det gynnsamt att bygga dammar och anlägga hyttor och hammarsmedjor. I den öppna dalgången längs med Hedströmmen uppfördes Baggå bruk med herrgård. Bruket bestod vid mitten av 1700-talet av två stångjärnshammare och fyra härdar. Hammarna hade anlagts 1629 respektive 1634 och drevs ursprungligen av fyra bergsmän. Verksamheten pågick fram till 1909 då smidet lades ned. Gruvdriften hade upphört året innan. Idag är hyttan och smedjan försvunna och endast slagg samt andra lämningar vittnar om verksamheten.

Nuvarande mangårdsbyggnad uppfördes år 1862 av brukets dåvarande ägare Patrik Reutersvärd efter att en tidigare mangårdsbyggnad hade brunnit ned. Till den gamla herrgården hörde två flyglar, varav den ena flyttades till Sotebo gård. Till anläggningen uppfördes ladugård, ekonomibyggnader och ett lusthus. I anslutning till gården byggdes även arbetarbostäder. Ett exempel är tjänstebostället uppfört på 1630-talet som smedbostad i och med hammarsmedjornas uppförande vid Hedströmmen. Under tidigt 1800-tal byggdes smedbostaden ut åt nordväst och beboddes vid mitten av århundradet av hovmarskalkens kusk.

Även i Övre samt Nedre Borgfors fanns bruk med hytta och hammare. Hyttan i Nedre Borgfors, som uppfördes 1875 och drevs till 1918, hörde till Baggå bruk. Bruket låg i västra delen av dalgången utmed Hedströmmen. Idag finns endast grundmurar och större områden med slagg som visar att en hytta en gång har stått på platsen. Vid åns södra strand finns större stenmurar efter hytta, rostugnar och brofästen för uppkörsbroar för malm och kol. Dammen och fallet är fortfarande bevarade. Arbetarbostaden med tillhörande ekonomibyggnader är de enda kvarvarande byggnaderna från bruket. Arbetarbostaden från cirka år 1890 inrymde bland annat masmästarbostad på ett rum och kök. I övrigt fanns rum för 12 familjer i byggnaden. Rester efter en flottningsränna finns vid bron till arbetarbostaden.

Utöver bruksperioden har Baggå herrgård en intressant historia. Under 1920-talet bedrevs skogsbruksskola en period, för att sedan få en ny användning under 1940-talet i samband med andra världskriget. Under kriget flydde tusentals människor från kriget i Europa till det neutrala Sverige. Det byggdes särskilda läger för både militärer och civila. Inledningsvis bodde tyska, norska, holländska, polska och tjeckiska flyktingar på Baggå herrgård. Arbetsföra flyktingar fick arbeta i skogen med kolvedshuggning och väg- och dikningsarbeten.

År 1942 anlades Sveriges första ryssläger i Baggå herrgård. Det var ett sovjetiskt arbetsläger och 1942 fanns det 77 sovjetiska soldater på förläggningen. Förutom herrgårdens mangårdsbyggnad användes den gamla flygeln som kallades ”Ångbåten” och senare två baracker. Allmänheten hade inte tillträde till området men soldaterna kunde få permission för besök i staden och långpromenader. Efter att soldaterna utlämnades till Sovjetunionen 1944 blev herrgården åter förläggning för andra flyktinggrupper. Flyktingverksamheten lades ned 1946. År 1972 köpte Domänverket herrgården och idag är den i privat ägo.

Jordbruket och Baggå by
Vid sidan om järnbruket bedrevs ett flitigt jordbruk. Baggåbygden med sin bördiga jordbruksmark har varit socknens största sammanhängande jordbruksområde och var viktigt för byns försörjning. Det uppfördes flera större byggnader mellan åren 1860–1880, bland annat magasin, mjölkkvarn och brukshandel för byns arbetare. Byn Baggå utgjorde ett centrum med skola, postkontor och affär. När bruket ännu var i drift bedrevs brukshandel redan från 1790-talet. I butiken såldes uteslutande lokalproducerade varor, då orten var självförsörjande. I början av 1900-talet tog Baggås första affärskvinna över handeln som andra ägare i ledet och sedan drev flera affärskvinnor ”Baggå handel” fram till nedläggningen på 1960-talet.

Utspridda i området uppfördes det under 1800-talet även ett flertal jordbrukande gårdar med stora ekonomibyggnader. När jordbruket under 1970-talet drabbades av lågkonjunktur ledde detta till att marker togs ur bruk eller planterades med skog. För att bevara några typiska jordbruksområden bildades bland annat Klockarbo och Sunnanfors naturreservat.

År 1884 uppfördes Baggå skola. Skolan innehöll folk- och småskolesal samt slöjdsal. I Baggå skola bedrevs undervisning fram till 1950-talet. Därefter såldes byggnaden till kommunen och användes en period som yrkesskola. På 1970-talet fungerade skolan som ungdomshem och ungdomsanstalt. På 1980-talet blev byggnaden privatägd. Idag bedrivs ett kafé i den gamla skolan som är en viktig knutpunkt i byn.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanterasi enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För mer information se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Baggådalens bruks- och jordbruksmiljö
Området i anslutning till Baggå bruk är ett bra exempel på en ståndsmässig bruks- och jordbruksmiljö. Baggå representerar även den viktiga och dolda delen av Sveriges historia under andra världskriget med ryssläger och flyktingförläggningar.

Den väl sammanhållna herrgårdsmiljön engelsk park och bebyggelse med mangårdsbyggnad, ekonomibyggnader och arbetarbostäder är av högt kulturhistoriskt värde. Lusthuset och flottningslämningen är exempel på objekt som sällan finns bevarade. Bruksområdets fornlämningar och ruiner vittnar om platsens aktivitet kopplat till vattnet. Vid nedre dämmet finns rester efter en flottningsränna, vilket numera är sällsynt i länet. Upplevelsevärdet är högt med tydliga och avläsbara brukslämningar. Nedre Borgfors omväxlande landskap med den äldre vägen utgör tillsammans med brukslämningarna och arbetarbostaden en kulturhistoriskt värdefull miljö. Viktiga är även de byggnader som visar på områdets tidigare byfunktioner såsom Baggå skola, den gamla brukshandeln samt det före detta postkontoret. Likaså är de spridda jordbruken en viktig del av kulturlandskapet i Baggådalen.

Baggå herrgård (Prästbyn 1:8). Mangårdsbyggnaden är uppförd i två våningar med frontespis och har gulputsade fasader med vitputsade detaljer. Foto: Vlm-skicm-1401.

Arbetarbostad vid Nedre Borgfors (Prästbyn 1:23). Byggnaden är lång i ett plan och har två ingångar. Fasaderna är rödmålade och fönstren är småspröjsade och vitmålade. Foto: Vlm-skicm-1631.

Arbetarbostad vid Baggå bruk (Svarvarbo 1:13). Byggnadens fönster är dekorativa med småspröjsade rutor. Fasaden är rödmålad och snickerier är vitmålade. Foto: Vlm-skicm-1445.

Exempel på en av flera jordkällare i Baggå (Prästbyn 1:19). Den avlånga jordkällaren har tre ingångar och är uppförd i slaggsten. Foto: Vlm-skicm-1594.

Baggå skola (Forsbyn 1:28). Byggnaden i två våningar har gulputsade fasader och spröjsade fönster målade i grön kulör. Foto: Vlm-skicm-1689.

Magasin från 1800-talets andra hälft som har tillhört Baggå herrgård. Foto: Vlm-skicm-1469.

5.3 Bjursjön

Området Bjursjön ligger i Skinnskattebergs kommuns västra del, intill sjön Bjursjön. Bebyggelsen i området är i huvudsak fritidshus från 1950-talet och framåt. Det finns även viss gårdsbebyggelse.

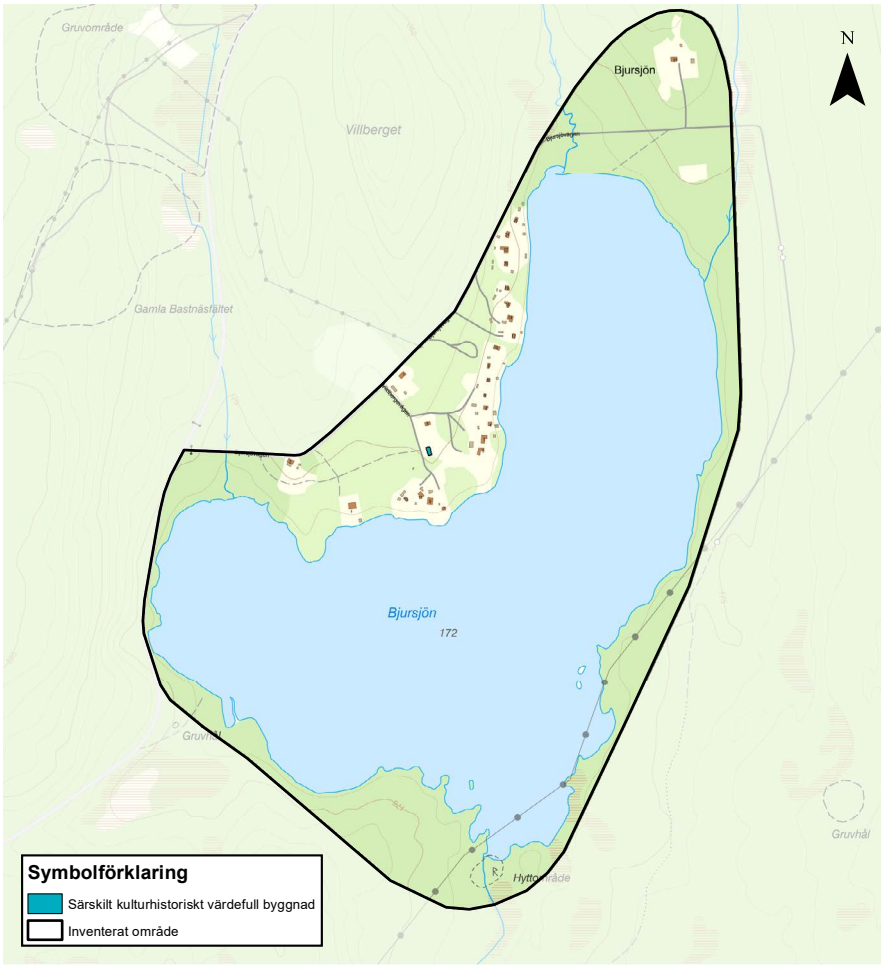

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Området Bjursjön karaktäriseras av småskaliga fritidshus i kuperad terräng med skogsmarker med barr- och lövskog längst med områdets grusväg. Vegetationen i området är en blandning av barr- och lövskog samt våtmarker intill strandbanken

norr om sjön. Det finns flertalet lämningar från gruvor i form av gruvhål samt en hyttruin. Bebyggelsen i området ligger främst placerad ut efter Bjursjöns västra strandbank samt en gårdsmiljö som ligger norr om Bjursjön.

Genom området löper en grusväg från fritidshusen i söder till gårdsbebyggelsen i norr. Mellan fritidshusen finns smala slingriga grusbelagda vägar som binder samman området. Från grusvägen i norr leder en mindre skogsstig till områdets gemensamma badplats med strand och grillplats längst norr i Bjursjön. Fritidshusen är i regel placerade en bit in på tomten. Fritidshusen i den nordligare delen av området är insmugna i vegetationen. I området södra del är fritidshusen över lag moderniserade. Husen är större då de har byggts ut eller byggts om och tomternas naturliga vegetation har bytts ut mot gräsmattor och det har uppförts carportar eller garage.

Före detta betesmarker till norra gården som nu är bevuxna med träd. Här finns samfällighetens gemensamma badplats. (Skinnskattebergs-Bjursjön). Foto: Vlm-skijg-0147.

Grusväg genom området. Vegetationen består av blandad löv- och barrskog (Skinnskattebergs-Bjursjön). Foto: Vlm-skijg-0152.

Småskaligt fritidshus i områdets södra del (Skinnskattebergs-Bjursjön 3:18). Byggnaden har ett flackt sadeltak, osymmetrisk fönstersättning och fasad av rödmålad träpanel. Foto: Vlm-skijg-0110.

Bostadshus placerat på platsen där en ladugård tidigare stått, vid Västra gården (Skinnskattebergs-Bjursjön 3:26). Foto: Vlm-skijg-0082.

Småskaligt fritidshus med moderniserad inglasad veranda (Skinnskattebergs-Bjursjön 3:14). Foto: Vlm-skijg-0088.

Nybyggt fritidshus i ett plan som är välanpassat till området (Skinnskattebergs-Bjursjön 3:22). Byggnaden har brunlaserade fasad av liggande träpanel och ett platt tak. Foto: Vlm-skijg-0132.

Historik

Flera lämningar från gruvor i form av gruvhål samt en hyttruin vittnar om tidigare järnbruk i området. Gruvan heter Stora Bjursjöbergsgruva och finns med på den geometriska avmätningskartan från 1696. På kartan syns tre gårdar inom området. Gårdarnas namn kommer ifrån deras placering kring Bjursjön; Västra gården, Östra gården och Qwarngården i norr. Namnet Qwarn vittnar om att det har funnits kvarnbebyggelse i området kring gården. Det har dock inte hittats källor som styrker detta och namnet Qwarn försvinner under 1800-talet. Benämningen Östra gården försvinner någon gång mellan åren 1906–1955. På kartor syns gårdens husgrunder. Delar av den Västra gården samt Qwarngården finns kvar. Dessa har kompletterats med några nya mindre byggnader medan de flesta äldre byggnader har försvunnit.

De äldsta fritidshusen började byggas på 1950-talet. Likt andra fritidshusområden i kommunen ökade byggnationen i samband med att fyra veckors semester blev lag på 1960-talet. Fritidshusen är byggda på Västra gårdens gamla odlingsmarker, men ska enligt boende i området ha friköpts av en tidigare högt uppsatt tjänsteman vid Riddarhyttan AB under 1970-talet. Mindre tomter styckades av och arrenderades ut, men friköptes sedan av de boende. Möjligheten till pendling med bil och områdets natur med närheten till vatten har troligen bidragit till att jordbruksbostäderna idag används som sommarhus.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Byggnaden bedöms vara särskilt värdefull ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaden rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

En ekonomibyggnad har bedömts som kulturhistoriskt värdefull i området Bjursjö. Som en del av bebyggelsemiljön har den ett viktigt miljöskapande och pedagogiskt värde då den utgör en fysisk markör för platsens historia från jordbruksmark till fritidshusområde.

Ekonomibyggnad med rödmålad träpanel och sadeltak (Skinnskattebergs-Bjursjön 3:24). Foto: Vlm-skijg-0066.

5.4 Björkviken

Området Björkviken ligger i norra delen av Skinnskattebergs kommun vid sjön Dagarns östra strand. Landskapet utgörs av jordbruksmark och skogsmark. I området finns väl bevarad jordbruks-, torp-, fritids- samt bostadsbebyggelse representerad.

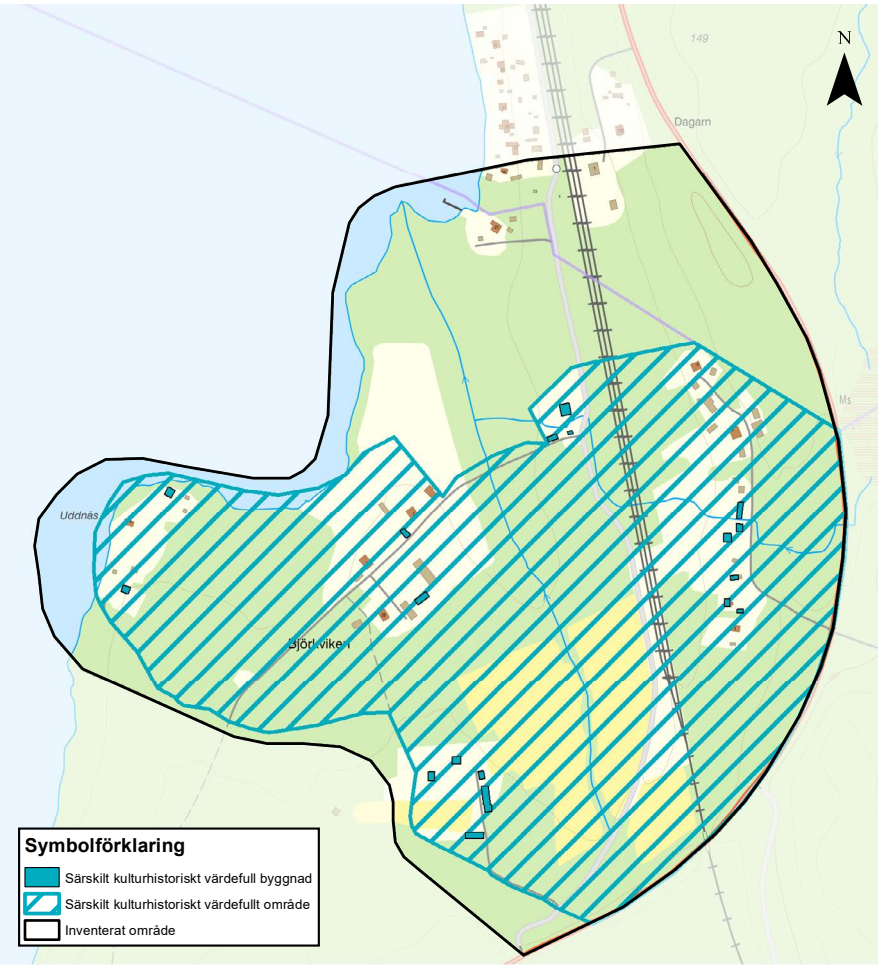

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Landskapet i Björkviken är flackt och domineras av ett öppet jordbrukslandskap med partier av skogsmark. I östra delen skär järnvägen genom området. Det finns två gårdar, Björkviken 1:3 och den nu avstyckade gården som utgörs av fastigheterna Björkviken 1:22 och 1:4. Björkviken 1:3 omfattar sju byggnader. Gården omges skogsmark och i öster av åkermark som gör den synlig från områdets huvudväg. Gården har en mangårdsbyggnad i ett och ett halvt plan, en undantagsstuga, ladugård och en loftbod i rödmålat timmer.

Den andra gården, Björkviken 1:22, 1:21 och 1:4, ligger närmare sjön. Bebyggelsen är av olika ålder och karaktär. Fördelat på var sida om vägen finns knuttimrade ekonomibyggnader samt en stor lada. Därutöver finns tre bostadshus samt förrådsutrymmen, garage och uthus från omkring 1990–2000-talet.

Öster om järnvägen ligger torp placerade på rad längs med vägen. Bebyggelsen är i huvudsak uppförd mellan 1800-talets andra halva och 1900-talets början. Torpen är småskaliga, vanligen med timmerstomme och rödmålad stående locklistpanel eller slät träpanel. Bostadshusen har enkla uthus, vissa med små utbyggnader. Byggnaderna har sadeltak med plåt eller tegel. Senare tillkommen bebyggelse, från omkring 1990–2000-talet, är väl anpassad i utformning och placering. Väster om järnvägen finns ett bostadshus från tidigt 1900-tal med tillhörande uthus.

Fritidshusen vid Uddnäs är placerade i skogskanten på en udde. Tre stugor med tillhörande uthus är oregelbundet placerade på udden. Stugorna karaktäriseras av liten byggnadsvolym, rödmålad träpanel och sadeltak.

Utsikt över gårdsmiljö vid skogskanten, med byggnader med rödmålade fasader och sadeltak (Björkviken 1:3). Foto: Vlm-skiat-1892.

Historik

Björkviken är en by vars landskap länge präglats av jordbruk. Dagens bebyggelsestruktur är ett resultat av enskiftet år 1828 och laga skifte 1882. Enligt enskifteskartan fanns det torp vid Uddnäs redan innan 1825. Torpet som finns kvar på platsen idag syns på en karta från 1911. Till detta hör även en jordkällare med överbyggnad och vedbod. Från mitten av 1900-talet och framåt har det tillkommit ytterligare två fritidshus och uthus på platsen.

Torpbebyggelsen öster om järnvägen har flera byggnader från tidigt 1800-tal, fördelat på fem fastigheter. Ett av torpen är ursprungligen ett soldattorp. Ett annat är en slussvaktarstuga som enligt muntlig källa har flyttats till platsen från Fagersta bruk. Idag används torpen som bostadshus eller fritidshus. Flera av byggnaderna har blivit varsamt ombyggda i mitten av 1900-talet eller senare.

Fastigheten Björkviken 1:3 sägs ha anor från 1600-talet och gården har enligt muntliga källor tillhört gården vid sjön och flyttats till dagens läge innan 1800-talets början. Ekonomibyggnaderna är uppförda på tidigt 1800-tal och mangårdsbyggnaden uppfördes mellan åren 1825–1828. Gården vid sjön har kompletterats under 1940- och 1990-talen med bostadshus och förrådsbyggnader.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För mer information se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Björkviken
Björkviken är ett område med höga kulturhistoriska värden i sin helhet. Miljön utgör pedagogiska exempel på tidigare levnadsförhållanden genom byggnadstyper och bebyggelsemiljöer från olika tidsperioder. Här finns väl bevarad jordbruks-, torp-, fritids- samt bostadsbebyggelse representerad. Väl bevarade byggnader inom dessa miljöer har ett byggnadshistoriskt värde och berättar om äldre tiders byggnadstekniker, material och utformning.

Torpbebyggelse öster om järnvägen (Björkviken 1:13). Bostadshus och uthus med röd träpanel, sadeltak och vitmålade snickerier. Foto: Vlm-skiat-1194.

Torp öster om järnvägen med rödmålad stående slät träpanel, tegeltäckt sadeltak och farstukvist (Björkviken 1:6). Foto: Vlm-skiat-1185.

Fritidshus vid Uddnäs (Björkviken 1:5). Små byggnader med rödmålade fasader och blå dörrar. Foto: Vlm-skiat-1214.

Knuttimrad rödmålad ekonomibyggnad med tegeltäckt sadeltak i Björkviken (Björkviken 1:21). Foto: Vlm-skiat-1209.

Bostadshus med uthus placerade längs grusväg (Björkviken 1:7). Närmast i bild en bagarstuga och bakom den ett garage. Uthusen har rödmålade fasader och vitmålade knutar och fönsterfoder. Foto: Vlm-skiat-1888.

Bostadshus uppfört tidigt 1900-tal (Björkviken 1:7). Byggnaden har grönt plåttak, både liggande och stående träpanel målad i gräddvit kulör. Foto: Vlm-skiat-1225.

5.5 Borntorpet

Borntorpet är ett litet område i Skinnskattebergs tätort, öster om bostadsområdet Vätterskoga och intill sjön Stora Gattjärnen. Bebyggelsen utgörs av en kursgård, ett ställverk samt ett bostadshus med flera uthus. Bebyggelsen omges av skogsmarker med vandringsleder och elljusspår.

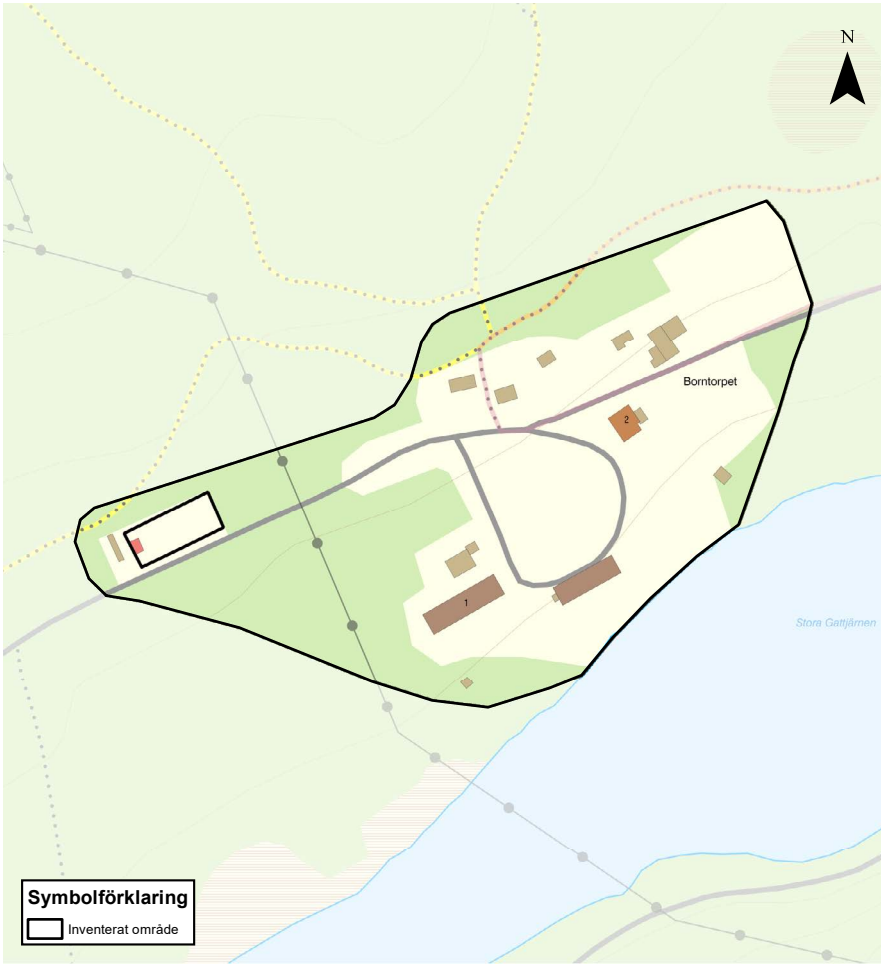

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Borntorpet ligger enskilt beläget i skogen intill sjön Stora Gattjärnen, strax utanför Skinnskattebergs tätort. Området är omgivet av skog och vandringsleder samt elljusspår.

Bebyggelsen utgörs av en kursgård med fem byggnader, ett ställverkshus samt ett bostadshus med uthus. Kursgården omges av en gärdesgård och byggnaderna är placerade vid en anlagd asfaltsväg i en slänt ned mot sjön. Intill stranden finns gräsytor samt en brygga med en bastu. Kursbyggnaderna är i ett plan med fasader i stående rödmålad träpanel. Taken är flacka sadeltak täckta med sinuskorrugerad plåt och snickerier är vitmålade. Bostadshuset ligger i anslutning till kursgården med uthus och en hästhage. Fasaderna har rödmålad träpanel och taken är sadeltak täckta med korrugerad plåt.

Skogsmarker med anlagda elljusspår och promenadstigar omger området Borntorpet. Foto: Vlm-skiat-1867.

Borntorpet ligger intill Stora Gattjärnen. De låga röda kursbyggnaderna omges av en gärdesgård (Vätterskoga 4:324). Foto: Vlm-skiat-1865.

Yogasal, tidigare reception för vandrarhemmet (Vätterskoga 4:324). Byggnaden är uppförd i ett plan med symmetriskt placerade fönster på rad. Taket är ett plåttäckt sadeltak. Foto: Vlm-skiat-1795.

Historik

På Häradsekonomiska kartan från år 1905–1911 finns ett torp, Gattjärnstorp, utritat vid sjön Stora Gattjärnen. Enligt 1910 års folkräkning bodde här skogsarbetaren Johan Helmer Wetterskog med fru Johanna Carolina Andersson samt sonen Helmer. Till torpet hörde två ekonomibyggnader och intill fanns mindre jordbruksmark. Bostadshuset samt det största uthuset som står på platsen idag skulle möjligen kunna vara det ursprungliga torpet med en ekonomibyggnad som har byggts ut och moderniserats.

Vid Borntorpet bedrev staten en kolarskola mellan åren 1936–1965. Vid kolarskolor gavs teoretisk och praktisk undervisning i att framställa träkol. Kurs i kolning var obligatoriskt för blivande skogvaktare. Till en början var utbildningen två månader men på 1950-talet utökades den till en fyramånaders förberedande skogskurs som även innehöll annat skogsrelaterat. I samband med detta bytte skolan namn från Kolarskolan till Statens förberedande skogskurs i Skinnskatteberg. År 1961 ändrades namnet till Statens kompletteringskurs för inträde till skogsskola, Skinnskatteberg. Kolarskolans byggnader byggdes troligtvis vid mitten av 1940-talet.

År 1971 utökades anläggningen med en kiosk och en expeditionsbyggnad.
Sedan Kolarskolans nedläggning 1965 har det bedrivits ungdomsgård, friluftsgård, vandrarhem och yogacenter. En period var det en utpräglad motions- och fritidsanläggning som ägdes av kommunen och administrerades av fritidsnämnden.
Då nyttjades den främst för lägerverksamhet och sportevenemang. År 1978 startade STF, Svenska Turistföreningen, ett vandrarhem i lokalerna. Idag är området omkring Borntorpet populärt för rekreation med vandringsleder och badplats. Yogacentret Shambala Gatherings har evenemang med övernattning året om.

5.6 Bäckegruvan, Östergruvan och Persgruvan

Området Bäckegruvan, Östergruvan och Persgruvan ligger i Skinnskatteberg kommuns västra del, mellan sjöarna Övre- och Nedre Skärsjön samt Bjursjön. Området består av skogs och mindre sjöar samt bebyggelse med koppling till gruvverksamhet, såsom byarna Östra byarna och Bäcka och gruvorna Persgruvan, Östergruvan och Bäckegruvan.

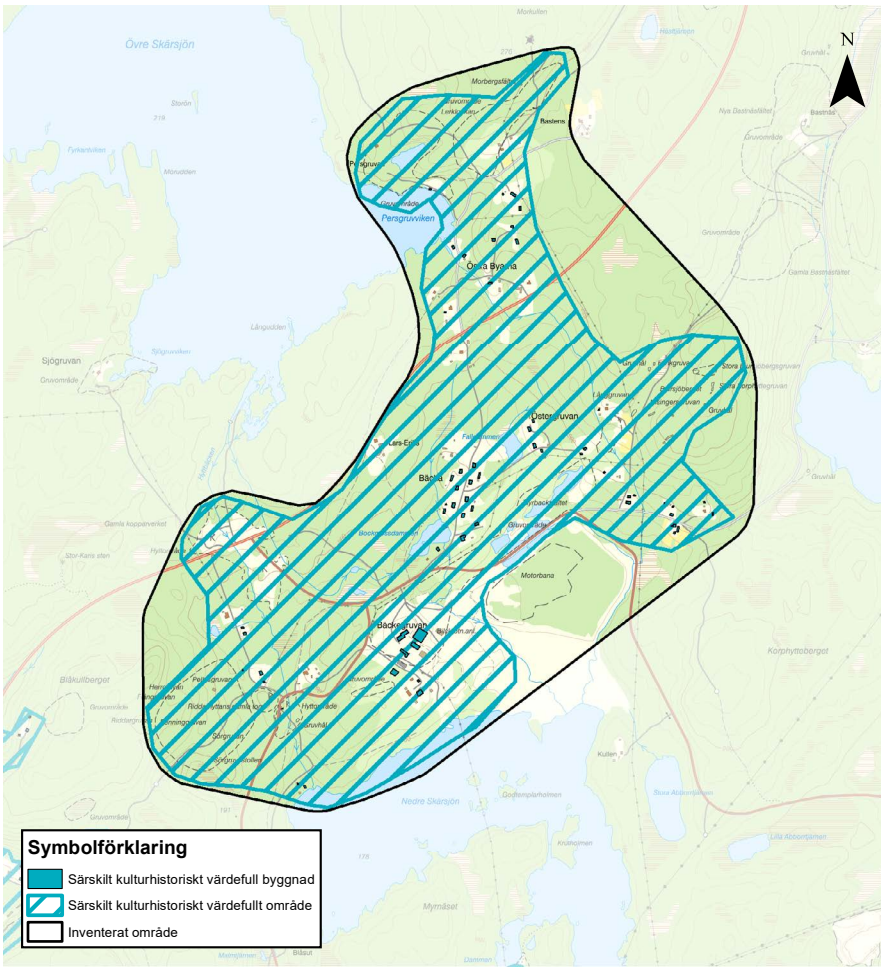

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Området Östergruvan, Bäckegruvan och Persgruvan kännetecknas av stora skogsområden och sjöar. Det består av ett stort antal gruvlämningar och bostadsbebyggelse med koppling till gruvdrift eller skogsbruk. Området innefattar byarna Östra byarna och Bäcka samt gruvorna Persgruvan, Östergruvan och Bäckegruvan.

Bäckegruvan och byn Bäcka
I mitten av området ligger Bäckegruvan med byggnader som uppförts för gruvdrift som exempelvis lave och anrikningsverk. Bebyggelsen karaktäriseras av en karg, kuperad miljö med höga och stora byggnader, osmyckade fasader av rött tegel, betong och plåtpartier samt symmetriska fönsterrader. Maskinhuset vid Bäckegruvan, uppförd 1914, är en av de äldsta byggnaderna med fasader av rött tegel och omsorgsfullt utsmyckade gavlar. Merparten av byggnaderna är från 1960-talet. Strax söder om gruvbebyggelsen ligger en skola.

I byn Bäcka norr om Bäckegruvan finns arbetarbostäder. Husen med enhetlig utformning ligger symmetriskt placerade längs en gata med tillhörande bodar, dass och jordkällare på stora tomter. Bostadshusen i två och en halv plan uppförda i plankstomme har fasader av rödmålad fasspontpanel, vitmålade fönster samt brutna tegeltäckta tak. Bostadshus och bodar har i regel fyra entréer.

Persgruvan och Östergruvan
I områdets norra del finns lämningar efter gruvorna Persgruvan och intilliggande Lerklockan i ett skogsbeklätt landskap. De består av gruvhål och husgrunder från enstaka gruvbyggnader. Något söderut ligger byn Östra byarna. Där finns välbevarade arbetarbostäder med tillhörande ekonomibyggnader från slutet av 1800-talet som ligger i oregelbundna grupperingar en bit ifrån varandra. Byggnaderna i ett till ett och ett halvt plan har fasader klädda i rödmålad träpanel och tegeltäckta tak.

Österut i området ligger byn Östergruvan och rester efter gruvan Östergruvan samt ett antal fornlämningar efter gruvor på platsen. Bostadshus med tillhörande ekonomibyggnader från 1800-talet och början av 1900-talet ligger glest utspridda i grupperingar omgivna av skog. Vissa bostadshus var ämnade för flera gruvarbetarfamiljer medan andra fungerade som skogvaktarboställe. Lämningar efter gruvorna består främst av gruvhål.

Gruvlämningar vid Riddarhyttans herrgård
Sydväst i området ligger lämningar efter Gamla kopparverket, Pellesgruvan och Hedningagruvan samt Riddarhyttans herrgård. Området är sly- och skogbeklätt. Vid fornlämningen Gamla kopparverket finns lämningar efter brännugnar, rostgropar och fördämningar samt att ett stort område täcks av slagg. Flera gruvhål förekommer söder och väster om området för Riddarhyttans herrgård, vilket är rester efter Pelles- och Hedningagruvan.

Ett fåtal byggnader med koppling till Riddarhyttans herrgård finns bevarade i området, bland annat en vitputsad bod och en halvt raserad vitputsad bod. I närheten ligger en skolbyggnad från slutet av 1800-talet, ett missionshus från början av 1900-talet och ett bostadshus med ladugård från slutet av 1800-talet. En bit söder om platsen där herrgården låg finns ett bostadshus som troligen var kuskboställe.

Löv- och barrträd kantar grusvägen i samhället Bäcka där gruvarbetare tidigare bodde. Rödmålade arbetarbostäder med vitmålade snickerier är placerade utmed vägen. Foto: Vlm-skiek-0335.

Bäckegruvan med anrikningsverket som nu används för bildemontering. Miljön är karg med höga och stora byggnader. Foto: Vlm-skivb-0242.

Historik

Bäckegruvan
År 1626 finns uppgifter om att driften återupptogs vid en äldre gruva vid Bäckegruvan. Under 1600- och 1800-talen präglades verksamheten av både nedläggningar och återupptaganden av gruvdriften. Vid 1900-talets början inleddes ett nytt skede som innebar verksamhet i gruvan. Mellan åren 1912–1914 uppfördes en gruvlave med kross och skrädhus, anrikningsverk samt maskin- och transformatorhus. Gruvspelet i maskinhuset är från 1800-talet. Ett stickspår från KURJ (Köping-Uttersberg-Riddarhyttans Järnväg) drogs till Bäckegruvan 1914 samt en linbana till Stripagruvan. På 1960-talet kompletterades bebyggelsen vid gruvan med en ny lave, gruvstuga, kontor och anrikningsverk. Gruvhanteringen vid Bäckegruvan lades ned 1982. Idag bedrivs verksamhet för bildemontering och kontorsverksamhet i ett par av byggnaderna.

Strax söder om gruvdriftens bebyggelse ligger en skolbyggnad, uppförd år 1904. På 1940-talet kompletterades skolan med ytterligare en skolbyggnad. Båda byggnaderna finns kvar idag men används inte som skola.

Strax norr om Bäckegruvan ligger bostadsområdet Bäcka. På 1910-talet uppfördes här en serie bostadshus för gruvarbetarna. Byggnaderna, som inrymde fyra lägenheter, placerades symmetriskt längs en bruksgata. I området fanns en gemensam tvättstuga, samlingslokal och en Konsumbutik. Affären drevs mellan åren 1915–1950 och hade även manufaktur och spannmålsförsäljning.

Östergruvan och Persgruvan
Gruvan Östergruvan ligger intill och öster om Bäckegruvan. I Östergruvan bröts kopparmalm som användes i ett kopparverk som anlades i slutet av 1600-talet väster i området. Östergruvan kom med tiden att användas som ett sidoschakt till Bäckegruvan då de förbands under jord. Omkring 1915 drogs en tre kilometer lång linbana mellan Stripagruvan, Östergruvan och Bäckegruvan där malmen fraktades. Östergruvan lades ned på 1960-talet.

I Persgruvan och intilliggande anläggning Lerklockan bröts järnmalm. Persgruvan hette i gamla tider Sprakarberget och i de äldsta källorna är benämningen Sqrekareberget. År 1684 bröts Sqrekareberget av flera olika hyttlag på orten. En ny epok i Persgruvans historia inleddes 1880 då den började bearbetas av Uttersbergs bruk. En linbana mellan Persgruvans anläggningar och Lienshyttan anlades. Därifrån fraktades malmen vidare på järnvägsvagnar till Uttersberg. 1915 stod en järnväg klar mellan Lerklockan vid Persgruvan och Riddarhyttan. I samband med att järnvägen anlades uppfördes en banvaktarstuga vid Lerkulan (Riddarhyttan 1:22). Uttersbergs bruk lade ned gruvdriften 1920.

År 1938 återupptogs driften i Persgruvan av Riddarhytte AB. Malmen fraktades via en linbana till Källfallsgruvans anläggning där malmen från de båda gruvorna samkördes i anrikningsverket. Linbanan var i bruk fram till 1962. Från Riddarhyttan fanns järnvägsförbindelse till Köpings hamn. På 1940-talet var det högkonjunktur och många familjer var bosatta vid Persgruvan. Det fanns två hyreskaserner och även en del mindre bostadshus. Verksamheten i Persgruvan/Lerklockan lades ned 1967.

I anslutning till gruvorna uppfördes bostadshus och ekonomibyggnader för arbetarna. I byn Östra byarna vid Persgruvan finns välbevarade arbetarbostäder från slutet av 1800-talet. Byggnaderna har relativt små och det är vanligt förekommande med ett antal mindre ekonomibyggnader, liksom fasader av rödmålad stående träpanel, vita snickerier och tegeltäckta sadeltak. Det finns även jordkällare och husgrunder i slaggsten. Det var vanligt att gruvarbetarna drev småskaligt jordbruk. Viss service fanns även i byn såsom en Konsumbutik. I byn Östergruvan finns både gruvarbetarbostäder för fyra familjer från början av 1900-talet och skogvaktarboställen från 1800-talet.

Gruvlämningar vid Riddarhyttans herrgård
Herrgården som uppfördes år 1853 revs 1978. Tomten där herrgården låg är idag fornlämning. I sydväst finns rester av Penninggruvan och Hedningagruvan som användes redan under medeltiden. Delar av gruvorna är av dikesgruvetyp, det vill säga grunda och långa gruvhål, vilket tyder på hög ålder. Norr om dessa, vid Fagerstavägen väg 68, ligger fornlämningen Gamla kopparverket. Kopparverket anlades under 1600-talets slut och var i drift fram till ett nytt byggdes 1819. Kopparmalmen togs bland annat i Hedninga-, Pelles- och Östergruvan.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För mer information se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Bäckegruvan, Östergruvan och Persgruvan
Bebyggelsemiljön vid Bäckegruvan ger möjligheter till förståelse av hur gruvverksamhet har bedrivits i början av 1900-talet och hur den har utvecklats under mitten av 1900-talet. Gruvmiljön är nästintill komplett med exempelvis gruvlave, gruvstuga, kontor och anrikningsverk. Gruvlaven vid Bäckegruvan är en av två bevarade i kommunen. Byggnadernas skilda utformning, storlek och placering berättar om vilken funktion de har haft. Värdet förstärks genom den välbevarade arbetarbostäderna i Bäcka, norr om gruvan, som tillsammans ger en helhetsförståelse av sammanhanget.

Arbetarbostäderna i Bäcka utgör ett tydligt exempel på ett litet arbetarsamhälle från början av 1900-talet med koppling till gruvdrift. Bebyggelsemiljön berättar om levnadsförhållanden för gruvarbetare som har bott på platsen. Byggnader med olika funktioner ger förståelse för hur samhället och gruvdriften var uppbyggd. Exempel på dessa byggnader är en affär samt en gemensam tvättstuga. Områdets struktur med bostadshus som är placerade mitt på eller i väster på stora regelbundna tomter, längs med en gata är av vikt för läsbarheten.

Övriga välbevarade bostadshus i området med tillhörande ekonomibyggnader kan genom dess placering i närheten av Bäckegruvan, Persgruvan och Östergruvorna berätta om dess funktion som arbetarbostäder till gruvorna. Exempelvis finns välbevarade arbetarbostäder från 1800-talets slut i Östra byarna. Byggnader som kan ge möjlighet till förståelse av den rivna Riddarhyttans herrgård, liksom byggnader som visat på en särskild samhällsfunktion är likaså av särskilt värde. Exempelvis finns två bodar som tillhörde herrgården, en skola och ett missionshus.

Spelhuset från 1914 vid Bäckegruvan har fasad i rött tegel och småspröjsade fönster (Riddarhyttan 1:110). Foto: Vlm-skivb-0251.

Lave i betong vid Bäckegruvan (Riddarhyttan 1:154). Foto: Vlm-skiek-0233.

Före detta verkstad vid Bäckegruvan i modern utformning (Riddarhyttan 1:154). Byggnaden är rätlinjig med en fasad av rött tegel. Foto: Vlm-skiek-0229.

Bostadshus avsedda för fyra familjer i Bäcka (Riddarhyttan 1:98). Byggnaden har fasad av rödmålad fasspontpanel, grönmålade dörrar och vitmålade fönsterbågar och foder. Foto: Vlm-skiek-0297.

Före detta Konsumbutik med lägenheter från cirka 1915 (Riddarhyttan 1:56) i Bäcka. Foto: Vlm-skiek-0323.

Rödmålat förråd avsett för åtta familjer (Riddarhyttan 1:99 och 1:98). Foto: Vlm-skiek-0294.

Före detta gemensam tvättstuga för de boende i samhället Bäcka. Grunden är i betong och del av fasaden består av rödmålad träpanel. (Riddarhyttan 1:77). Foto: Vlm-skiek-0328.

Före detta arbetarbostad med två lägenheter tillhörande Persgruvan (Riddarhyttan 1:85). Den rödmålade byggnaden är uppförd i ett plan. Foto: Vlm-skiek-0348.

Rester av husgrund med koppling till Persgruvan norr i området och barrskog. Foto: Vlm-skiek-0359.

Rödmålad byggnad med grönmålad dörr. Troligen bostad åt skogvaktarens hjälpreda. (Korphyttan 1:3). Foto: Vlm-skivb-0217.

Tidigare Konsumbutik i Östra byarna (Riddarhyttan 1:23). Gulmålad byggnad i ett plan. Foto: Vlm-skivb-0352.

Före detta skolbyggnad från 1890 i närheten av där Riddarhyttans herrgård låg (Riddarhyttan 1:95). Rödmålad byggnad i ett och ett halvt plan med skolklocka. Foto: Vlm-skiek-0271.

Magasin/bod, en av få kvarvarande byggnader som tillhört Riddarhyttans herrgård (Riddarhyttan 1:95). Byggnaden är vitputsad med gesims. Foto: Vlm-skiek-0278.

Jordkällare av slaggsten i närheten av Riddarhyttans herrgård (Riddarhyttan 1:77). Foto: Vlm-skiek-0282.

5.7 Darsbo

Området Darsbo ligger i Skinnskattebergs kommuns norra del, vid Storsjöns östra sida. I området finns fornlämningar med koppling till gruvverksamhet. Norra delen är i huvudsak öppet landskap, med en jordbruksfastighet och ett torp. Områdets södra del utgörs av fritidshusområdet Darsbohöjden.

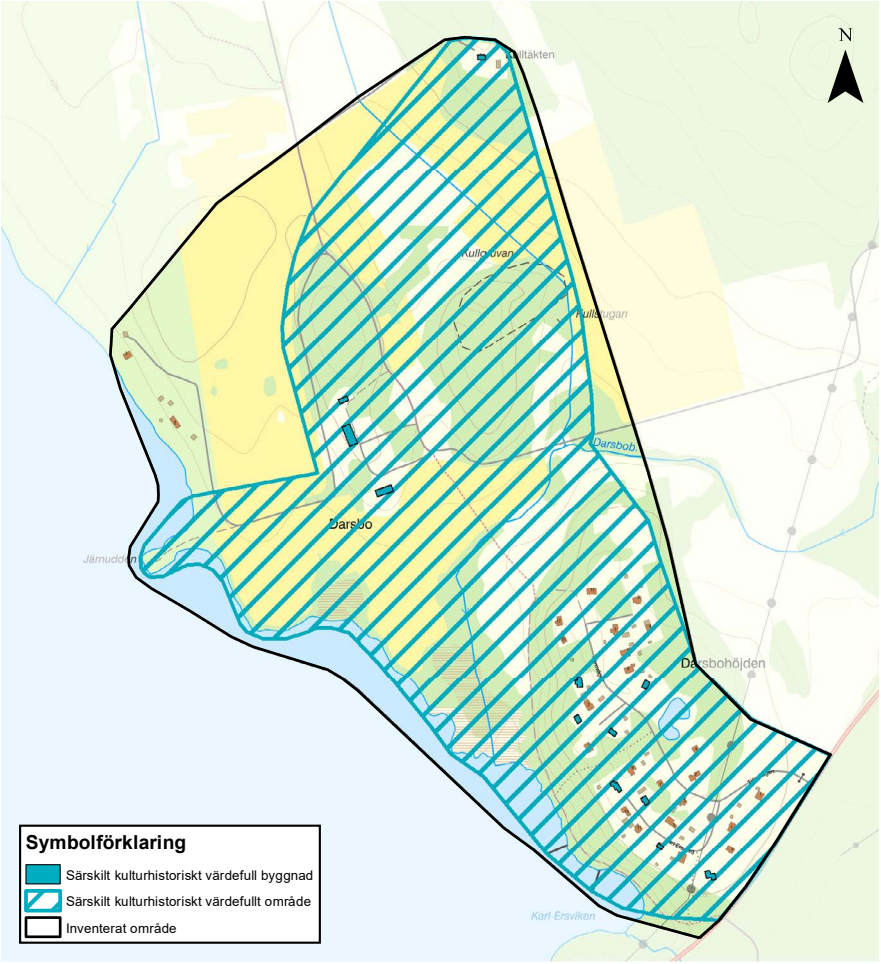

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Darsbo karaktäriseras av sitt läge nära sjön med ett öppet och böljande landskap med jordbruksmark samt kuperade partier med lövskog och buskar. Stigar och grusade vägar förbinder bebyggelsen. Tvärs igenom området rinner Darsbobäcken.

I Darsbo finns flertalet fornlämningar från järnproduktion och gruvverksamhet vid Darsbo gruva och hytta. Fornlämningarna finns längs med Darsbobäcken och vid Järnudden. Mitt i området ligger jordbruksfastigheten Darsbo gård. Bebyggelsen ligger högt placerad och utgör ett betydelsefullt inslag i området. I miljön finns mangårdsbyggnad, en statarlänga och uthus.

Vid strandkanten nedanför gården ligger ett par fritidshus. Intill skogskanten vid Kulltäkten finns ett torp med uthus. Bebyggelsen i Darsbos norra del karaktäriseras av faluröda timmerfasader eller locklistpaneler med vita knutar och fönstersnickerier samt sadeltak. Mangårdsbyggnaden på Darsbo gård utmärker sig med gulmålad fasad.

Fritidshusområdet Darsbohöjden ligger i områdes södra del. Bebyggelsen är i huvudsak uppförd mellan 1965–1980. Området är sammanhållet kring anlagda vägar och tomterna är mellanstora. Fritidshusområdet karaktäriseras av låga och småskaliga hus, med ett eller flera uthus. Fasaderna har liggande eller stående träpanel men det förekommer även knuttimrade stugor utan panel. Fasadernas kulörer varierar vilket ger ett brokigt intryck, karaktäristiskt för fritidshusområden. Uthusen har ofta likadan färgsättning och material som fritidshusen.

Darsbo gård (Darsbo 3:60). Mangårdsbyggnad med gulmålad fasad och tegeltäckt sadeltak, beläget högt i landskapet omgivet av åkermarker och vegetation. Foto: Vlm-skiat-0996.

Fritidshusområdet Darsbohöjden. Byggnaderna är placerade längs en grusad huvudväg som delar sig i två riktningar. Foto: Vlm-skiat-1895.

Historik

Vid Järnudden fanns en utskeppningsplats för järn från hyttan i Darsbo samt från det närliggande området Främshyttan. Det har funnits en hytta samt hammare som under tidigt 1600-tal var socknens största. Verksamheten upphörde 1721 efter att driften koncentrerats till Skinnskattebergs bruk i centralorten.

På Häradsekonomiska kartan från 1905–1911 syns flera mindre torp i områdets utkanter. Fysiska spår finns kvar från denna bebyggelse, till exempel en husgrund från torpbebyggelse i anslutning till gruvområdet Kullgruvan. Öster om gruvområdet finns ett ännu bevarat torp vid Kulltäkten, uppfört i slutet av 1800-talet.

Bebyggelse på platsen där Darsbo gård ligger finns utritad på en karta från 1696. Statarlängan är troligen uppförd omkring 1850. Den långa längan användes som bostad för lantbruksarbetare och rymde då sex familjer. Senare kartor samt husgrunder visar att det funnits fler byggnader på gården än den befintliga mangårdsbyggnaden, statarlängan och uthusen. Bland annat fanns två stora ladugårdsbyggnader, stall och ytterligare arbetarbostäder. Dessa skapade en gårdsstruktur som är något svår att utläsa idag på grund av rivning av de stora ladugårdsbyggnaderna samt sly. Mangårdsbyggnaden har ägts av Västmannaturism och fungerat som lokal för föreningsverksamhet. Idag är byggnaden i privat bruk.

Fritidshusområdet styckades av från jordbruksfastigheten i slutet av 1960-talet och det upprättades en ny byggnadsplan om 29 tomter. Enligt kartor fanns tidigare ett

torp på platsen som troligen revs eller flyttades i samband med nybyggnationen. Efter 1964 börjar fritidshus att uppföras och de flesta är byggda mellan åren 1970–1980. Många av stugorna är på senare tid påbyggda och moderniserade.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För mer information se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Darsbo gård och Darsbohöjden

Darsbo har i sin helhet ett kulturhistoriskt värde. Områdets långa kontinuitet inom jordbruk och järnbruk är läsbar i både landskap och bebyggelse. Dessa spår, genom både historiska lämningar samt äldre och senare bebyggelse, ger kunskap om både tiderna för bergsbruket, jordbruket och det moderna fritidslivet. Det öppna landskapet med den i området centralt och högt belägna jordbruksbebyggelsen har även höga upplevelsevärden. Statarlängan är ett sällsynt inslag i kommunen, ett annat exempel på byggnadstypen finns i Vätterskoga.

Fritidshusområdet Darsbohöjden utgör ett gott exempel på ett av flera sjönära områden i kommunen som under mitten av 1900-talet styckades av och bebyggdes med fritidshus. Bebyggelsen är en följd av den första semesterlagen som instiftades 1938 och gav alla anställda rätt till två veckors semester, vilket gör att bebyggelsen är intressant ur ett samhällshistoriskt perspektiv. Enskilda byggnader är väl bevarade och utgör tidstypiska representanter för byggnadstypen.

Mangårdsbyggnad vid Darsbo gård (Darsbo 3:60). Gul locklistpanel, takkupor och spröjsade fönster. Foto: Vlm-skiat-1000.

Statarlängan sedd från sydväst (Darsbo 3:59). Byggnaden har slaggstensgrund och rödmålad träpanel. Framför byggnaden går en grusväg kantad av lövträd. Foto: Vlm-skiat-1020.

Torp vid Kulltäkten (Darsbo 3:36). Byggnaden är knuttimrad med rödmålad fasad och vitmålade snickerier. Foto: Vlm-skiat-1035.

Fritidshus vid Darsbohöjden i ett plan (Darsbo 3:15). Byggnaden har liggande brunmålad träpanel och blåmålade fönsterbågar, dörrar och farstu. Foto: Vlm-skiat-0946.

Fritidshus vid Darsbohöjden uppfört i timmer (Darsbo 3:20). Fasaden är brunmålad och fönstren har dekorativt utformade fönsterfoder målade i grön kulör. Foto: Vlm-skiat-0935.

5.8 Främshyttan, Fagersta och Harnäs

Området Främshyttan, Fagersta och Harnäs ligger i norra delen av Skinnskattebergs kommun, väster om sjön Dagarn och norr om Storsjön. Det domineras av öppet landskap och skogsmarker blandat med tydliga spår efter bergsbruk i form av både slaggvarp, hammarsmide och hyttruiner. Områdets bebyggelse är varierad med flera gårdar i olika storlekar.

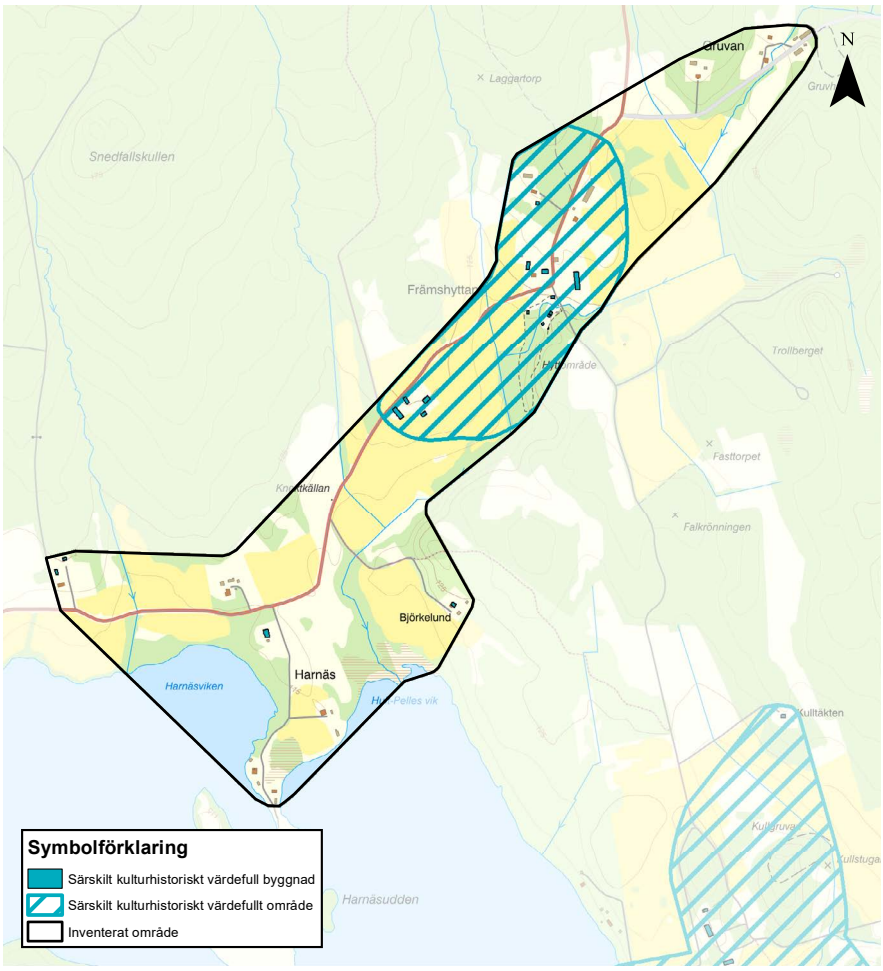

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Området Främshyttan, Fagersta och Harnäs karaktäriseras av ett böljande landskap med jordbruksmarker och skogsmark vid åkermarkernas slut. Här finns spår från bergsbruk i form av både slaggvarp, hammare och hyttruiner. Bebyggelsen ligger främst placerad ut efter väg 665, förbi Harnäs udde och fram till gruvan i norr. Bebyggelsen består främst av gårdar med olika stora ekonomibyggnader. Byggnaderna karaktäriseras av fasader med rödmålad träpanel, vitmålade knutar och fönstersnickerier samt sadeltak och slaggstensgrunder. Det förekommer även knuttimrade byggnader målade i röd kulör.

På de flesta av tomterna i området finns nyare byggnader som gäststugor, förråd och lekstugor. I området finns exempel på äldre bebyggelse så som Främshyttans gamla tvätteri- och bagarstuga, en loftbod samt en smedja. Mitt i området finns en skolbyggnad som uppfördes under mitten av 1800-talet. Skolbyggnaden har en tidstypisk arkitektur i två våningar med träpanel och stora fönster för gott ljusinsläpp i skolsalen.

Landskapsvy över Främshyttan med äldre vägdragning i form av den smala väg 665, en gård i det öppna landskapet kantat av skogsmarker. Gårdsbebyggelsen har rödmålade fasader (Främshyttan 1:13). Foto: Vlm-skicm-2683.

Bostadsbebyggelse längst ut vid Harnäsudde intill Harnäsviken (Främshyttan 1:6). Åkermarker och vegetation med löv- och barrskog. Foto: Vlm-skiat-1901.

Historik

I arkivhandlingar har namnet Främshyttan sitt ursprung i 1540-talets ”Fremzh” samt namnet ”Främundsh” år 1632. Området är ett gammalt bergsmanshemman och har en historia som sträcker sig tillbaka till sen medeltid. I dagens bebyggelsestruktur går att se flera historiska årsringar fram till nutid. Flera fornlämningar finns längs med hela området vilket utgör ett betydelsefullt inslag i områdets kulturhistoria. I den norra delen av området ligger Främshyttan med det tidigare hyttområdet med rester av både hyttruin, hammarsmedja och slaggvarp. Detta utgör områdets äldsta fysiska spårbara historia.

Främshyttan är den bergsmanshytta i Skinnskattebergs bergslag som varit verksam under längst tid. Verksamheten startade under 1500-talet och var i bruk till 1917 då verksamheten centraliserades till Skinnskatteberg centralort. I området fanns en bergsmanshammare som byggdes omkring 1630. Denna var i bruk under en kort tid och ödelades innan 1662. Gruvor och gruvhål visar på områdets långa historia som gruvbygd och bergmanshemman.

Trots områdets betydelsefulla historia som järnbruk är det jordbrukets bebyggelse som främst är bevarad idag. Området har flera byggnader som visar på jordbrukets stora omfattning, det finns och har funnits flera stora ladugårdar och loftbodar. Idag finns en loftbod bevarad i norra delen av Främshyttan.

I landskapet syns även spåren ifrån jordbruket. Längst med väg 665 mellan Främshyttan och Harnäs finns spår som berättar om hur diken grävdes ut för att dränera åkermarkerna i området. I dagens bebyggelsestruktur går att utläsa hur Främshyttan, Harnäs och Fagersta förändrats i och med skiftesreformerna. Sedan medeltiden var bysamhället koncentrerat främst kring hyttan, men i och med laga skifte år 1827 splittrades Främshyttan och gårdar flyttades ut från bysamhället till Harnäs och Fagersta. Mindre torp i Harnäs och Fagersta byggdes ut och mark uppläts för att byggandet av nya bostäder. Mitt i området ligger områdets skolbyggnad som blev den nya centrala punkten för områdes barn. Skolan är idag nedlagd och huset privatägt.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Främshyttan
Området som helhetsmiljö visar på en historisk kontinuitet som karaktäriserar det agrara landskapet i norra Skinnskatteberg. Berättelsen om områdets långa historia är läsbar både i landskapet och i bebyggelsen. Miljön utgör pedagogiska exempel på tidigare levnadsförhållanden genom byggnadstyper och bebyggelsemiljöer från olika tidsperioder. Dessa ger kunskap om tiderna för bergsbruket, bergsmanshemman och jordbruket.

Det öppna jordbrukslandskapet i Främshyttan med samlad kvarvarande bebyggelse såsom den kombinerade tvätteri- och bagarstugan samt hyttruin och smedja ger höga miljöskapande- och samhällshistoriska värden. Under historien har det i Skinnskatteberg funnits en rad olika typer av smedjor, varav många har försvunnit. De återstående smedjorna har därför ett stort kulturhistoriskt värde och är ett väsentligt inslag i landskapsbilden som påminner om gamla tiders hantverkskunnande.

Loftboden vid Främshyttans norra del innehar ett högt värde då den på ett karaktäristiskt sätt visar på jordbruksbebyggelsens gamla månghussystem. Under 1900-talet har områdets övriga loftbodar försvunnit, så denna loftbod är den enda som är kvar.

Äldre gårdsbebyggelse längs den smala landsväg 665 samt vegetation med öppet landskap kantat av skogsmarker (Främshyttan 2:3). Gårdsbebyggelsen har rödmålade fasader. Foto: Vlm-skiat-1063.

Slaggstensrester efter en storskalig ladugård i Fagersta (Fagersta 2:2). Foto: Vlm-skiat-1041.

Väl bevarad loftbod som finns i norra delen av Främshyttan (Främshyttan 1:9). Foto: Vlm-skicm-2623.

Del av före detta hammarsmedja (Främshyttan 1:13). Taket är ett tegeltäckt sadeltak och fasaden har stående träpanel. Foto: Vlm-skicm-2656.

Bostadshus på jordbruksfastighet mellan Främshyttan och Harnäs (Främshyttan 2:3). Vid laga skifte 1827 flyttades den till nuvarande plats från Främshyttans bykärna. Byggnaden har korspostfönster, vitmålade snickerier och rödmålad liggande träpanel. Foto: Vlm-skicm-2684.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. De bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Exempel på kulturhistoriskt värdefulla byggnader i området är den före detta skolan i Främshyttan som både har lokalhistoriskt- och samhällshistoriskt värde. Den berättar om de tidiga småskolorna på landsbygden vid 1800-talet. Ett annat exempel är en gård i Fagersta med två bostadshus med tillhörande ekonomibyggnad som utgör en helhetsmiljö väl synlig från vägen.

Bostadshus med rödmålad fasad och farstu med snickarglädje (Fagersta 2:13). Foto: Vlm-skiat-1044.

5.9 Godkärra

Området Godkärra ligger i kommunens mitt, intill Övre Vätterns västra strand. Det är ett långsmalt område med jordbruksmarker i norr och skogsmarker i syd. Samlad bebyggelse finns i den norra delen längs med byvägen samt i ett fritidshusområde..

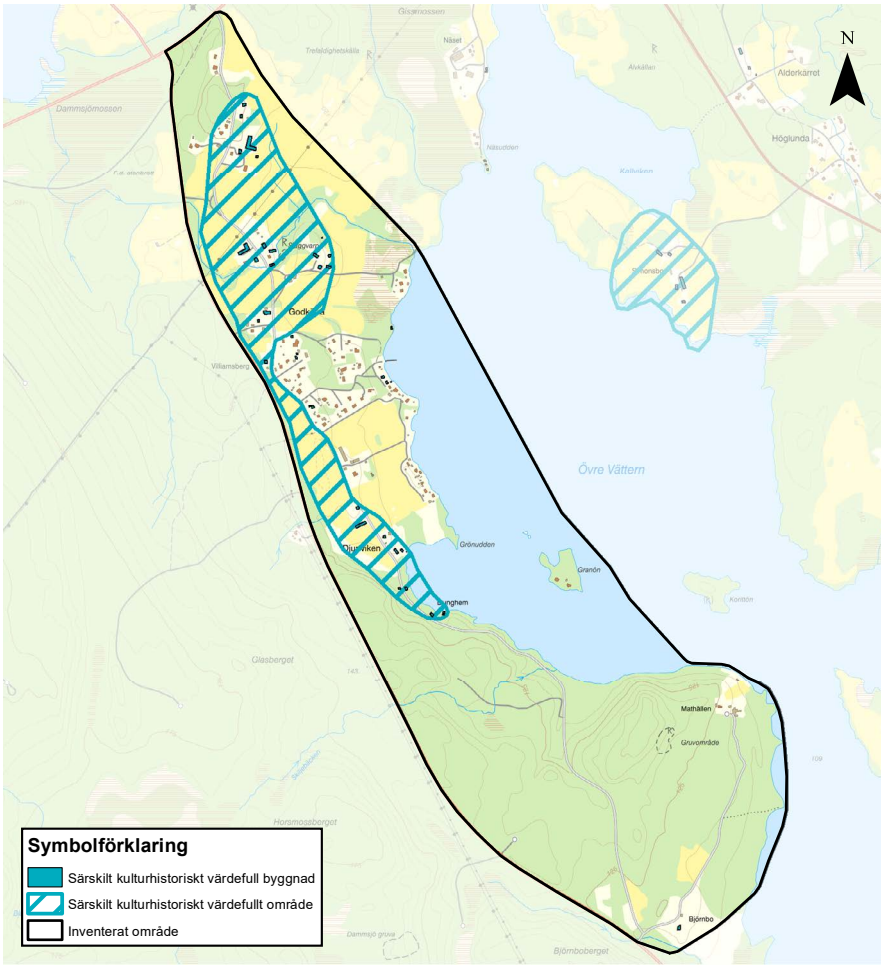

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Landskapet i Godkärra är flackt och naturskönt intill Övre Vättern. Väster om området går väg 233 och vid denna går den tidigare landsvägen, idag en smal grusväg som passerar genom området. Södra delen av området utgörs av skogsmarker samt enskilt belägen bebyggelse vid Björnbo och Mathällen. I områdets norra del är landskapet öppet med jordbruks- och hagmarker samt björkskog. Intill bebyggelsen finns stora, äldre lövträd.

Området Godkärra består av både äldre och senare bebyggelse. Den moderna bebyggelsen återfinns i Godkärra fritidshusområde, uppfört under 1960- och 1970-talen, som ligger längs strandkanten samt i ett sammanhållet kluster i mitten av området. Husen är placerade längs små anlagda vägar, placerade en bit in på tomterna. Byggnadsvolymen är liten med ett våningsplan och fasaderna har vanligen liggande träpanel i varierande kulörer. På tomterna finns vanligen ett flertal mindre uthus. I området finns det också ett par större bostadshus. De äldsta fritidshusen i området är placerade längs strandkanten och har fasader med stående eller liggande träpanel målade i röd eller brun kulör med vitmålade snickerier. De har sadeltak eller pulpettak och flera har tillbyggda verandor mot sjösidan.

Längs den smala vägen som sträcker sig genom byn finns jordbruksbebyggelse på båda sidor. Byggnadsbeståndet utgör en sammanhållen miljö med byggnader uppförda i slutet av 1800-talet. Bebyggelsen är placerad i kluster i det öppna landskapet och består av relativt stora mangårds- och ekonomibyggnader, samt fastigheter med fristående bostadshus eller enstaka torp. På tomterna finns vanligen flera ekonomibyggnader eller uthus. Byggnaderna har generellt en välbevarad och tidstypisk karaktär med rödmålade fasader, tegeltäckta sadeltak och vitmålade snickerier. I norra delen har flera manbyggnader ljusa fasader med träpanel eller puts och snickarglädje.

Jordbruksbebyggelse i relativt stora byggnadsvolymer (Godkärra 1:6). Byggnaderna har rödmålade fasader och vitmålade snickerier. Foto: Vlm-skicm-2432.

Exempel på tidigt fritidshus i området. Tomten omgärdas av ett staket med en dekorativ grind. På tomten finns bostadshus och två uthus. Foto: Vlm-skicm-2281.

Historik

Godkärra är en gammal bergsmansby som grundades under medeltiden. På en karta från år 1629 finns bebyggelse utmärkt i mitten av området. Intill Godkärra-bäcken fanns en hytta mellan åren 1538–1750 och slaggsten vid bäcken vittnar om verksamheten. Jordbrukarna ägde både jordbruksmark och andelar i hyttor och gruvor.

Den smala grusvägen som löper genom hela byn var tidigare huvudvägen fram till 1960-talet då nuvarande väg 233 drogs fram. Under 1800-talet blev Godkärra en utpräglad jordbruksbygd och ett bycentrum. I byn har det funnits gästgiveri, bageri och skrädderi och i norra delen av byn fanns en småskola.

Merparten av den bevarade jordbruksbebyggelsen i Godkärra anses vara uppförd under 1800-talets senare del. Innan laga skifte 1866 var bebyggelsen koncentrerad i en sammanhållen by i norra delen av Godkärra. Efter laga skifte formades den nuvarande uppdelningen. Idag används de flesta äldre byggnaderna som fritidshus eller bostadshus, men några har fortfarande ett aktivt jordbruk eller hästverksamhet.

En byggnadsplan för ett fritidshusområde i Godkärra verkställdes 1964. Platsen bestod av jordbruksmark med insprängda hagmarker som styckades

av och började bebyggas 1969. På plats fanns redan sju fritidshus med mindre uthus samt två bostadshus, främst lokaliserade intill strandkanten med utsikt över sjön. Byggnationen avslutades 1975 och 1980 inregistrerades Övre Vätterns samfällighetsförening. Idag finns både bofasta och sommarboende i Godkärra som har anlagda badplatser. I norra delen drivs ett café och lanthandel.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Godkärras by- och jordbruksmiljö
Området Godkärra har ett antal äldre och välbevarade byggnader inom en sammanhållen bymiljö. Bebyggelsen i byn har ett exponerat läge eftersom den ligger intill byvägen och de omkringliggande vidsträckta markerna ger fria siktlinjer. Här finns byggnader som representerar olika samhällsklasser såsom större jordbruksgårdar med påkostade mangårdsbyggnader och stora ekonomibyggnader, mindre torp samt byskola. Vidare kan byggnaderna berätta om 1800-talets utformningsideal samt traditionella material och tekniker.

Mangårdsbyggnad med gul fasad och allé av lövträd framför (Godkärra 1:2). Ekonomibyggnader har rödmålade fasader. Foto: Vlm-skiat-0597.

Vidsträckta odlingsmarker och ett äldre uthus med sadeltak och rödmålad träfasad (Godkärra 1:2). Foto: Vlm-skiat-0582.

Ljust putsad mangårdsbyggnad med brutet tak och frontespis (Godkärra 1:70). Foto: Vlm-skiat-0604.

Bostadshus i två våningar placerad intill åkerkanten (Godkärra 1:6). Byggnaden har liggande rödmålad träpanel och ett tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skicm-2433.

Södra Godkärra med den smala byvägen. Äldre rödmålade trähus är placerade på var sin sida om vägen. Foto: Vlm-skiat-0547.

Rödmålat bostadshus i Södra Godkärra, placerat på en kulle med utsikt över sjön (Godkärra 1:63). Byggnaden har rödmålad fasad och ett tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skiat-0623.

Uthus med ålderdomlig karaktär i Södra Godkärra (Godkärra 1:63). Uthuset har tegeltäckt sadeltak och rödmålad knuttimrad fasad. Foto: Vlm-skiat-0619.

Bostadshus i Södra Godkärra med stående rödmålad träpanel och femkantig farstu-utbyggnad (Godkärra 1:35). Foto: Vlm-skiat-0531.

Bostadshus med rödmålad stående träpanel, två skorstenar och tegeltäckt sadeltak i Södra Godkärra (Godkärra 1:17). Foto: Vlm-skiat-0615.

Bostadshus i två plan med rödmålad träpanel i Södra Godkärra (Godkärra 1:69). Foto: Vlm-skiat-0540.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. De bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Fritidshus med bevarad ursprunglig och tidstypisk karaktär från 1960–1970-talen är av kulturhistoriskt värde då de representerar det historiska skedet då jordbruket styckades av för att upplåta fritidshusbebyggelse. De visar även på uppförandetidens utformningsideal för fritidshus.

Ett av de första 1960-tals fritidshusen i Godkärra (Godkärra 1:122). Arkitekturen är tidstypiskt med brant pulpettak och en strikt fasad klädd med träpanel. Byggnaden är placerad in till Storsjöns strand.
Foto: Vlm-skicm-2296.

Fritidshus uppfört år 1970 (Godkärra 1:79). Byggnaden i ett plan har liggande gul träpanel och ett flackt sadeltak klätt med papp. Bakom skymtar ett uthus uppfört i samma stil. Foto: Vlm-skiat-0471.

Exempel på fritidshus från 1971 (Godkärra 1:87). Byggnaden har ett platt tak och fasad målad i senapsgul kulör. Snickerierna är brunmålade. Foto: Vlm-skicm-2254.

Bevarad smedja (Godkärra 1:89). Byggnaden har fasad av slaggsten och brunmålat tak i trä. Foto: Vlm-skicm-2276.

5.10 Ivarbyn, Pilbo, Getingtäkten, Skräddarbo och Sotängen

Området Ivarbyn, Pilbo, Getingtäkten, Skräddarbo och Sotängen ligger i Skinnskattebergs kommuns norra del. Det sträcker sig längs med Jerån med Skräddarbo i norr och Ivarbyn i söder intill norra Storsjön. Landskapet präglas av skogsmarker blandat med spår efter bergsbruk. Bebyggelsen är varierad med sju gårdar utspridda inom området.

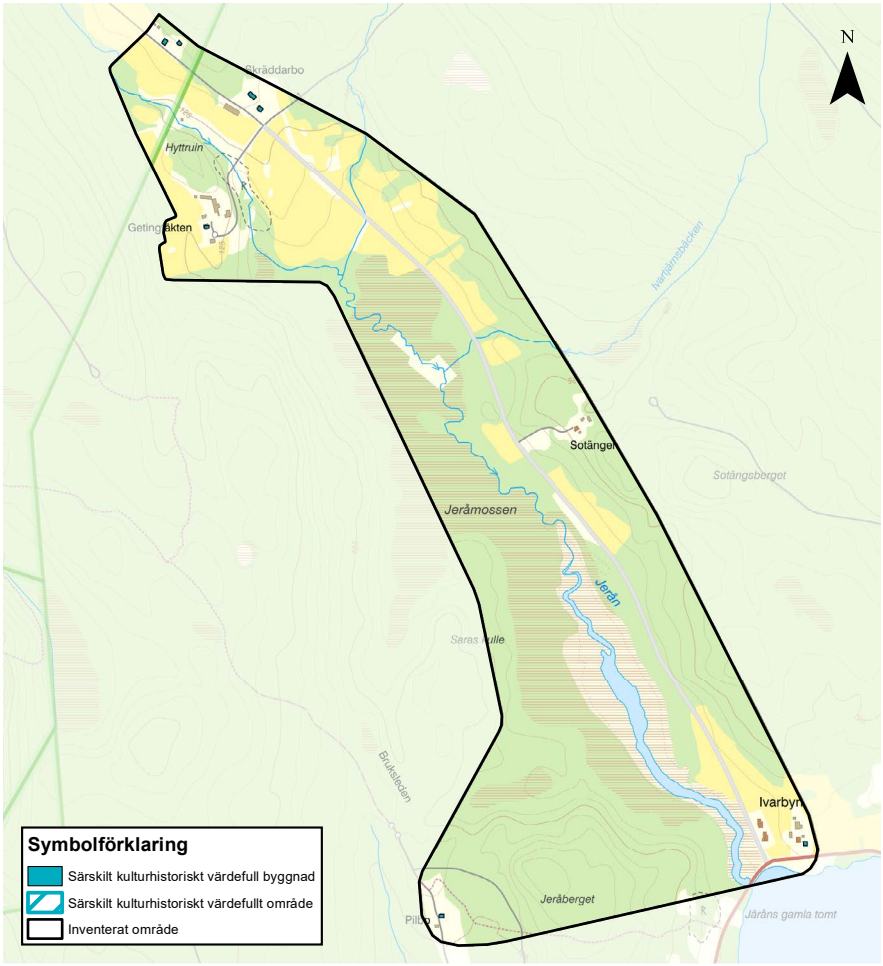

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Området Ivarbyn, Pilbo, Getingtäkten, Skräddarbo och Sotängen karaktäriseras av ett böljande landskap med jordbruksmarker och skogsmark vid åkermarkernas slut. En smal grusväg går i en rak sträckning genom området. Vägen följer Jerån som har sitt utlopp från Storsjön och som ringlar sig vidare norrut. Längst med Jerån finns Jeråmossen som sträcker sig längst båda sidor av ån.

Bebyggelsen är varierad med sju gårdsmiljöer utspridda inom området. I den nordligaste delen mellan Getingtäkten och Skräddarbo finns en erosionsdalgång med en hyttruin, runt vilken slaggvarpar och slaggansamling med grön och blå slaggsten finns. Inom området Ivarbyn, Pilbo, Getingtäkten, Skräddarbo och Sotängen finns bostadshus och ekonomibyggnader i olika storlekar och åldrar. Bostadshusen karaktäriseras av rödmålade träpaneler med vitmålade knutar och fönstersnickerier samt sadeltak.

En smal grusväg som är en äldre vägdragning. Vägen omges av skogsmarker och åkermarker. Foto: Vlm-skiat-1876.

Ivarbyns äldre vägdragning bredvid Storsjön. Foto: Vlm-skicm-1823.

Gårdsmiljö vid Skräddarbo med yngre ladugård till vänster och äldre ladugård skymtar till höger bakom bostadshuset (Fagersta 2:12). Bostadshuset är uppfört av Domänverket på 1930-talet. Foto: Vlm-skicm-1804.

Hyttområde i erosionsdalgång med hyttkulle, slaggvarpar och slaggansamling med grön och blå slaggsten. Foto: Vlm-skiat-1881.

Historik

Området historia sträcker sig tillbaka till 1600-talet då både byggnader och hytta finns utritade på en geometrisk avmätningskarta från 1696. Områdets äldsta spårbara historia går att knyta till Skräddarbo. Hyttverksamhet bedrevs här mellan 1615–1697 och smidesverksamhet mellan åren 1607–1663.

Områdets byggnader visar på jordbrukets omfattning och utveckling från sent 1700-tal till 2000-tal. Inom området finns både ladugårdar och loftbodar från både 1700-tal fram till nutid. Troligen har fler gårdar i området haft en loftbod som sedan försvunnit under sent 1800-tal. Även områdets vegetation visar på områdets historia som odlingslandskap. Landskapet är en produkt av topografi och markbeskaffenhet samt århundradens odlarmöda.

Alla bostadshus förutom Pilbo och Getingtäkten är uppförda av Domänverket som under 1940–1950-talet utökade norra Skinnskattebergs bostadsbestånd med fler arbetarbostäder för skogsbrukets anställda. I området är Domänverkets bostadshus ofta placerade där det tidigare funnits bebyggelse.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Enskilda byggnader har bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. De bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Inom området Ivarbyn, Pilbo, Getingtäkten, Skräddarbo och Sotängen finns väl bevarade bostadshus och byggnader med kulturhistoriska värden. Domänverkets byggnader är karaktäristiska för kommunen och byggnadstypen representerar det framgångsrika skogsbruket samt skogsarbetarnas levnadsförhållanden. Loftbodarna i Ivarbyn och norr om Skräddarbo innehar ett högt värde då dessa på ett karaktäristiskt sätt visar på jordbruksbebyggelsens gamla månghussystem.

Bostadshus i Skräddarbo (Fagersta 2:12). Byggnaden har rödmålad fasad och ett tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skicm-1785.

Loftbod på gård norr om hyttruin och Skräddarbo (Fagersta 2:7). Byggnaden har två våningar och knuttimrad rödmålad fasad. Foto: Vlm-skicm-1813.

5.11 Kopparverket

Området Kopparverket ligger i Skinnskatteberg kommuns mellersta delar, öster om Riddarhyttan och väster om Nedre Skärsjön. Vid en kanal med dammar ligger ett före detta kopparverk från början av 1800-talet med tillhörande bostadsbebyggelse.

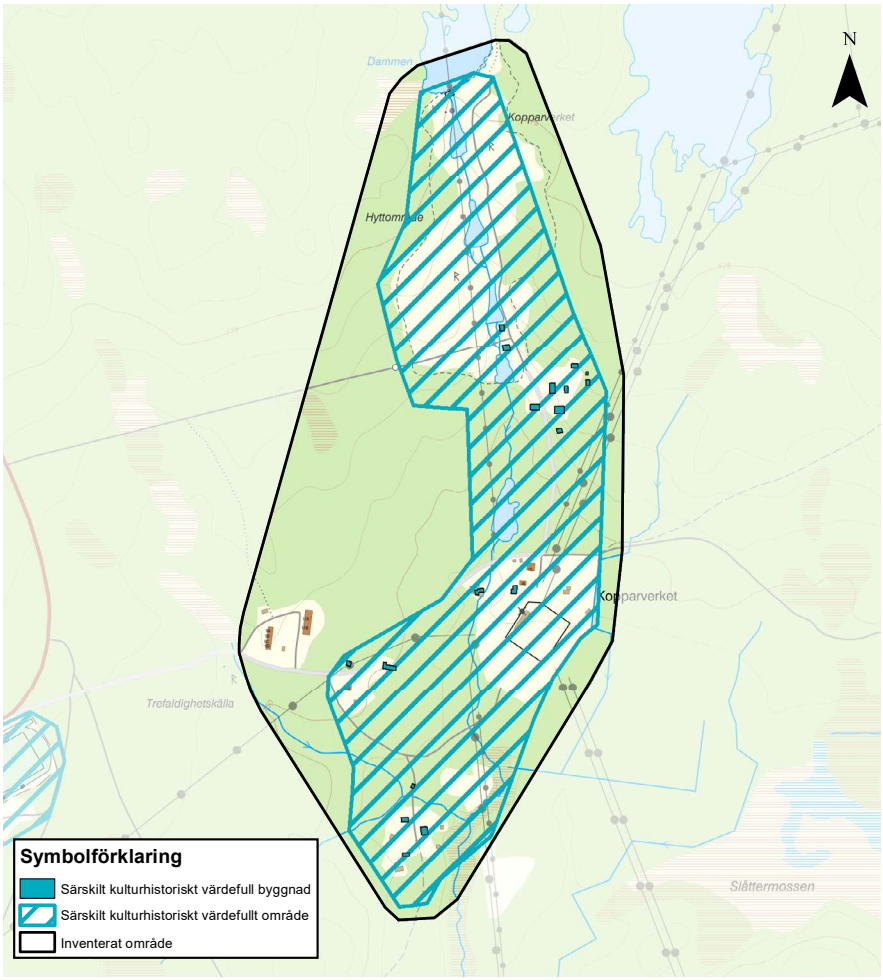

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Kopparverket kännetecknas av stora skogsområden och sjön Nedre Skärsjön. I landskapet ses även avsaknaden av växtlighet och slagghögar med varphögar som visar på en kontinuitet av kopparhantering. I området finns en kanal med dammsystem som anlades för ett kopparverk på platsen. Spår efter kopparverket är tydligt läsbara i bebyggelsemiljön och består bland annat av grunder till verkstäder, såg samt den helt bevarade kopparboden från år 1819 där den framställda kopparen förvarades. Kopparboden är kvadratisk och uppförd i natursten med tegeltäckt pyramidtak.

Till bebyggelsemiljön hör även arbetarbostäder och förvaltarbostad med tillhörande ekonomibyggnader från början av 1800-talet. Byggnaderna är timrade och flera är klädda med rödmålad locklistpanel. De har vitmålade snickerier och sadeltak täckta med tegel. Grunderna är av slaggsten. Mitt i området finns en elektrisk kraftstation som är uppförd i rött handslaget tegel.

I områdets södra del finns torp- och arbetarbostäder uppförd vid 1800-talets slut. Bebyggelsen är enskilt placerad och omgiven av skog. Den karaktäriseras av bostadshus som inrymt flera lägenheten samt ett flertal tillhörande ekonomibyggnader såsom jordkällare, ladugård, lada, loge och bod. Byggnaderna är förhållandevis små. Vissa byggnader är timrade och klädda med rödmålad locklistpanel och har vitmålade snickerier, tegeltäckta sadeltak och grund av slaggsten.

I ett system av dammar som binds samman av en kanal utnyttjades vattnets fallhöjd till kraft för att driva kopparverket. Bälgen skyddas av ett sadeltak täckt av plåt. Foto: Vlm-skiek-0571.

Historik

Området präglas av dess historik som kopparverk. Kopparhanteringen i Riddarhyttan har pågått sedan medeltiden. Ett äldre kopparverk fanns vid vattendraget mellan Övre och Nedre Skärsjön innan ett nytt anlades söder om Nedre Skärsjön år 1804. Hyttan togs dock inte i drift förrän 1819 och stod färdig först 1827. Vattenkraft hämtades i det system av dammar mellan sjön och kopparverket som binds samman av en kanal. Intill kopparverket uppfördes arbetarbostäder för flera familjer och en förvaltarbostad blev uppförd cirka år 1820. Malmen bröts i Östergruvan och fraktades till platsen. Under 1830-talet blev kopparmalmen allt fattigare och bruksledningen hade för avsikt att övergå till stångjärnstillverkning. Järnmalmen visade sig dock vara av dålig kvalitet och kopparmalmen lämnade åter god avkastning under 1850- och 1860-talen. I samband med detta uppfördes Riddarhyttans herrgård som nu är riven. Efter 1860-talet sjönk världsmarknadspriset på koppar med 30 procent. Detta tillsammans med försämrad malmtillgång gjorde att kopparverket lades ned 1873. Idag fungerar platsen som besöksmål inom Ekomuseum Bergslagen.

År 1906 uppfördes en elektrisk kraftstation något söder om det nedlagda kopparverket. Söder i området finns några torp som även har fungerat som skogvaktarboställe och arbetarbostäder, troligen till Domänverkets och Riddarhyttans såg. Vid mitten av 1900-talet byggdes några byggnadslängor som pensionärshem, sydost i området. Idag är byggnaderna ett behandlingshem.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Kopparverket

Kopparhantering har i Riddarhyttan bedrivits sedan medeltiden och bebyggelsemiljön vid kopparverket visar därför på en kontinuitet i användningen. Den består av dammar, kanal och grunder från verkstäder och såg samt bostäder där förvaltare och arbetare bodde. Bebyggelsemiljön kan på så sätt ge en förståelse av både industriverksamheten och levnadsförhållanden för arbetarna. Få senare tillägg har skett på platsen vilket gör att spåren är tydligt läsbara. Här finns en kopparbod från 1819 vilken är en sällsynt byggnadstyp. I området finns även resterna av en elektrisk kraftstation från 1906 vilken är intressant ur ett industrihistoriskt perspektiv.

Torp- och arbetarbostäderna i områdets södra del är väl bevarad och har bland annat koppling till skogsindustrin i Riddarhyttan. Bebyggelsen kan berätta om områdets viktiga bergsbruk- och skogsnäring samt levnadsförhållanden för arbetarna. De bevarade uthusen visar på de småskaliga jordbruken som ofta fungerade som sidoinkomst.

Rödmålad och timrad förvaltarbostad och arbetarbostäder med gårdsmiljö vid kopparverket. Foto: Vlm-skiek-0585.

Rödmålad timrad arbetarbostad för flera familjer och förvaltarbostad från omkring 1820 vid kopparverket (Riddarhyttan 1:83). Foto: Vlm-skiek-0588.

I kopparboden från 1819, i natursten och med tegeltäckt pyramidtak, förvarades den framställda kopparen (Riddarhyttan 1:83). Foto: Vlm-skiek-0570.

Arbetarbostad med tre lägenheter. Fasad av rödmålad locklistpanel, vitmålade snickerier och grönmålade ytterdörrar (Övre Ugglefors 1:6). Foto: Vlm-skiek-0621.

Jordkällare murad i slaggsten med tegeltäckt sadeltak. Utförandet är typiskt för trakten. (Övre Ugglefors 1:3). Foto: Vlm-skiek-0620.

5.12 Kärrbo

Området Kärrbo ligger i mitten av Skinnskattebergs kommun och är ett stort område som sträcker sig längs båda sidor av sundet mellan Storsjön och Övre Vättern. Förbindelsen över sundet sker via väg 68. Bebyggelsen utgörs av jordbruksgårdar, tre fritidshusområden samt mindre områden med bostadsbebyggelse.

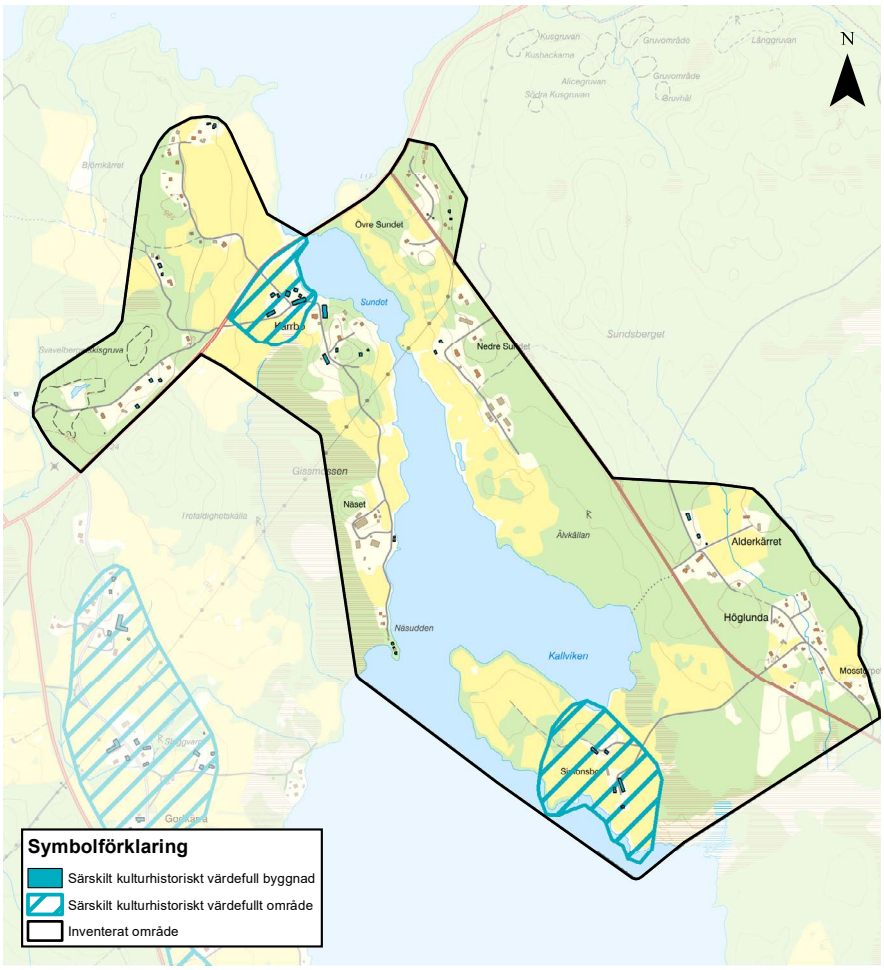

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Landskapet i området Kärrbo är omväxlande och naturskönt med utsikt över sjön Övre Vättern och har betesmarker, smärre björkhagar, tallskog samt mer kuperade partier. På östra sidan om sjön går Fagerstavägen och på västra sidan går väg 233. Förbindelsen mellan östra och västra sidan sker via en bro på väg 68. I områdets västra del finns historiska lämningar i form av gruvområden.

Jordbruks- och bostadsbebyggelsen är främst koncentrerad till Övre Vätterns stränder och är relativt väl sammanhållen i små byar. Mellan bebyggelsen går grusvägar där jordbruksmark och hagmarker brer sig ut på sidorna. Gårdsmiljöerna, som ligger i strandnära lägen, är vanligen högt placerade i landskapet. Mangårdsbyggnaderna är vanligen i ett och ett halvt plan med sadeltak och rödmålade fasader. Till gårdarna hör storskaliga ekonomibyggnader och uthus.

Karaktäristiska exempel på denna bebyggelse är de intilliggande gårdarna väster om Övre Vättern samt Simonsbo gård på den östra sidan. Gårdarna omges av öppna landskap och har ett välbevarat byggnadsbestånd från 1800-talet, med ett till två bostadshus, ekonomibyggnader samt uthus. Övrig bebyggelse i området ligger längre in i landskapet, i övergången mellan åkermark och skog. Den består av små och sammanhållna områden med fritidshus och villor samt torp från första halvan av 1900-talet.

Det finns tre sammanhållna fritidshusområden från 1900-talets mitt i Kärrbo. Dessa ligger på var sida om Sundet i höjd med väg 68, samt vid Näsudden. Områdena vid Sundet är små, omkring tio tomter och vid Näsudden finns fyra tomter. Fritidshus-bebyggelsen är anpassad till omkringliggande mark och natur med oregelbunden placering, vanligen en bit in på tomten i skogsbryn. Husen är små till volymen och fasaderna är i regel rödmålade eller i annan mörk kulör.

Övrig bebyggelse i Kärrbo är mestadels äldre torpmiljöer eller arbetarbostäder med koppling till Hultebo gruva och anrikningsverk. Vanligen har bebyggelsen kompletterats, både med fritidshus och bostadshus. Torpanläggningarna kännetecknas av mindre byggnadsvolymer, rödmålade enkelstugor och mindre ekonomibyggnader avsedda för jordbruk, omgivna av en mindre bit åkermark.

Adlerkärret (Kärrbo 3:57). Bostadshus och ekonomibyggnad placerade i skogsbrynet med jordbruksmark framför. I vänstra hörnet syns en tvättstuga. Foto: Vlm-skiat-0880.

Norra Kärrbo (Kärrbo 1:46 med flera). Bebyggelsen är placerad i skogskanten med utsikt över hagmarker och sjön. Foto: Vlm-skicm-2594.

Historik

Vid Svavelberget i nordvästra Kärrbo lät Gustav Vasa år 1552 anlägga den första kända hyttan för kopparhantering. Det blev dock en kortvarig verksamhet då berget innehöll väldigt lite koppar. På 1600-talet gjordes återigen ett försök att utvinna koppar, men dessvärre med samma resultat. I skogsbrynet syns fortfarande det gamla gruvområdet med gruvhål.

Byn Kärrbo utgjordes av en gård fram till 1720. Därefter utökades byn med fler gårdar, främst koncentrerade till markerna intill Sundet, fram till slutet av 1800-talet då mantalssiffrorna minskar. Jordbruket genomgick laga skifte mellan åren 1853–1865. De stora jordbruken i området Kärrbo vid sekelskiftet 1900 var Simonsbo, Näset, Övre och Nedre sundet samt gården Kärrbo, som ligger direkt söder om väg 68 på västra sidan om Sundet. Vid gården fanns tidigare små fiske- och sjöbodar. Det bedrevs lanthandel i ett av uthusen från och med sent 1800-tal och senare i ett av bostadshusen fram till 1950-talet. I byn Kärrbo fanns även en skola som enligt uppgift revs någon gång på 1970-talet. De flesta jordbruken är inte i bruk idag eller bedriver hästverksamhet.

Omkring 1915 uppfördes fyra bostadshus för gruvarbetare vid Hultebo gruva och anrikningsverk. Anrikningsverket lades ned redan 1920 och husen har därefter fungerat som bostadshus. Byggnadsvolymen är relativt stor och flera av husen har moderniserats under 1970-talet, exempelvis med ny fasad i eternit samt större utbyggnader.

Fritidshus började uppföras under sent 1950-tal i Kärrbo. Marken uppläts genom att äldre jordbruksgårdar styckade av mark som sedan uppläts till fritidshusbebyggelse. Enligt kommunens regleringar fick endast nio tomter uppföras utan krav på anslutning till kommunalt avlopp. Fram till 1980-talet fanns också krav på byggnadsvolymer och att husen endast fick anpassas till sommarbruk.

Fritidshusområdet vid Övre sundet byggdes på Domänverkets mark som arrenderades av gården Övre sundet och som då användes till potatisodling. Fritidshusägarna fick hyra sitt hus i ett tiotal år, för att sedan få möjlighet att friköpa tomten. Kärrbos fritidshusområden är än idag relativt små.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Gårdsmiljön i Kärrbo

Gårdsmiljön i Kärrbo är ett gott exempel på en äldre gårdsmiljö i trakten, med ett karaktäristiskt läge i ett öppet odlingslandskap utmed sjön. Det välbevarade byggnadsbeståndet har höga kulturhistoriska värden. Byggnaderna kan ge kunskap om äldre tiders byggnadstekniker och material samt utformningsideal, såsom slaggstensgrund, timmerhusteknik med mera. Omkringliggande jordbruksmarker

bidrar till god utsikt över gården, både från vägen och från närliggande bebyggelse, vilket gör att gården innehar ett viktigt miljöskapande värde för området. Vidare har gården historiskt utgjort ett centrum i byn, då lanthandel bedrivits både i uthuset från sent 1800-tal, samt i ett av bostadshusen fram till 1950-talet.

Simonsbo gård
Simonsbo gård med de väl bevarade byggnaderna med koppling till jordbruk, samt öppna odlingslandskap, berättar om platsens äldre historia. Byggnaderna kan ge kunskap om den tidens byggnadstekniker och material samt utformningsideal. Fri från exploatering och modernisering har gården stor potential att med rätt underhåll utgöra ett utmärkt pedagogiskt exempel på en för kommunen tidstypisk jordbruksfastighet.

Gårdsmiljö i Kärrbo sedd från norr (Kärrbo 110 och Kärrbo 1:15). Mangårdsbyggnaderna står på var sin sida om grusvägen. Foto: VIm-skiat-0818.

Mangårdsbyggnad och magasin med rödmålade fasader på västra sidan om grusvägen. Framför byggnaderna finns ängsmark och vid byggnaderna finns stora lövträd (Kärrbo 1:110). Foto: VIm-skiat-0803.

Mangårdsbyggnad på östra sidan om grusvägen (Kärrbo 1:15). Huset har två våningar. Fasaden består av rödmålad träpanel och vitmålade snickerier. Foto: VIm-skiat-0807.

Ena mangårdsbyggnaden samt stor ladugårdsbyggnad vid Simonsbo (Simonsbo 1:2). Byggnaderna har rödmålade fasader och sadeltak. Miljön omges av hagmarker. Foto: VIm-skiat-0993.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. De bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Exempelvis finns torp och väl bevarade ekonomibyggnader som tvättstugor, smedjor, ladugårdar med mera. Även väl bevarade och tidstypiska fritidshus med tillhörande uthus är av kulturhistoriskt värde. Byggnaderna berättar om tidigare levnadsförhållanden, stilideal och byggnadstekniker.

Rött hus med vita knutar, tegeltäckt sadeltak och en liten farstukvist (Darsbo 3:56). Foto: Vlm-skiat-0865.

Smedja i nordvästra Kärrbo, troligen flyttad till platsen på 1930-talet (Kärrbo 1:32). Byggnaderna har timmerfasader målad i röd kulör. Fönster är småspröjsade och vitmålade. Foto: Vlm-skiat-0698.

Litet fritidshus på Näsudden (Kärrbo 1:94). Byggnaden har rödmålad fasad och en utbyggd veranda med spröjsade fönster målade i vitt. Foto: Vlm-skiat-0767.

Exempel på en av fyra arbetarbostäder från 1915 i västra delen av Kärrbo (Kärrbo 1:23). Fasaden är klädd med röd eternit. Foto: Vlm-skiat-0708.

5.13 Långviken

Området Långviken ligger i kommunens norra del, strax norr om Skinnskattebergs tätort och invid sjön Övre Vätterns östra strand. Södra delen domineras av industribebyggelse medan merparten av resterande område är skogs- och jordbruksmarker med tillhörande bebyggelse. I Långviken finns två bergsmansgårdar med byggnader från tidigt 1800-tal.

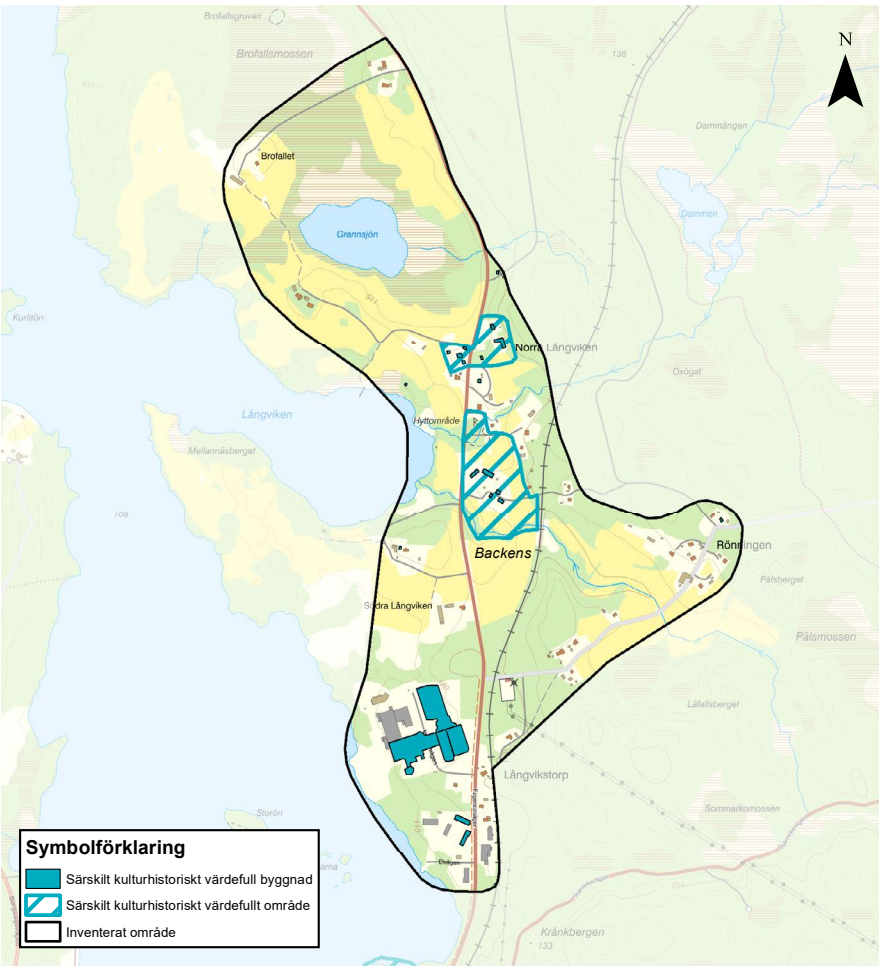

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Landskapet i Långviken är mestadels öppet med hag-och jordbruksmarker mellan sjön Övre Vättern och områdets bebyggelse. Genom området går både Fagerstavägen och järnvägen. Från Fagerstavägen sträcker sig mindre grusvägar till bebyggelsen.

Öster om järnvägen övergår landskapet i skogsmark. I områdets mitt finns ett hyttområde bestående av en ruin med rester efter hyttpipa, en stenmur och slagg.

Bebyggelsen är lokaliserad till jordbrukslandskapets höjdpartier och vid skogsbrynet. I områdets mitt, vid Norra Långviken, ligger två bergsmansgårdar på var sin sida om Fagerstavägen. Den södra gården kallas ”Backens”. Gårdarna har ett framträdande läge på ett höjdparti i det öppna landskapet. Dessa karaktäristiska miljöer har rödmålade mangårdsbyggnader från tidigt 1800-tal och flertalet rödmålade ekonomibyggnader, väl synliga från vägen.

Gårdarna är traditionellt uppbyggda och har påkostad mangårdsbyggnad med loftbod och uthus placerade framför huset i vinkel. Övriga ekonomibyggnader är placerade en bit ifrån mangården. Söder om bergsmansgårdarna finns jordbruksbebyggelse. Den norra bergsmansgården har byggnader från 1800-talets början i rödmålat timmer, där några är klädda med träpanel.

Rönningen ligger i områdets östra del och består av ett par mindre torp, gårdar och fritidshus. Bebyggelsen har varierande karaktär och är placerad längs en smal grusväg. Området har kompletterats med bostadsbebyggelse från 1960-talet och framåt. Mot sjön i Långvikens norra del, vid Brofallet, ligger enstaka bostadshus placerade, både modern och äldre bebyggelse.

I södra Långviken, vid Långvikstorp, utgörs bebyggelsen i huvudsak av industri- och verkstadsbyggnader. Industribebyggelsen karaktäriseras av stora men låga byggnader med enkel utformning. Mest framträdande är Systemairs område med kontors- och verkstadslokaler. Vid industribebyggelsen finns ett par äldre bostadshus uppförda omkring sekelskiftet 1900, vilka utgör härstammar från tiden innan marken uppläts till industri.

Vidsträckta ängsmarker kantade med lövträd mot sjön Övre Vättern (Långviken 6:2). I bakgrunden skymtar en byggnad med röd fasad och sadeltak. Foto: Vlm-skicm-2476.

Bebyggelse längs en smal grusväg i Rönningen (Rönningen 4:1 med flera). På ena sidan finns Inhägnad betesmark och bakom bebyggelsen finns skog. Foto: Vlm-skicm-2546.

Historik

Långviken är en gammal bergsmansby. Här fanns hytta och hammare, vilka finns redovisade i skattelängder från år 1540. Malmen till hyttan hämtades från gruvorna vid Darsbo, Främshyttan och Bastnäs. Fysiska spår från hyttan finns i form av en fornlämning bestående av en ruin med rester efter hyttpipa, en stenmur och slagg. Kvar från järnframställningstiden finns också två bergsmansgårdar, vars hemman utgjorde större delen av Långviken. Benämningen Backens förekommer redan 1756 på den södra av bergsmansgårdarna. Nuvarande byggnader på bergsmansgårdarna är uppförda under tidigt 1800-tal. Vid Backens har det funnits såg och smedja, där bland annat möbler tillverkades med virke från gårdens skogsmarker. Vid bergsmansgårdarna fanns redan 1699 bostadshus utritade på en karta och på gårdarnas stora marker fanns mindre bebyggelse i form av backstugor.

Långviken växte genom nyodlingar på 1600-talet, då nya boställen som Långvikstorp och Rönningen uppstod. Totalt nio hustomter och sex torp fanns inom Långvikens nuvarande områdesgräns. Gården Söraby, uppförd under 1800-talets andra halva, var Skinnskattebergs hembygdsgård mellan åren 1975–1985. Idag ligger hembygdsgården i stället vid Skinnskattebergs bruk. På Söraby fanns även en byskola under en period. Från tidigt 1900-tal och framåt har Långviken utökats med bostadshus, uthus och fritidshus. Minst fyra torp är uppförda av domänverket på 1940-talet. I området finns tegelvillor från 1960- och 1970-talet och ett par fritidshus från 1970- och 1980-talet. Från sent 1900-tal till tidigt 2000-tal har ett antal trävillor uppförts. Dessa har inte uppförts i egna områden, utan placerats enskilt t i landskapet eller intill den äldre bebyggelsen.

Industriområdet

I södra delen av Långviken började ett småindustriområde att bebyggas i slutet av 1960-talet. På platsen fanns sedan tidigare två bostadshus och en ladugård. Industrilokaler såsom plåtslageri och bilverkstad var bland de första att uppföras av totalt fem industriverksamheter. Förslag till ändring och utvidgning av Skinnskattebergs byggnadsplan för Långviken upprättades 1978. Området var då till stora delar obebyggt och terrängen bestod av åkermark, betesmarker och mer kuperade partier.

Systemair grundades i Skinnskatteberg och startade sin verksamhet 1974. Produktidén var den runda kanalfläkten som innebar enklare installationer. Kontorsbyggnaden uppfördes 1990. Systemair har idag verksamhet i hela världen, med fortsatt huvudkontor och fabrikslokaler i Långviken. Företaget har även lokaler på platsen där boardfabriken tidigare låg. Systemair har haft stor betydelse för Skinnskatteberg. Efter att boardfabriken lades ned på 1980-talet blev Systemair den nya stora arbetsgivaren på orten. Omkring 400 personer är anställda på huvudkontoret och produktionen i Skinnskatteberg. År 2009 invigdes idrottsarenan Systemairhallen i Masbo, vilken bolaget donerat pengar till att uppföra.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Norra och södra bergsmansgårdarna
Långvikens kulturhistoriskt värdefulla miljöer består främst av det äldre byggnadsbeståndet med de två bergsmansgårdarna. Det öppna odlingslandskapet kring bebyggelsen och ned mot sjön har stor betydelse för bebyggelsemiljön. De två bergsmansgårdarna är båda traditionella och karaktäristiska till sin utformning, och utgör en speciell anläggningstyp för länets norra delar.

Den södra bergsmansgården Backens (Långviken 7:6). Gården är placerad på en höjd och består bland annat av en manbyggnad med två ekonomibyggnader placerade som flyglar framför. Foto: Vlm-skiat-0640.

Norra Långvikens bergsmansgård (Långviken 1:11). Byggnaden är placerad på en höjd. Fasaden består är stående rödmålad träpanel. Karaktäristiskt för byggnaden är det halvmåneformade lunettfönstret vid gavelspetsen. Foto: Vlm-skicm-2487.

Äldre ekonomibyggnader längs Fagerstavägen med rödmålade fasader och tegeltäckta sadeltak (Långviken 1:4). Foto: Vlm-skicm-2489.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. Byggnaderna bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Exempelvis finns väl bevarade enskilda bostadshus, torp eller ekonomibyggnader som berättar om områdets utbyggnad på tidigt 1900-tal. Även Systemairs anläggning innehar värden med dess betydelse för kommunen samt dess genomarbetade modernistiska arkitektur.

Bostadshus flyttat från gård i Långviken till en fritidshustomt (Långviken 3:13). Byggnaden är uppförd i ett plan med stående rödmålad träpanel, tegeltäckt sadeltak och skärmtak över entrén. Foto: Vlm-skiat-0666.

Väl bevarat torp uppfört av Domänverket (Långviken 3:2). Byggnaden har rödmålad stående träpanel, farstukvist och tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skicm-2493.

Systemairs industribyggnader i södra delen av Långviken (Långviken 3:16). Byggnaderna är uppdelade i flera byggnadskroppar i olika volymer och har ljusa plåtfasader. Foto: Vlm-skiat-1253.

Småindustrier i södra delen av Långviken (Långviken 3:19). Byggnaderna är uppförda i ett plan och har tegelfasader i rött och gult. Foto: Vlm-skiat-1237.

5.14 Masbo, Gamla Masbo och Vätterskoga

Området Masbo och Vätterskoga ligger i Skinnskattebergs tätort, strax söder om centrum. Merparten av bebyggelsen är bostadsbebyggelse med villor och radhus. I södra delen av området finns byggnader uppförda för olika verksamheter såsom idrottshall och tidigare folkhögskola.

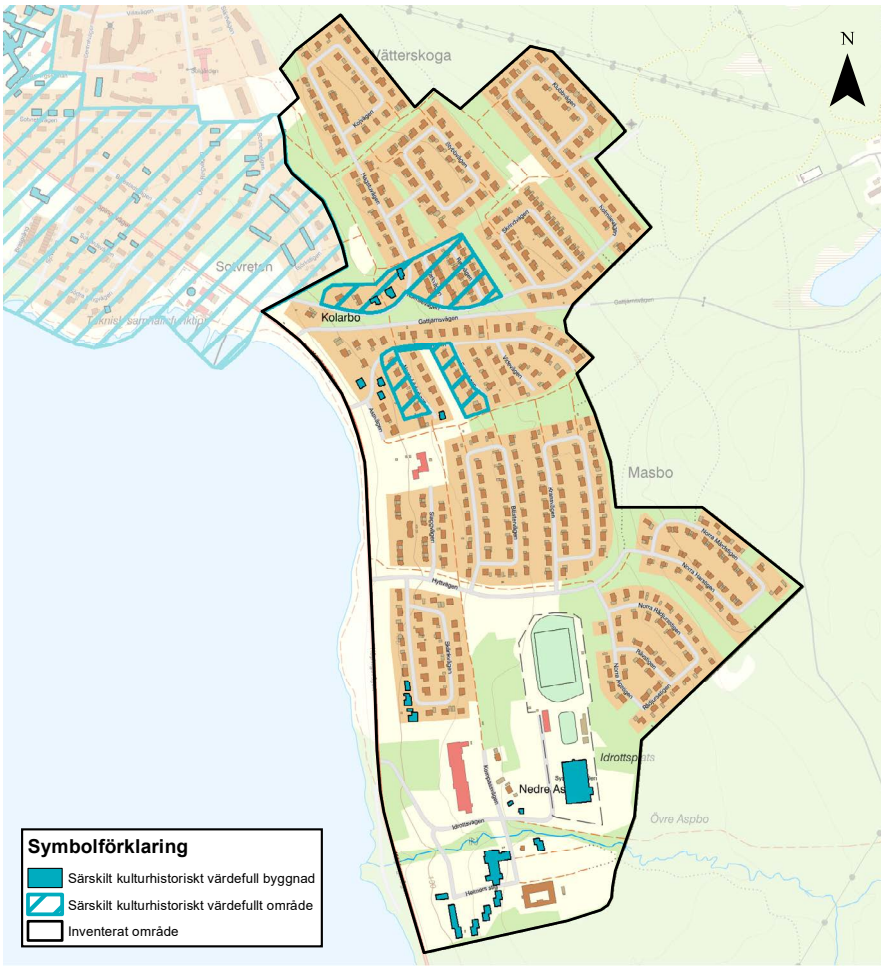

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Området Masbo, Gamla Masbo och Vätterskoga avgränsas av skogsmarker i öst och syd, Köpingsvägen i väst och bostadsområdet Sotvreten i norr. Området är bebyggt på en sluttning mot Nedre Vättern med god utsikt över sjön. Vegetationen består främst av gräsmattor och björkträd. I områdets södra del rinner en bäck.

Bostadsbebyggelsen är uppdelad i tre områden och placerad längs fyra huvudgator, varifrån återvändsgator eller säckgator löper ut. Områdena är Vätterskoga, Gamla Masbo och Masbo. Mellan dessa finns gräsmattor och anlagda gångvägar. Bebyggelsen har tillkommit i olika etapper mellan åren 1960–1990. Karaktäristiskt är gator med en och samma byggnadstyp eller med mindre variationer i utformningen så som fasadkulör eller tillbyggnader. Det förekommer också kvarter med blandade byggnadstyper, samt storskaliga villor med särpräglad arkitektur i jämförelse med övrig bebyggelse i området.

Vätterskoga
Bostadsområdet Vätterskoga ligger i områdets norra del och avgränsas i syd av Kolarvägen. Vätterskoga är ett 1970-talsområde med ett fåtal olika villatyper, samlade i små och avgränsade delar av området. Delar av bebyggelsen ger intryck av att bestå av par- eller radhus då byggnaderna ligger tätt. Utformningen av bostadshusen varierar men karaktäristiskt är fasader i mexitegel, brun-röd eller gul konststen med inslag av panel, flacka sadeltak eller plana tak samt suterränghus i två plan. Vid Hagstuvägens västra del finns villor på något större tomter med särpräglad arkitektur typisk för 1960- och 1970-talen. Fasaderna består av mexitegel och taken är plana med taksarg i brunmålat trä.

Gamla Masbo
Bostadsområdet Gamla Masbo avgränsas av Gattjärnsvägen i norr och är koncentrerat kring huvudgatan Masmästarvägen med tre återvändsgator som löper ut åt söder. I Gamla Masbo finns varierad villabebyggelse med små enplanshus i enhetlig storlek men med varierande byggnadsform och material. Längs Norra Lärkvägen och Furuvägens västra sidor finns enhetliga enplansvillor från 1960-talets mitt med sadeltak, fasader i gult eller rött tegel och kvadratiska fönster. Flertalet av dessa har kvar sina ursprungliga smidesräcken till entrén.

En annan villatyp som är representativ för området är ljusa tvåplanshus i suterräng med fasader i mexitegel, plant tak eller sadeltak. I områdets västra delar finns storskaliga villor med särpräglad arkitektur i mexitegel, samt en gulputsad byggnad med ljusgröna snickerier och kvadratiska fönster som tidigare varit butik.

Masbo
Bostadsområdet Masbo utgör områdets södra del. Masbo bebyggdes åren 1975–1990 och uppvisar varierande bostadsbebyggelse med tyngdpunkt på villor, men även radhus i ett plan förekommer. Exempel på typiska villor för Masbo är låga villor med panelklädda fasader och flacka sadeltak. Fasadmaterial i lättbetong är vanligt förekommande, i beige eller orange kulör. Det finns även enplanshus med fasader i mexitegel och flacka tälttak och tvåplansvillor med sadeltak och gavelfasad med indragen balkong. I södra delen av Masbo finns enstaka kvarvarande småskalig bebyggelse från innan området exploaterades med villabebyggelse, ett torp med knuttimrat uthus.

I södra delen av Masbo finns ett område med bland annat idrottsplatsen Masbo IP och sporthallen Systemairhallen. Det finns även storskalig bebyggelse som området före detta Skinnskattebergs folkhögskola med nio byggnader placerade i sluttningen mot Nedre Vättern. Folkhögskolans byggnader är uppförda i modernistisk arkitektur med asymmetriska former och ljusputsade fasader med inslag av rödmålat trä.

Bilväg med längsgående grusad gångväg kantad av björkträd. Bakom träden syns två olika villatyper placerade i sluttningen. Fasader är röda respektive grå. Foto: Vlm-skiat-2033.

Enhetlig villabebyggelse med sadeltak i Masbo. Från platsen är det god utsikt över sjön och bebyggelsen omges av gräsmattor. Foto: Vlm-skiat-1532.

Historik

Fram till 1960-talet bestod bebyggelsen i Masbo och Vätterskoga av ett fåtal gårdar med stora odlingsmarker. Gårdarna tillhörde kyrkans lantbogårdar före reformationen. På 1600-talet fanns här även en hytta vid Aspebo. Gården Masmästarbo går att spåra i källor från 1585, då bebodd av Anders Massmäster.

Vid början av 1900-talet nämns tre gårdar i området; Masmästarbo och de mindre gårdarna Nedre och Övre Aspebo. Gårdarna fanns kvar fram till mitten av 1960-talet, då området började bebyggas med enplanshus och villor. Vid Nedre Aspbo finns fortfarande ett litet bostadshus kvar från 1939 med ett knuttimrat uthus, troligen uppfört på 1800-talet.

Skinnskattebergs bostadsområden utvecklades åt syd och sydost i snabb takt på 1960- och 1970-talet. Inom planområdena uppfördes både enkel egnahemsbebyggelse och påkostade villor. I Gamla Masbo byggdes 1965 dussintalet likartade små villor där lärare och skolpersonal bodde. På platsen där gården Masmästarbo låg byggdes 1977 en förskola, då kallad ”Barnstuga Sörgården”. Längst ned mot Köpingsvägen ligger en tvåplansvilla byggd på 1960-talet som tidigare var kombinerad bostad och affär.

Planen för Gamla Masbo villaområde antogs 1965 och två år senare antogs planen för Vätterskoga. Gatustrukturen uppfördes enligt 1960-talets trafikplaneringsideal och Masbos gator är ett tydligt typexempel på detta. I och med trafikplanerings-modellen Scaft 68 blev det vanligt med återvändsgator. Huvudtanken bakom detta var att minska trafikintensiteten vid bostäderna, genom att utifrån större matargator dra återvändsgator in till husen där endast biltrafik av boende och besökare skulle passera.

Tio år senare antogs planen för Masbo och två år senare för bostadshusen längst söderut. Även denna byggnation följde 1960-talets gatustrukturer. Det går tydligt att utläsa en stagnation i nybyggandet på 1970-talet och nybyggandet har sedan dess varit blygsamt.

Längst söderut i området uppfördes Skinnskattebergs folkhögskola på 1960-talet. Byggnaderna i orådet är ett resultat av en arkitekturtävling och det vinnande bidraget ritades av EGÅ arkitekturkontor i Stockholm. Byggnaderna omfattade skolbyggnad, elevbostäder och en rektorsbostad. Senare uppfördes ytterligare komplementbyggnader. Folkhögskolan blev en samlingsplats för flera olika organisationer i länet och undervisningen var fokuserad på estetisk verksamhet.

Mellan 1980–1994 fanns en finsk allmän linje, med anledning av den stora gruppen finska invandrare på orten. Vid samma tidsperiod användes lokalerna också till verksamheter med fokus på regionens utveckling. Skolverksamheten lades ned omkring år 2010 och idag används bebyggelsen bland annat som konferenslokaler.

Masbo idrottsplats uppfördes i samband med att det södra området av Masbo bebyggdes. Vid idrottsplatsen utövades bland annat tennis, fotboll och hockey. Idag används den av bland annat Skinnskattebergs SK. År 2008 tillkom den stora idrottshallen Systemairhallen. Bygget sponsrades av företaget Systemair.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Harkvägen, Resvägen, Norra Lärkvägen och Furuvägen
Masbo, Gamla Masbo och Vätterskogas bebyggelse berättar om en tid i Skinnskattebergs historia då tätorten utvecklades söderut i snabb takt från och med 1960-talet. Gator med enhetliga byggnadstyper och utformning visar särskilt tydligt på denna storskaliga expansion där bebyggelseområden tillkom i etapper.

Särskilt representativt för skeendet är området kring den säckgata som utgörs av Harkvägen och Resvägen. Fyra enhetliga byggnadstyper med utformning typiskt för sin uppförandetid finns representerade. I anslutning till bebyggelsen finns solitärt placerade villor med särpräglad och tidstypisk arkitektur som berättar om tidens stilideal och utgör en kontrast till övrig bebyggelse i området.

Villorna vid Norra Lärkvägen och Furuvägens västra sidor har trots förändringar och moderniseringar en väl bevarad övergripande karaktär inom ett sammanhängande område. Villorna representerar de enklare bostäder som uppfördes för skolpersonal, i förhållande till egnahemsbebyggelsen och de mer påkostade villorna i området. I kontrast till denna bebyggelse finns solitärt placerade villor med särpräglad och tidstypisk arkitektur som berättar om tidens stilideal.

Tidstypisk enplansvilla med fasad i mexitegel, platt tak och brunmålade snickerier. Foto: Vlm-skiat-1581.

Enhetlig byggnadstyp längs en gata. Byggnaderna har platta tak, fasader i gult tegel och brunmålade trädetaljer. Foto: Vlm-skiat-1602.

Enhetlig radhusbebyggelse med tegelröda fasader och plana tak i Vätterskoga. Foto: Vlm-skiat-1601.

Villa med fasad i gult tegel och tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skiat-0404.

Påkostad suterrängvilla med fasad i mexitegel och brunmålade trädetaljer. Foto: Vlm-skiat-0421.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utöver ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. De bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

I området finns väl bevarade villor som utgör tidstypiska exempel på 1960- och 1970-talets byggnadsideal. Torpet med uthus på fastigheten Vätterskoga 4:255 är ett av få kvarvarande spår från områdets tidigare funktion inom jordbruk och utgör ett värdefullt inslag i området Masbo och Vätterskoga. Skinnskattebergs folkhögskolas byggnader har en genomarbetad arkitektur och genomtänkt placering i miljön. Anläggningen berättar om landstingets satsningar på skolväsendet på orten vid andra halvan av 1900-talet.

Torp från 1939 (Vätterskoga 4:255). Byggnaden har liggande rödmålad träpanel och ett plåtklätt sadeltak. Foto: Vlm-skiat-1520.

Skinnskatteberg folkhögskola (Vätterskoga 4:106). Byggnaden består av flera sammansatta byggnadskroppar med stora fönster. Den är placerad i sluttningen ned mot Nedre Vättern. Foto: Vlm-skiat-1636.

Bevarad ekonomibyggnad vid Aspbo (Vätterskoga 4:255). Byggnaden är knuttimrad och rödfärgad. Foto: Vlm-skiat-1519.

Systemairhallens baksida (Vätterskoga 4:676). Fasaden har endast fönster i hörnen samt ett litet runt fönster vid gavelspetsen. Foto: Vlm-skiat-1515.

5.15 Prästgårdsgärdet, Sotvreten och Bårestad

Området Prästgårdsgärdet, Sotvreten och Bårestad omfattar de tre bostadsområdena i Skinnskatteberg tätorts centrala del. Området avgränsas av Nedre Vättern och reningsverket i söder, centrum i norr samt området Masbo och Vätterskoga i öster. Inom området finns även Skinnskattebergs reningsverk, vårdcentral och Allaktivitetshuset Sture.

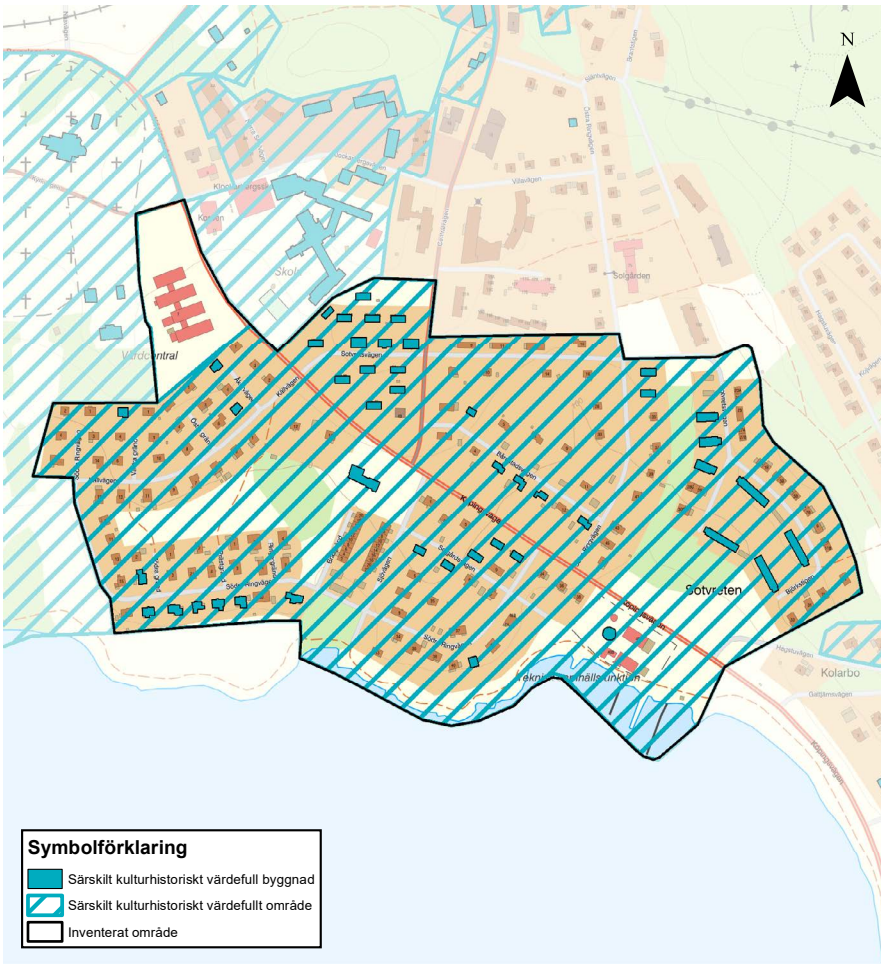

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Området Prästgårdsgärdet-Sotvreten-Bårestad utgörs av tre bostadsområden belägna på båda sidor om Köpingsvägen. Väster om bebyggelsen finns ett grönområde som skiljer området från den äldre bruksbebyggelsen. Även mellan Prästgårdsgärdet och Bårestad finns ett grönområde och längs Nedre Vättern löper ett populärt gångstråk.

Bårestad omfattar bebyggelsen norr om Köpingsvägen kring Sotvretsvägen, Bårestadsvägen och Östra Ringvägen samt området söder om Köpingsvägen mellan Skinnskattebergs reningsverk och Brasgränd.

Bårestad är i huvudsak ett 1940-talsområde med bostadshus i småskalig karaktär. Vägarna är smala, husen är indragna på tomten och i och kring trädgårdarna finns grönska i form av lövträd och buskar. Bostadshusen är enplansvillor uppförda med sadeltak med murad skorsten, fasader av träpanel och ofta vitmålade snickerier. En annan karaktäristisk bostadstyp i området är flerfamiljshus för två till fyra familjer.

Vid Sotvretsvägens västra ände finns ett litet område med flerfamiljslängor från 1903 och från 1940-talet. Byggnaderna har tegelklädda sadeltak, rödmålade fasader och vitmålade knutar. I södra delen av området, längs Köpingsvägen och vid Södra Ringvägen, finns större bostadshus som uppfördes till arbetare och tjänstemän mellan åren 1910–1930. Området har kompletterats med bland annat två radhuslängor på 1980-talet samt inslag av större villor uppförda i mexitegel med brunmålade snickerier.

Till Sotvreten hör bebyggelsen kring Björkstigen och Sotvretsvägens östra del. Bostadshusen i Sotvreten byggdes på 1950-talet. Strikt placerade längs gatan finns radhus i ett och ett halvt plan samt parhus i suterräng i tre plan med garage i bottenplan ut mot gatan. Radhusen och parhusen är i regel ombyggda men karaktäriseras övergripande av fasader klädda med stående träpanel eller puts i varierande kulörer, branta sadeltak täckta med tegel samt med höga skorstenar och takkupor. Radhusen har tre till sex entréer med smidesstaket.

Bostadsområdet Prästgårdsgärdet är sammanhållet och uppbyggt kring huvudgatorna Södra Ringvägen och Källvägen. Husen är symmetriskt placerade på tomter av samma storlek kring huvudgatorna samt mindre återvändsgator som löper ut från dessa. Bostadshusen består av tidstypiska småskaliga enplansvillor från 1950-talet. Fasaderna har vanligen rött eller gult tegel.

Till husen hör ofta ett garage, antingen inbyggt i källaren eller utbyggt i anslutning till huset. Vanligen finns uthus på tomten, såsom lekstugor och växthus. Trädgårdarna är lummiga med buskar och rabatter och omgärdas vanligen av häckar eller staket. De flesta av husen i Prästängsgärdet har moderniserats med nya fönster, dörrar, utbyggnader och verandor.

Utöver bostadsbebyggelsen ligger Skinnskattebergs reningsverk, Allaktivitetshuset Sture samt Skinnskattebergs vårdcentral i området. Byggnaderna är väl synliga från Köpingsvägen. De är storskaliga med tidstypisk arkitektur för uppförandetiden. Reningsverket och Allaktivitetshuset Sture karaktäriseras av en stram arkitektur med fasader i mexitegel och brunmålade snickerier. Skinnskattebergs vårdcentral är uppförd i ett plan med fasader i gult tegel och ett överdimensionerat plåttäckt tak i tegelfärgad kulör.

Bostadshus av samma storlek och utformning placerade längs med Köpingsvägen. Fasaderna är målade i grå, gul, grön eller blå kulör. Foto: Vlm-skiat-2045.

Prästgärdets strandkant mot Nedre Vättern. Foto: Vlm-skiat-0342.

Historik

Byggnadsutvecklingen i Skinnskatteberg följer industrins expansion. Byggandet av wallboardfabriken, som togs i drift 1950, 1edde till att behovet av arbetskraft ökade markant. Detta ledde i sin tur till en kraftig befolkningsökning i samhället och därmed ett ökat bostadsbyggande. Egnahemsbebyggelsen finansierades med bidrag från ASSI och genom statliga subventioner.

Bebyggelsen i området Bårestad uppfördes på 1940-talet som egna hem. Utvecklingen kan kopplas till den såg som var väl etablerad vid 1940-talets början och som hade bofasta arbetare i Skinnskatteberg. Valet av exploateringsområdet var en naturlig utvidgning av den befintliga samhällsstrukturen kring bruksmiljön och kyrkan och detta kom att bli det första detaljplanerade bostadsområdet i Skinnskatteberg. En byggnadsplan fanns redan för centrumområdet på 1930-talet.

Vid Sotvretsvägen västra slut byggdes arbetarlängor 1903 som på 1940-talet kompletterades med ytterligare längor. Utformningen anpassades väl till de befintliga byggnaderna. På 1950-talet anlades villor, radhus och parhus i Sotvreten. Merparten av bostäderna beboddes av arbetare vid wallboardfabriken.

Prästgårdsgärdet bebyggdes mellan åren 1956–1958, uteslutande med egnahemsbebyggelse. Småskaliga enplansvillor byggdes i tidstypisk tegelarkitektur. Husen uppfördes med monteringsfärdiga trästommar, många från ASSI:s trähusfabrik i Horndal i Dalarna. Ett fåtal hus byggdes med stomme av tegel. Längs Köpingsvägen uppfördes även sex större villor såsom lärarbostad, disponentbostad men även privatvillor. En förtätning av området gjordes 1975, då de två radhuslängorna byggdes tillsammans med ett antal större villor.

Övrig bebyggelse i området anlades på 1960- och 1970-talet. Skinnskattebergs reningsverk byggdes på 1960-talet i tidstypisk stil med fasader i mexitegel. Allaktivitetshuset Sture uppfördes som missionskyrka, även det på 1960-talet. År 2002 såldes kyrkan till kommunen. Idag är huset en plats där framför allt ungdomar kan träffas och där föreningar och andra kommunala förvaltningar har möjlighet att boka in aktiviteter och verksamheter. På 1970-talet byggdes Skinnskattebergs vårdcentral.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Prästgårdsgärdet, Sotvreten och Bårestad

Bostadsbebyggelsen i Prästgårdsgärdet, Sotvreten och Bårestad är i sin helhet intressant ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Bostadsområdena representerar en viktig del av Skinnskattebergs moderna historia med den stora befolkningsökningen i samband med ångsågen och senare den framgångsrika wallboardfabrikens etablering. Arbetarbostäderna från 1940-talet berättar om tiden för arbetare innan tillkomsten av boardfabriken och egnahemsbebyggelsen, medan byggnader efter 1948 visar exempel på ASSI som samhällsbyggare. Byggnaderna visar på

levnadsförhållandet där flera familjer bodde i samma hus, exempelvis genom bevarade dubbla entréer. De är av stort kulturhistoriskt värde. Bostadshusen från perioden 1940–1960 är i stor utsträckning förändrade genom moderniseringar som fönsterbyten, utbyggnader med mera. Enskilda byggnader med väl bevarad ursprunglig karaktär är därmed av än mer betydande kulturhistoriskt värde.

Offentlig bebyggelse såsom Allaktivitetshuset Sture, uppförd som missionskyrka och Skinnskattebergs reningsverk berättar om samhällets utveckling från mitten av 1900-talet, då det genomfördes samhällssatsningar med gemensamma servicefunktioner. Missionskyrkan är också ett uttryck för frikyrkorörelsens moderna period och är intressant ur ett arkitektoniskt perspektiv med ett utpräglat modernistiskt formspråk.

Även rötkammaren vid reningsverket är intressant ur ett arkitektoniskt perspektiv, då den visar på tidig modernism med dess runda byggnadskropp och detaljer såsom kopparklätt pyramidtak, stram fasad med symmetriskt placerade fönster, tegelomfattningar kring entrédörr och ursprungliga armaturer.

Bostadshus från 1940-talet vid Solgårdsvägen, Bårestad (Vätterskoga 4:86). Byggnaden har ljust gul fasad i puts och ett tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skiat-0205.

Radhus i Sotvreten (Vätterskoga S:2). Byggnaderna har branta sadeltak täckta med tegel och murade skorstenar täckta med röd plåt. Fasaderna har varierande kulörer. Foto: Vlm-skiat-2054.

Arbetarbostad med slaggstensgrund och fasad av rödmålad träpanel (Vätterskoga 4:34). Foto: Vlm-skiehw-0750.

Arbetarbostad för två familjer, uppfört år 1940 i Bårestad (Vätterskoga 4:56). Byggnaden är målad i en grön-grå kulör och har två plan samt två entrédörrar täckta av ett sadeltak. Foto: Vlm-skiat-0173.

Bostadshusen i Prästgårdsgärdet är symmetriskt placerade. Byggnaderna har tegelfasader. I bakgrunden syns Skinnskattebergs kyrka. Foto: Vlm-skiat-1858.

Exempel på enplansvilla från slutet av 1950-talet på Prästgårdsgärdet (Vätterskoga 4:118). Byggnaden har fasad i gult tegel, tegeltäckt sadeltak och en upphöjd entré som nås via en trappa. Trädgården omges av ett smidesstaket och buskar. Foto: Vlm-skiat-0226.

1940-talsvilla i Bårestad som bibehållit den småskaliga byggnadsvolymen och enkla arkitekturen typisk för tiden. Byggnaden har fasad i ljusgul panel, vitmålade snickerier samt ett tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skiat-0920.

Allaktivitetshuset Sture, tidigare missionskyrkan (4:146). Byggnaden är byggd i suterräng, har fasad av ljust mexitegel och bruna detaljer. Taket är ett brant pulpettak. Foto: Vlm-skiat-0278.

Rötkammaren var en av de första byggnaderna vid reningsverket (Vätterskoga 4:68). Byggnaden är rund med symmetriskt placerade fönster och har ett brant pyramidtak täckt med kopparplåt. Foto: Vlm-skiat-0319.

5.16 Riddarhyttan

Området Riddarhyttan ligger i Skinnskattebergs kommuns västra del, söder om sjöarna Lien och Nedre Skärsjön. Orten är ett brukssamhälle med medeltida anor som på 1940-talet expanderade till ett modernt brukssamhälle. Strax söder om Riddarhyttans finns Röda Jorden, vilket är landets äldsta kända järnframställningsplats med belägg för järnhantering sedan cirka 400 år f.Kr.

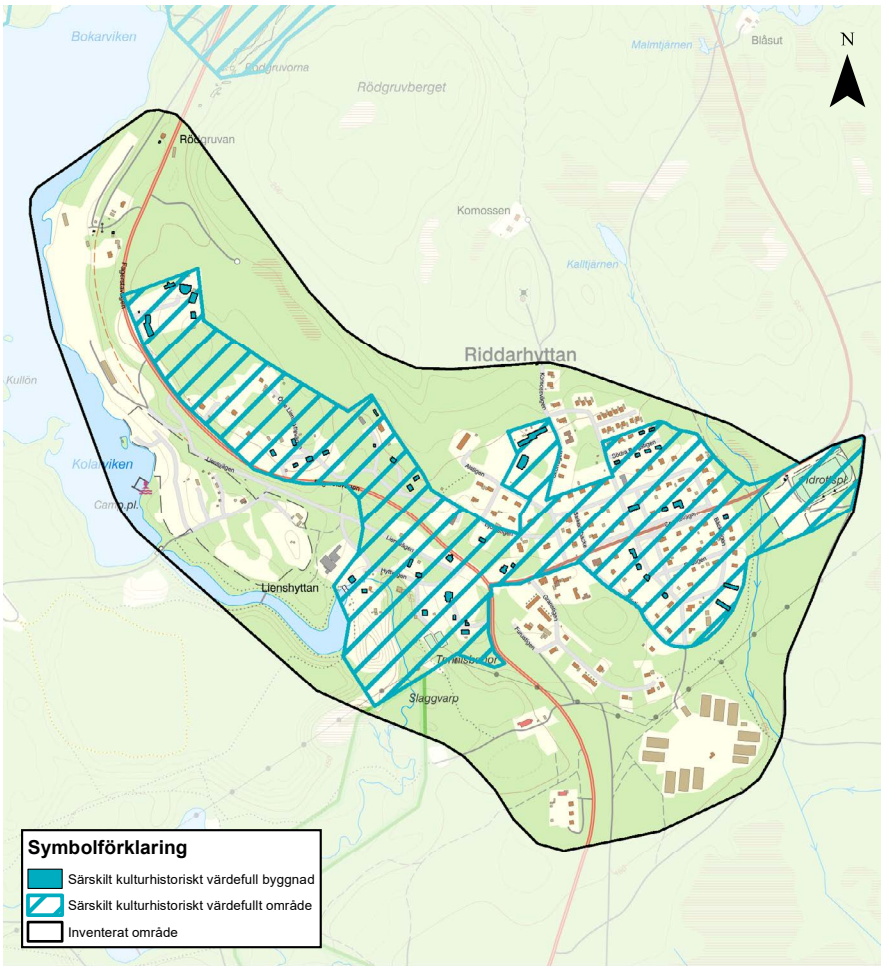

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Området Riddarhyttan ligger i ett skogklätt, kuperat landskap med flera vattendrag. Gruvhål och rester efter kolmilor, hammarsmedjor och hyttor finns på många håll i skogarna omkring Riddarhyttan. Kärnan i Riddarhyttans samhälle är dess moderna centrum som växte fram under sent 1930-tal. Det ligger på båda sidorna av Centralvägen. Centrumbebyggelsen består bland annat av en affär och Riddarhyttans

kapell. Norr och söder om detta finns tidstypisk bostadsbebyggelse. Majoriteten utgörs av enfamiljshus eller små flerfamiljshus om två till fyra lägenheter. Kulörer och material varierar men övervägande är panelklädda fasader i ljusa kulörer.

De flesta husen är uppförda i den anspråkslösa folkhemsarkitektur som präglar 1940-talets bostadsbyggande, med små byggnadskroppar och sadeltak med tegelpannor och stående träpanel. De flesta husen har genomgått renoveringar där äldre fönster ersatts med aluminiumfönster, fasader klätts med mexitegel och lertegel bytts till betongpannor. Det förekommer även villor uppförda i funktionalistisk stil, med ljusputsade fasader och fönster i hörnen.

Riddarhyttans kapell från 1942 har stramare, mera modernistisk arkitektur med vitmålad fasad, flackt tak och fönsterband med inslag av runda fönster. Även skolanläggningen från 1963 fick en mera modernistisk framtoning, med rött fasadtegel, koppardetaljer och en fönstersättning som speglar rummens olika funktioner.

Väster om det moderna Riddarhyttan ligger Lienshyttan, en masugn från sent 1800-tal. Kring denna finns ett flertal byggnader från brukstiden på 1800-talet. Lienshyttan ligger vid Forsån som har sitt utflöde i sjön Lien. Vid masugnen finns en av Bergslagens största slagghögar, masmästar- och smedbostäder samt grunder efter bland annat kolhus och sintringsverk. Norr om hyttan uppfördes arbetar- och tjänsteboställen omkring år 1900. Här dominerar de större arbetarbostäderna i två våningar med lägenheter för flera familjer. Byggnaderna är klädda i rödmålad träpanel och har vitmålade snickerier.

I Riddarhyttans nordvästra utkant ligger Riddarhyttans Folkets Hus och park. Det är en välbevarad anläggning från 1950-talet med bland annat dansbana och teaterscen, samtliga byggnader är gulmålade med vita snickerier. Öster om samhället ligger Riddarhyttans idrottsplats, Riddarvallen.

Bostadsbebyggelse placerad på var sin sida om Centralvägen i Riddarhyttan. Foto: Vlm-skiehw-0638.

Miljön kring Lienshyttan med masugn placerad vid vattendraget. Foto: Vlm-skiehw-0561.

Historik

Området kring Riddarhyttan har lång historia med bergsbruk. Röda Jorden strax söder om Riddarhyttans samhälle är landets äldsta kända järnframställningsplats med belägg för järnhantering sedan cirka 400 år f.Kr. Under medeltiden började man bryta järn- och kopparmalm ur berget. Ortnamnet Riddarhyttan nämns första gången år 1498 då ett rättsprotokoll från Arboga anger att en ”olaff jönsson paa ryddarehytthen” var i Arboga för att sälja en silversked. Riddarhyttan låg då norr om dagens samhälle, vid området som idag utgör Bäckegruvan. Här låg den första kopparhyttan från 1616, men verksamheten flyttades i början av 1800-talet till dess nuvarande placering öster om Riddarhyttans tätort. Här låg även Riddarhyttans herrgård från 1850-talet som revs 1978.

Det som idag är Riddarhyttans tätort har vuxit fram kring Lienshyttan. Platsen nämns första gången 1539, vilket tyder på att det redan då fanns en hytta där. Hyttan verkar ha lagts ned i slutet av 1600-talet då den inte förekommer på 1696 års karta över området. I stället fanns där en såg och kvarn markerad på platsen.

Mellan åren 1789–1822 ska ett järnmanufakturverk för tillverkning av spik ha funnits i Riddarhyttan. På 1840-talet blev järnmalmen i Riddarhyttan mycket attraktiv och en ny masugn anlades 1848, troligen på samma plats som den äldre hyttan. År 1894 genomfördes en omfattande ombyggnad efter ritningar av konstruktions- och ingenjörsbyrån Qvist & Gjers i Arboga. Dessa hade ingen egen tillverkning utan samarbetade med olika verkstäder, bland andra Arboga Mekaniska Verkstad. Masugnen fick en imponerande pipa, 26 meter hög. Den är byggd i tegel med järn-

band runt om och står på järnpelare. Lienshyttan eldades med träkol och var i drift fram till 1959. Transporter av tackjärn söderut mot Köping skedde via Köping–Uttersberg–Riddarhyttans Järnväg. Lastning skedde direkt från masugnen. Spåren gick intill smedbostaden och 300 meter österut till lokstallet och spåren mot Köping.

Flera byggnader revs senare och stora delar av maskineriet gick till skrot. Masugnen med pipa är bevarade, medan den omkringliggande rådstugan har rivits. Grunden efter denna samt grunder efter kolhus, sintringsverk och blåsmaskinen finns kvar. Intill hyttan finns en tidigare masmästarbostad och smedbostad. Öster om hyttan uppfördes en disponentbostad av en ditflyttad 1700-talsbyggnad. Norr om hyttan tillkom brukskontor och flera arbetarbostäder från kring år 1900.

Riddarhytte AB bildades 1877 av arvingar till bruksägaren C J Ohlson. Det växte och kom att bli ett omfattande skogs- och gruvbolag. Till verksamheten hörde hela Riddarhytte malmfält, bruken vid Lienshyttan och Gisslarbo samt Uttersbergs-Riddarhyttans Järnväg (URJ). De stora gruvanläggningarna vid Riddarhytte malmfält var på 1900-talet masugnen i Lienshyttan (nedlagd 1959), Källfallets gruva (nedlagd 1967) och Bäckegruvan, där en helt ny gruvanläggning byggdes av Riddarhytte AB åren 1960–1963.

Källfallets gruvfält var under 1900-talets första hälft den största järnmalmsproducenten i Riddarhyttan. Gruvdriften på Riddarhytte malmfält avslutades 1979. Hög-konjunkturen för bolaget kom i mitten av 1930-talet och innebar ett uppsving för hela samhället. Nyanställningar av gruvarbetare gjordes i slutet av 1930-talet och en del år därefter. Företaget upplevde en storhetstid på 1940-talet, både avseende gruvhantering och antalet anställda. En anledning var andra världskriget och den ökade efterfrågan på malm som då uppstod.

På 1930-talet kom egnahemsrörelsen i Riddarhyttan i gång och olika slags affärer öppnade på orten. De första två villorna i området byggdes 1937 och därefter uppfördes 75 egnahem. Riddarhytte AB byggde några flerbostadshus med sammanlagt ett 30-tal lägenheter samt några villor för tjänstemän.

Ett första Folkets Hus uppfördes 1912–1913 i Aronsberg, några kilometer utanför Riddarhyttan. Diskussionerna om att få till stånd en Folkets Park i Riddarhyttans samhälle pågick länge men försvårades bland annat av möjligheten att hitta mark som inte var ämnad för gruvverksamhet. Valet av plats kom att bli där den nuvarande Folkets Park ligger och den första dansbanan uppfördes 1921. Under de följande 20–30 åren tillkom allt flera byggnader, såsom café, skyttebana och friluftsteater. Folkets Hus i Aronsberg revs så småningom, och 1952 uppfördes ett nytt i anslutning till Riddarhyttans Folkets Park.

Riddarhyttans kapell uppfördes 1942 efter ritningar av Henry Carlsson.Bruksmässen i Riddarhyttan uppfördes 1959 och var tillgänglig endast för brukets gäster och till-resande i brukets ärenden. Mässen uppfördes i två våningar med bland annat matsal, samlingsrum, modernt kök, nio gästrum och föreståndarbostad. Riddarhyttan fick en ny skolbyggnad 1963. Idrottsklubben Riddarhytte SK grundades 1901 och på 1940-talet anlades en idrottsanläggning öster om centrum, Riddarvallen.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Riddarhyttan
Masugnen med omgivning har ett stort tekniskt- och kulturhistoriskt värde. Den är en av få bevarande exempel på masugn av skotsk typ i Sverige och den enda i Västmanland. Hyttan har också ett kulturhistoriskt värde med Riddarhyttan som ett månghundraårigt centrum för gruvhantering. Till hyttan hör en av Bergslagens största slagghögar med huvudbana, vilka har ett högt miljöskapande värde och bidrar till förståelsen av hyttans drift.

Till området hör ett flertal arbetar- och tjänsteboställen i huvudsak från tiden kring år 1900. Dessa har höga socialhistoriska värden då de bidrar till förståelse för hur människor levde i en bruksmiljö. Byggnadernas storlek och utformning vittnar om hierarkin vid bruket.

Riddarhyttans centrum har höga kulturhistoriska värden även som ett modernistiskt brukssamhälle som växte fram under 1940-talet. Trots att ett flertal byggnader genomgått förändringar så är den övergripande bebyggelsestrukturen och byggnadernas karaktär intakt och tydligt avläsbar. Även i det modernistiska Riddarhyttan är den sociala strukturen från brukstiden fortfarande synlig. Med till exempel större och mera påkostade villor för tjänstemän och mindre bostäder för arbetarna, ofta flerfamiljshus med två till fyra lägenheter.Längs Centralvägen kan man fortfarande se byggnader med tidigare centrumfunktion, till exempel genom större skyltfönster på bottenplan. Byggnader och platser som har haft sociala funktioner såsom brukskyrkan, skolan och idrottsplatsen bidrar till förståelsen av Riddarhyttan som ett komplett samhälle.

Folkets Hus och byggnaderna inom Folkets Parks område har höga kulturhistoriska värden. Anläggningen som uppfördes mellan åren 1920–1950 är väl bevarad och består av ett antal byggnader som exempelvis entré, dansrotunda och teaterscen. Hela anläggningen är viktig som identitetsskapande symbol och är av stor social- och samhällshistorisk betydelse i bruks- och industriorten genom sitt starka band till arbetar- och fackföreningsrörelsen.

Lienshyttans masugn med fasad i rött tegel (Lienshyttan 1:7). Foto: Lasse Fredriksson

Arbetarbostad från 1917 som ursprungligen hade fyra lägenheter (Riddarhyttan 1:125). Byggnaden har brutet tak med tegelpannor, bred frontespis, rödmålad träpanel och ingångar på gaveln. Foto: Vlm-skiat-1377.

Två arbetarbostäder med fyra lägenheter var (Riddarhyttan 1:126). Husens fasader har rödmålad träpanel, vita snickerier och ingångar på gaveln. Huset i bakgrunden har brutet tak. Foto: Vlm-skiat-1389.

Till vänster ligger två hus som tidigare var tvåfamiljshus uppförd av Riddarhyttebolaget 1942 (Övre Ugglefors 3:7). Husen är gulmålade och har tegeltäckta sadeltak. Till höger ett bostadshus med ljusputsad fasad och tegeltäckt pyramidtak. Foto: Vlm-skiat-1358.

Bostadshus i funktionalistisk stil intill Centralvägen (Övre Ugglefors 3:6). Fasaden är ljusputsad, fönster saknar spröjs och taket är ett pyramidtak. Foto: Vlm-skiat-1310.

Riddarhyttans kapell från 1942 (Riddarhyttan 2:10). Byggnaden har en stram, funktionalistisk utformning med ljust målad träpanel, flackt sadeltak, fönsterband längs långhuset och små, runda fönster. Foto: Vlm-skiehw-0640.

Riddarhyttans Folkets Park med några av dess byggnader (Riddarhyttan 3:2). Den runda byggnaden är dansbanan, till höger om denna syns teaterscenen. Byggnaderna är panelklädda i ljusgul kulör med vita snickerier. Foto: Vlm-skiie-0005.

Entré till Riddarhyttan IP (Övre Ugglefors 1:3). Idrottsplatsen omges av ett plank vars grind är i smide. Foto: Vlm-skiehw-0676.

Entrébyggnaden till Folkets Hus och Park (Riddarhyttan 3:2). Den lilla byggnaden har gul träpanel och ett flackt sadeltak. Foto: Vlm-skiat-1369.

5.17 Skinnskattebergs bruks- och kyrkomiljö

Området Skinnskattebergs bruks- och kyrkomiljö utgör västra delen av Skinnskattebergs tätort. Området omfattar både det gamla sockencentrumet och bruksmiljön. Här finns även Skinnskattebergs kommunhus samt industri- och bostadsbebyggelse.

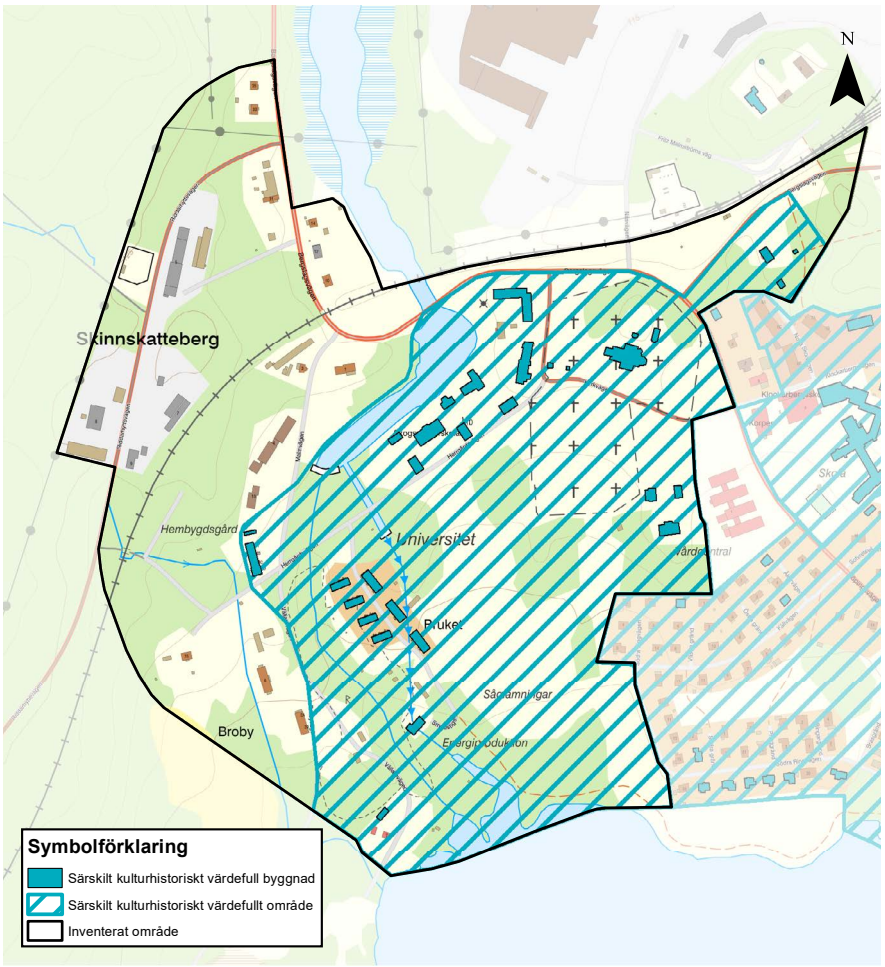

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Området Skinnskattebergs bruks- och kyrkomiljö utgör den västra delen av Skinnskattebergs tätort. Det avgränsas av ett grönområde och sjön Nedre Vättern i söder, skogsmarker och Riddarhyttevägen i väster samt Köpingsvägen i öster och norr. Terrängen är flack med många stora lövträd, grönytor och parkmiljö. Genom området går vattendrag mellan Övre och Nedre Vättern och järnvägen

passerar i områdets nordvästra del. Intill vattendraget i områdets sydvästra del finns lämningar från bruksverksamheten.

I området Skinnskattebergs bruks- och kyrkomiljö finns den äldsta delen av Skinnskattebergs samhälle, som till viss del präglas av järnbruksepoken, med herrgårdsanläggning från 1770-talet. Området präglas också av kyrkomiljön med Skinnskattebergs kyrka med kyrkogård och prästgård, samt platsens funktion som administrativt centrum med Skinnskattebergs kommunhus.

Skinnskattebergs herrgårdsmiljö karaktäriseras av stora byggnader med ljusputsade fasader. Framför huvudbyggnaden finns två flyglar. Från herrgården är utsikten god ned mot ett grönområde som kantas av Nedre Vättern. Det finns rester av herrgårdsparken och brukets jordbruksmarker. Bakom herrgården finns en anlagd park med bland annat bryggor, gångstig och bro. Väster om herrgården finns arbetarlängor. De utgörs av tre äldre och fyra nyare arbetarlängor, från 1800-talet respektive 1950-talet. De äldre längorna är placerade på rad med långsidan mot vägen. De nyare längorna är placerade med kortsidan mot vägen.

Skinnskattebergs kyrka från 1860-talet ligger väl synlig på en höjd intill Köpingsvägen. Den har vitputsade fasader och ett högrest kyrktorn med en lanternin synlig från stora delar av tätorten. Prästgården ligger mitt emot kyrkan, vilket markeras med en allé. Huvudbyggnaden med flyglar har gulmålade träfasader.

Kommunhuset, uppfört mellan åren 1947–1950, ligger väster om kyrkan intill Köpingsvägen. Byggnaden har en modernistisk arkitektur med fasad i gult tegel och kopparklätt plåttak. Byggnadskroppen är delad och förbinds av en tillbyggnad.

Det finns ett fåtal bostadshus i den nordvästra delen av området. Husen är placerade längs Malmvägen och Bergslagsvägen. I områdets nordvästra del finns även mindre industrier och verksamheter som exempelvis en bilverkstad.

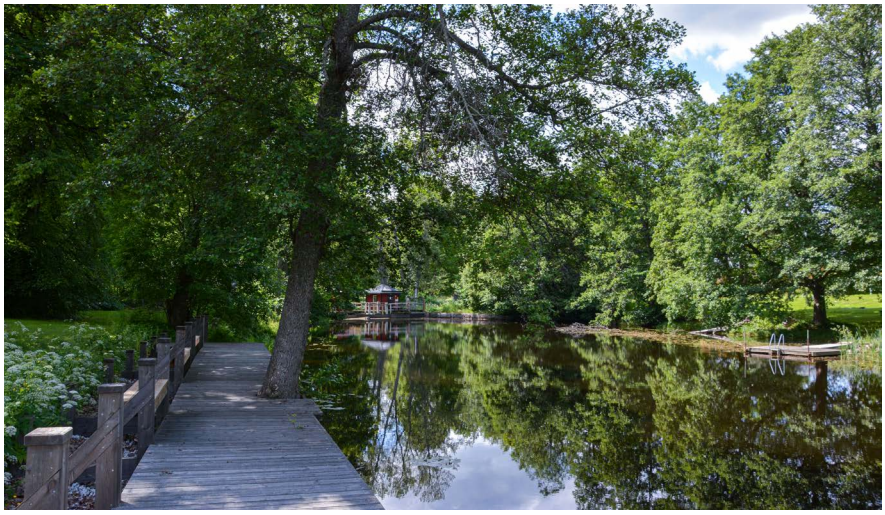

Del av den lummiga parkmiljön intill Skinnskattebergs herrgård med bryggor och stora lövträd vid vattnet (Skinnskatteberg-Eriksbo 1:12). Foto: Vlm-skiat-0078.

Skinnskattebergs vitputsade kyrka med omgivande kyrkogård (Prästgården 1:149). Foto: Vlm-skiat-0057.

Arbetarbostäder vid Smedstigen (Ämthyttan 4:49 med flera). På väster sida syns de äldre längorna och på höger sida de nyare. Byggnaderna har sadeltak och rödmålade träfasader. Foto: Vlm-skiat-0093.

Historik

Området har en rik historia och utgjorde länge Skinnskattebergs centralpunkt, innan centrumfunktionen successivt koncentrerades österut på 1900-talet. Platsen invid Hedströmmen och mellan sjöarna Övre och Nedre Vättern hade strategisk betydelse då vattendragen var viktiga frakt- och transportvägar. Detta gjorde platsen till ett naturligt centrum för Skinnskattebergs bergslag. Greve Fredrik Gyllenborg ägde en stor andel av länets bruk och där Skinnskattebergs bruk var huvudbruket.

Under 1600-talet anlades det sannolikt tre hammarsmedjor; Västragårds- Bergsmans- och Prästhammaren. Smedjorna var placerade mellan stenvalvsbron uppförd 1782 och Hedströmmens utlopp i Nedre Vättern. I anslutning fanns bebyggelse tillhörande industrin samt arbetar- och tjänstemannabostäder. Slaggstenshögar och murrester visar idag på smedjornas läge. Vid den nuvarande Smedstigens slut låg hamnen där järnet skeppades ut.

År 1771 förvärvades Skinnskattebergs bruk av Wilhelm Hising. Under senare delen av 1700-talet påbörjades uppförandet av den nuvarande herrgårdsanläggningen. Vid huvudbyggnadens utformning medverkade bland annat arkitekt Erik Palmstedt. Huvudbyggnaden uppfördes 1779 och flyglarna bakom, Övre och Nedre Ström-flygeln, uppfördes 1880. Vid uppfarten till herrgården ligger ett stenmagasin från 1796. Mellan herrgården och Nedre Vättern anlades en engelsk park vid 1780-talets slut. Parken finns fortfarande kvar i form av en större gräsmatta framför huvudbyggnaden ned mot sjön Nedre Vättern.

Väster om bruket anlades arbetarbostäder på båda sidor om Hedströmmen. Några av dem byggdes under l860-talet med lägenheter på ett rum och kök eller endast ett rum med kokmöjlighet. I en av arbetarlängorna huserar idag hembygdsgården. Delar av byggnaden inrymde tidigare lanthandel och missionssal.

Järnhanteringens storhetstid varade från 1700-talet fram till 1800-talets mitt. Bruket drevs och ägdes av släkten Heijkenskjöld från mitten av 1800-talet till och med början av 1900-talet. Järnhanteringen lades ned 1909 på grund av bristande lönsamhet, såsom de flesta andra bruken i landet. Skinnskattebergs bruk investerade då i andra verksamheter, bland annat i en kraftstation nedanför herrgården, vid Hedströmmens utlopp i Nedre Vättern. Kraftstationen byggdes i rött tegel och togs i bruk 1908 och är fortfarande i drift.Kraftstationer uppfördes vanligen för att driva gruvverksamheter och Skinnskattebergs kraftstation drev flera av Riddarhytte AB:s anläggningar. Kort därefter anlades en sågverks- och hyvlerianläggning i Skinnskatteberg som 1934 övertogs av Kungliga Domänstyrelsen. Året därpå övertogs även herrgården och där startades Skogsmästarskolan i mitten av 1940-talet. Skolan ansågs ha ett idealiskt läge i Skinnskatteberg, nära stora skogsområden och den snabbt växande träindustrin på orten.

Skinnskattebergs kyrka byggdes 1858–1866. Den ersatte en äldre kyrkobyggnad från 1500-talet, som blivit för trång för den växande församlingen och hade stora reparationsbehov. Kyrkan ritades av arkitekten Pehr Johan Ekman och uppfördes i nygotisk stil ovanpå det som kallas Kyrkberget. Troligen har kyrkogården närmast kyrkan funnits sedan 1500-talet. På 1890-talet utvidgades den åt öster för att sedan utökas åt söder på 1920-talet.

Prästgården byggdes år 1804 och senare uppfördes två flyglar. I områdets nordvästra del ligger Klockarberget, ett litet parkområde som har fått sitt namn efter den intilliggande klockargården från tidigt 1800-tal. Klockargården har trots moderniseringar kvar sin klassiska kyrkobostadsarkitektur med frontespis och veranda.

Skinnskattebergs expansion under 1900-talet
I början av 1900-talet var Skinnskatteberg ännu glest bebyggt. Utöver byggnader kopplade till herrgården och kyrkan fanns främst enstaka hus och gårdar. Nära kyrkan fanns skolhus och apotek och österut låg fattiggården. I takt med anläggandet av järnvägen år 1900 och wallboardfabrikens framgångar under 1940-talet expanderar orten kraftigt, främst öster- och söderut. Delar av bruksbebyggelsen revs, resten rustades upp och kompletterades med nybyggda hus. Vissa hus anpassades väl till den befintliga bebyggelsen. På Smedstigen finns både arbetarbostäder från 1800-talet och från 1950-talet som harmonierar i stil. På 1950-talet skedde en samhällsupprustning i samband med att samhället expanderade och centrumfunktionerna förflyttades västerut till området kring järnvägsstationen.

Skinnskattebergs kommun bildades vid kommunreformen år 1952 genom sammanslagning av de tre tidigare kommunerna Hed, Gunnilbo och Skinnskatteberg. Beslutet om att bygga ett nytt kommunhus i Skinnskatteberg fattades redan 1945. Uppförandet av en ny förvaltningsbyggnad för kommunen hade då diskuterats i årtionden men fördröjts av olika skäl. Depressionen på 1930-talet drabbade kommunen hårt och satte stopp för planerna. På 1940-talet blev det nödvändigt att bygga ett kommunhus för att hålla jämna steg med industrins utveckling och för att kunna erbjuda den ökade befolkningen adekvat kommunal service. Dessutom låg bildandet av en storkommun med Skinnskatteberg som centralort inom en nära framtid. Bygget satte i gång 1947 och det nya kommunhuset invigdes av landshövdingen 1950. Förutom kommunens verksamheter skulle huset rymma apotek, tandklinik, folkbibliotek och bostäder. Dessa verksamheter är idag flyttade och byggnaden används endast som kontor.

Intill kommunhuset har Finska Föreningen sin lokal. Skinnskatteberg har en mycket stark finsk förening som är ett direkt resultat av arbetskraftsinvandringen till boardfabriken och sågen. Föreningen bildades 1965 och anordnade från början danser på Folkets Park men har också varit mycket aktiv inom idrottslivet. År 1975 tilldelade företaget ASSI en lokal till Finska Föreningen som de fortfarande nyttjar. Byggnaden har tidigare varit tvättinrättning och bastu.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Bruks- och kyrkomiljön med kommunhuset
Miljön kring bruket, kyrkan och kommunhuset har höga kulturhistoriska värden och innefattar betydelsefulla byggnader för samhället från olika tidsperioder. Byggnaderna har höga arkitektoniska kvalitéer och tidstypiska formspråk. De är placerade

intill varandra och kan tydligt berätta om samhällets olika faser, från kyrkans styre, brukets framgångsår, fram till då Skinnskatteberg blev storkommun. Platsen har en kontinuitet som maktcentra och kan genom byggnadernas placering på en och samma plats tydligt berätta om samhällets historiska utveckling. Grönområden och herrgårdsparken skapar rymd och viktiga siktlinjer över miljön. Inom området finns även lämningar från brukstiden, där stenvalvsbron över Hedströmmen är av högt miljöskapande värde. Skinnskattebergs herrgård är byggnadsminne sedan 1974.

Skinnskattebergs herrgård, idag Skogsmästarskolan (Skinnskattebergs-Eriksbo 1:12). Byggnaden är i två och ett halvt plan med ljus fasad. Foto: Vlm-skiat-0072.

Utsikt över grönområdet som sluttar ned mot Nedre Vättern söder om Skinnskattebergs herrgård. Här fanns tidigare en herrgårdspark. Foto: Vlm-skiat-0075.

Arbetarbostäder vid Smedstigen (Ämthyttan 4:49). Byggnaderna är långa med tre entréer. Foto: Vlm-skiat-0085

Arbetarlänga, idag hembygdsgård (Prästgården 1:61). Byggnaden har rödmålad fasad och vitmålade snickerier. Till de tre entréerna hör en gulmålad farstukvist. Foto: Vlm-skiat-0104.

Skinnskattebergs kyrka i ljus puts och med ett ståtligt kyrktorn (Prästgården 1:149). Foto: Vlm-skiat-0039.

Kupolformat bårhus på kyrkogården. Bygganden är uppförd i betong 1958–1959. Foto: Vlm-skiat-0044.

Skinnskattebergs prästgård (Prästgården 1:143). Miljön består av en huvudbyggnad med en flygelbyggnad på var sida. Fasaderna har gulmålad träpanel. Foto: Vlm-skiat-0038.

Skinnskattebergs kommunhus (Skinnskattebergs-Eriksbo 1:8). Byggnaden har två våningar med fasad i gult tegel och ett kopparklätt sadeltak. Foto: Vlm-skiat-0063.

5.18 Skinnskattebergs centrum

Området Skinnskattebergs centrum utgör centrum i Skinnskattebergs tätort. Området är varierat och består av olika typer av centrumbebyggelse som exempelvis butiker, skola och järnvägsstation samt olika typer av fler- och enfamiljshus. Bebyggelsen är nästan uteslutande uppförd efter 1940.

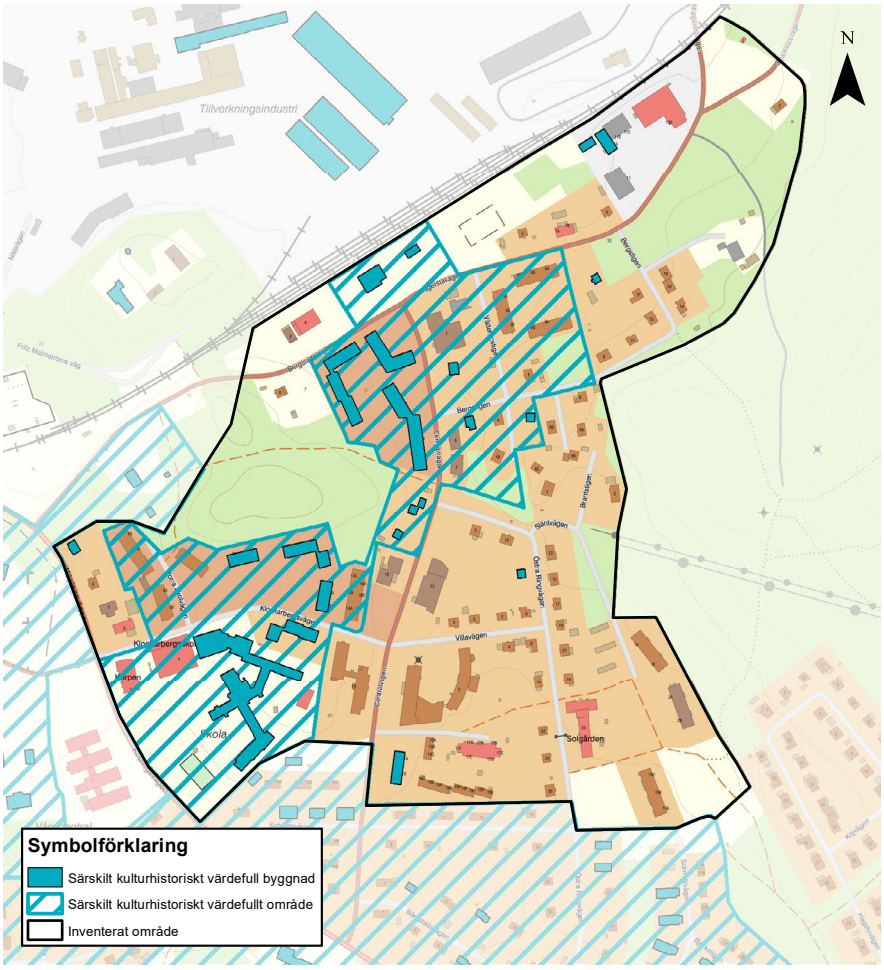

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Skinnskattebergs centrum sträcker ut sig på bägge sidor om Centralvägen som löper i nord-sydlig riktning. Områdets norra gräns följer järnvägen, längs denna finns byggnader kopplade till järnvägen samt mindre, moderna verkstadsmiljöer. Från järnvägens tidiga epok finns stationshuset och ett uthus kvar, ritade av Folke Zettervall. De är uppförda i en arkitektur som kännetecknar många av landets järnvägsbyggnader från sekelskiftet 1900, med varierande fasadutformning i gul puts och rött tegel, skifferklätt tak och inslag av målad snickarglädje.

Mellan järnvägen i norr och bostadsområdena i söder finns modern centrumbebyggelse från 1950-talet. Längs Centralvägen och Klockarbergsvägen ligger bebyggelse av centrumkaraktär som butiker, skola och flerbostadshus. Vid Fagerstavägen finns ett mindre torg med bänkar och en skulptur inramad av lövträd. Torget flankeras av flerbostadshus placerade i vinkel med ljust grå putsade fasader och ett kraftigt asymmetriskt takfall klätt med skiffer. Ytterligare flerbostadshus finns på andra sidan av Klockarberget intill skolan från 1950-talet. Skolan är uppförd i gult tegel i en stram men anspråkslös arkitektur som kännetecknar kommunala byggnader från den tiden.

I utkanten av centrumbebyggelsen finns småskalig villabebyggelse från 1930-talets egnahemsrörelse och framåt. Husen från 1930-talet har ofta brutet tak medan de yngre har sadeltak. Fasadmaterial och kulör varierar och flera av husen har byggts om under senare tid. I områdets mitt finns ett äldreboende utbyggt i etapper, vilket har gett det en komplex byggnadskropp med flera vinklar och blandat formspråk.

Historik

Skinnskattebergs tätort bestod i början av 1900-talet till stora delar av åkermark och enstaka hus och gårdar. Bebyggelsen låg utanför det område som idag är centrum och var då koncentrerad kring kyrkan och herrgården i väster. Häradsekonomiska kartan från år 1908 visar att det endast fanns några enstaka byggnader intill järnvägen, bland annat stationsbyggnaden och en banvaktarstuga. I övrigt utgjordes området av sank skogsmark. Järnvägsstationen ritades av SJ:s chefsarkitekt Folke Zetterwall. Han ritade samtliga stationshus längs järnvägssträckan Krylbo-Frövi, vilka kom att få en liknande utformning. Mellan järnvägen och Övre Vätterns södra strand etablerades en såg- och hyvlerianläggning. Inom industriområdet fanns bland annat arbetarbostäder, kontor och hotell.

Skinnskattebergs bruk och träindustrin togs 1934 över av Domänstyrelsen och 1942 av AB Statens Skogsindustrier, ASSI. År 1948 uppfördes wallboardfabriken norr om järnvägen. Den framgångsrika boardindustrin ledde till att behovet av arbetskraft ökade markant och bidrog till en kraftig befolkningsökning i samhället. Till följd av detta ökade centrum- och bostadsbebyggelsen i tätorten och i tätortens södra delar uppfördes bostadsområden för boardfabrikens anställda.

Under 1930-talet tillkom enstaka egnahemsvillor inom det område som idag utgör Skinnskattebergs centrum. Några villor inrymde affärer och mindre verkstäder i bottenplan. År 1930 upprättades en första stadsplan över Skinnskattebergs stationssamhälle, vilken sedan ersattes och utökades med nya planer bland annat 1944 och 1958. Successivt växte en modern centrumstruktur fram kring torget söder om järnvägen och längs Centralvägen söderut mot bostadsbebyggelsen i Bårestad och Sotvreten. Som en del av den moderna centrumstrukturen uppfördes på Klockarberget de första trevåningshusen i Skinnskatteberg. Strax söder om dessa uppfördes Centralskolan med bibliotek mellan åren 1955–1958 efter ritningar av arkitekt Paulli Harder i Västerås. Harder har ritat flera skolbyggnader, kommunalhus och bostadshus runt om i länet under denna period. Skinnskattebergs centrum har förtätats och byggts ut något under 1980- och 1990-talet med bland annat äldreboende och mataffärer.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Skinnskattebergs centrum

Skinnskattebergs moderna centrum från 1950–1960-talen utgör en viktig och tydlig epok i tätortens historia. Utmärkande byggnader är till exempel flerbostadshusen från 1960-talet invid torget. Byggnaderna har en säregen utformning med skifferklädda tak och byggnaden närmast torget har butiker i bottenvåningen. Flerbostadshusen i tre våningar på Klockarberget från 1950-talet vittnar om en tid då Skinnskatteberg var på frammarsch med en stor och betydande boardfabrik och befolkningsväxt. Med uppförandet av skola, butiker och andra samhällsviktiga funktioner fullbordades den gradvisa flytten av tätortens centrum från bruket och kyrkan i väster till järnvägsstationen och boardfabriken i öster. Skinnskattebergs stationshus och tillhörande uthus blev år 2000 statligt byggnadsminne. Året därpå övergick det till att bli byggnadsminne i samband med ägarbytet från SJ till Skinnskattebergs kommun.

Stationsbyggnaden från år 1900 med gul puts, rött tegel och skifferklätt tak (Prästgården 1:152). Foto: Vlm-skiehw-0472.

Flerbostadshus med slätputsad fasad i grå kulör och skifferklätt tak med asymmetrisk utformning (Prästgården 1:130). Foto: Vlm-skiehw-0491.

Flerbostadshus på Klockarberget, Skinnskattebergs första trevåningshus (Prästgården 1:63). Fasaderna är putsade i olika kulörer och har sadeltak med tegelpannor. Foto: Vlm-skiehw-0741.

Skinnskattebergs skola, numera Klockarskolan, i stram 1950-tals arkitektur med gult fasadtegel (Prästgården 1:61). Foto: Vlm-skiehw-0719.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Exempelvis på enskilda byggnader som pekats ut som särskilt kulturhistoriskt värdefulla är ett tidstypiskt enfamiljshus från sent 1950-tal. Byggnaden berättar om uppförandetidens utformningsideal och byggnadstekniker.

Enfamiljshus från 1958 i områdets östra utkant (Prästgården 1:114). Uppfört med efterkrigstidens karakteristiska gula fasadtegel. Foto: Vlm-skiehw-0769.

5.19 Skinnskattebergs industriområde, Hedströmmen IP och Folkets Park

Området Skinnskattebergs industriområde omfattar norra delen av Skinnskattebergs tätort, norr om järnvägens sträckning. Bebyggelsen utgörs övervägande av industriverksamhet samt Hedströmmen IP och Folkets Park.

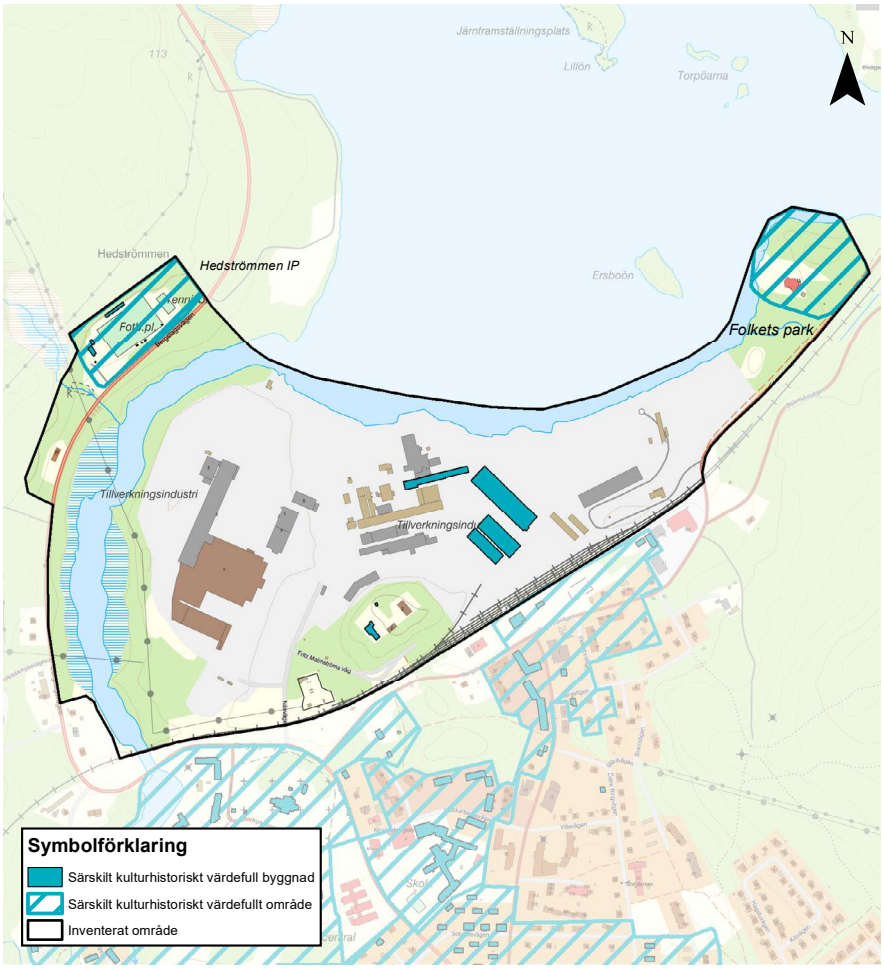

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Området Skinnskattebergs industriområde, Hedströmmen IP och Folkets Park avgränsas av järnvägen i söder, Bergslagsvägen i väst samt sjön Övre Vätterns nedre strandlinje i norr. Bebyggelsen är övervägande kopplad till industriverksamhet och företagen Setra och Systemair.

På motsatta sidor om Övre Vättern ligger Folkets Park och den anrika idrottsplatsen Hedströmmen IP. Närmast järnvägen, på en höjd i landskapet, finns bebyggelse såsom Brukshotellet och kontor i modern arkitektur. Industribebyggelsen är utbredd vid sjöns nedre strandkant och karaktäriseras av storskaliga industribyggnader med varierande fasadmaterial och kulörer. Marken är flack och asfalterad eller grusad. Det platta landskapet ger fin utsikt över Övre Vättern. Industrin vid Setras sågverk karaktäriseras av stora byggnadsvolymer med fasader i röd plåt, rött tegel eller betongblock. Industrin vid Systemair karaktäriseras av stora men låga byggnader i en enkel industriarkitektur. Byggnadernas fasader är målade i ljusa pastellfärger.

Industribebyggelse placerad i ett flackt landskap mellan järnvägen och Övre Vättern. Foto: Vlm-skiat-1936.

Industribebyggelse tillhörande företaget Systemair (Ämthyttan 4:52). Byggnaderna är låga och har en enkel arkitektur med pastellfärgade fasader. Foto: Vlm-skiat-1149.

Historik

År 1911, två år efter att järnhanteringen hade lagts ner i Skinnskatteberg, expanderade träindustrin i staden. Företaget Baggå ångsåg Clas Sundin & Co uppförde en ångsåg vid Övre Vätterns södra strand. Järnvägen innebar att sågverkets produkter enkelt kunde transporteras, både inrikes och utrikes. Konjunkturen var god för träindustrin under 1910-talet och snart byggdes Skinnskattebergs sågverk ut med ett hyvleri och 1917 uppfördes en lådfabrik. Svensk sågverksindustri hade hög produktion under hela första världskriget och fram till 1920-talet. Konjunkturen vände dessvärre därefter och drabbade sågverksindustrin hårt. Vid denna tidpunkt hade ägarna till Skinnskattebergs såg gjort stora investeringar, exempelvis i uppförandet av en kolugn och i ett trädestillationsverk samt i ett flertal industribyggnader. Detta ledde till att bolaget gick i konkurs 1920. Ägarbyte och utarrendering skedde, vilket slutligen landade i Skinnskattebergs såg- och lådfabrik 1922.

På 1930-talet moderniserades sågverket och området expanderade i riktning mot järnvägen. Lådorna som producerades var avsedda för livsmedelsvaror samt dynamit. Stora delar av industrin brann 1941 men återuppfördes kort därefter. De nya byggnaderna bestod nu av brandsäkra material med en arkitektur i modernismens anda.

År 1941 uppfördes även en husfabrik i Skinnskatteberg som levererade monteringsfärdiga husdelar. Troligtvis har ett stort antal 1940-talshus i Skinnskatteberg byggts av material från denna fabrik. Verksamheten lades ner 1953 då hustillverkningen koncentrerades till Horndal.

Under perioden 1948–1950 uppfördes en wallboardfabrik, i folkmun kallad ”Boarden”. Fabriken kom att ha stor betydelse för orten. Fabriken drevs av AB Statens Skogsindustrier, ASSI, som från 1942 drev ett antal sågverk i landet. Anledningen till att fabriken anlades i Skinnskatteberg var att det fanns ett behov av att få avsättning för sågverksavfallet från bolagets sågverk. Orten hade också ett centralt läge och ledande ställning bland bolagets sågverk i Bergslagen. Wallboarden som produkt kom att revolutionera byggnadsmarknaden och på 1950-talet blev fabriken i Skinnskatteberg den största i Europa av sitt slag.

Produkten wallboard, även kallad träfiberskiva, board eller masonit gjordes av träfiber. Materialet används främst inom bostadsbyggandet till tak, väggar, isolering och invändig inredning. Fördelarna med materialet är att det är billigt och lätthanterligt, både vid om- och nybyggnation. Materialet stämde väl in på modernismens inredningsideal med släta dörr- och skåpluckor. Wallboarden blev snabbt en stor produkt och blev en viktig exportprodukt för Sverige efter kriget, då behovet av byggnadsmaterial i Europa var stort. Produktionen kom sedan att flyttas utomlands och fabriken lades ned på 1980-talet under stora protester.

Arbetsgivaren ASSI var en viktig drivkraft till tätortens expansion. Företaget deltog också i bostadsbyggandet och vid uppförandet av vissa andra servicefunktioner i Skinnskatteberg. Brukshotellet uppfördes ursprungligen till Skinnskattebergs bruk men byggdes helt om av ASSI. Byggnaden är placerad i ett vackert läge på ett höjdparti i landskapet. Hotellet fick sitt nuvarande utseende på 1950-talet då det byggdes om till tjänstemannamäss och brukshotell. Entrépartiet inreddes givetvis med board från fabriken. Byggnaden är troligtvis ritad av arkitekten Lennart Brundin, som

ritade byggnader för ASSI industrier på många orter runt om i Sverige. Vid bruks-hotellet finns även en paviljong som tidigare var kaffestuga vid järnvägsstationen. Paviljongen byggdes omkring år 1900.

Sågverks- och boardfabriksområdet har successivt blivit ett renodlat industriområde. Från början var industribebyggelsen uppblandad med arbetarbostäder, äldre gårdar, hotell, tvättstuga, handelsbod med mera. Men den industriella expansionen har krävt utökade markområden vilket resulterat i att näst intill all icke industriell bebyggelse försvunnit. Behovet av de tidiga barackerna och ungkarlshotellet, vilka låg inom industriområdets gräns, kvarstod inte längre då satsningarna på nya bostäder genom-fördes på 1940-talet.

Industribyggnaderna som finns idag inrymmer verksamheter knutna till fläktföre-taget Systemair samt träindustrin Setra sågverk. Merparten är byggda på 1980-talet men ett fåtal byggnader från 1940-talet finns kvar. De flesta av boardfabrikens byggnader revs 2006. Sågverkets maskinpark har sedan 1980-talet förnyats i olika etapper. Området för den nedlagda boardfabriken används idag av företaget Systemair, som har sin huvudanläggning i Långviken strax norr om tätorten.

Folkets Park och Hedströmmen IP

Arbetsdagarna för arbetare i landet var långa och arbetsförhållandena var i många fall dåliga med ytterst lite ledighet vid slutet av 1800-talet. Så småningom började arbetarklassen organisera sig för att markera sina rättigheter. De första folkparkerna kring sekelskiftet 1800–1900-talet byggdes som en plats för möten om politik och demokrati. Folkparkerna utvecklades och blev en plats dit människor kom för att dansa, lyssna på musik, se på uppträdanden och fira. Tanken med folkparkerna var att de skulle vara öppna för alla. På 1920-talet hade alla kommuner i Västmanlands län öppnat minst en folkpark. I slutet av 1950-talet fanns 245 folkparker runt om i Sverige. Många folkparker står idag övergivna eller har i flera fall rivits.

Föreningen Skinnskattebergs Folkets Park bildades 1938 och samma år började parken uppföras. Inom området byggdes en dansbana utan tak, servering, nöjes-anordningar och offentlig konst. Ursprungsbyggnaderna förstördes i en brand 1971 och kort därefter byggdes nuvarande Folkets Park. Parken har genom åren varit flitigt använd, bland annat har Brukets dag anordnats här en gång om året för tidigare anställda inom träindustrin. Föreningen anordnar fortfarande aktiviteter på området.

Idrottens genombrott som folkrörelse kom runt sekelskiftet 1900 och är starkt kopplad till arbetarrörelsen. Från och med 1930-talet växte ambitionerna att skapa ett samhälle som byggde på välstånd, sundhet och bättre bostadsvillkor. Under efterkrigstiden blev det en del av samhällsplaneringen att integrera idrottsplatser i samhällena. Skinnskattebergs sportklubb, SSK, bildades 1938 och tränar idag på den föreningsägda anläggningen Hedströmmen IP samt den kommunalt ägda Masbo IP nere i samhället. Idrottsklubbens lagfärger är desamma som byggnadernas färgsättning på Hedströmmen IP; blå och vit. På 1940-talet uppfördes en stor läktare, domarbås, avbytarbås samt en huvudbyggnad som idag inrymmer bland annat omklädningsrum och servering. Samtliga byggnader är väl bevarade. Idrottsplatsen kompletterades med en tennisplan någon gång mellan åren 1960–1975 men har inte varit i bruk de senaste åren och därmed förfallit.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Folkets Park och Hedströmmen IP

Folkets Park och Hedströmmen IP är goda exempel för modernismens bebyggelse och folkrörelsens framväxt. De följer normen för hur idrottsanläggningar och folkparker anlades på marker i utkanten av centrumkärnan och i takt med att samhället vuxit har de numera ett centralt läge i dagens tätortsstruktur. Båda anläggningarna innehar höga socialhistoriska värden, både materiella värden i form av byggnader men samtidigt immateriella värden som berättar om dess användning.

Generellt sett är offentliga byggnader som skolor, idrottshallar och ålderdomshem ofta mer oförändrade än annan modern bebyggelse. Hedströmmens IP är sig i stort sett lik sedan uppförandet på 1940-talet och är ett typiskt exempel på alla de tidigt uppförda och ganska enkla idrottsanläggningar som tillkom på många håll vid 1900-talets mitt. Idrottsplatsens som område avspeglar den svenska samhällsutvecklingen med idrottsrörelsen och utgör en viktig del av kommunens moderna historia.Idrottsplatsen har flera kulturhistoriska värden så som pedagogiskt-, arkitektoniskt- och samhällshistoriskt värde. I och med att byggnaderna är relativt oförändrade finns de arkitektoniska kvaliteterna bevarade. De förändringar som genomförts är små eller kan återskapas och har därmed inte påverkat byggnadens totala autenticitetsvärde. Förändringar har dessutom genomförts på så vis att det inte påverkar byggnadens ursprungliga karaktär.

Området för Folkets Park har viktiga kulturhistoriska värden, trots att byggnaderna har förändrats i och med branden 1971. Det finns fortfarande en historisk läsbarhet, vilket i sig är uttryck för ett kulturhistoriskt värde. Folkets Park som helhet ger uttryck för en tidsanda som berättar om hur kultur blev en del av folkhemmet tillsammans med berättelsen om arbetarrörelsen- och folkrörelsen. Området med dess offentliga konst, byggnad och grindar till området avspeglar den svenska samhällsutvecklingen genom möjligheten för arbetarklassen att ta del av kultur- och nöjeslivet. Området är en kunskapsbärare, vars värden inte enbart består av byggnaderna. Den fysiska byggnaden hjälper oss att förstå immateriella värden såsom minnen, traditioner och bruk. Folkets Park är en viktig del i Skinnskattebergs bebyggelsehistoria och visar på 1900-talets utveckling.

Läktare vid Hedströmmen IP (Ämthyttan 4:57). Läktaren är byggd i en sluttning och har ett flackt plant tak som stöttas av blåmålade pelare i trä. Foto: Vlm-skiat-1161.

Domarbås och avbytarbänkar under tak (Ämthyttan 4:47). Byggnaderna är små och uppförda i trä med vita fasader och blåmålade detaljer. Foto: Vlm-skiat-1162.

Folkets Park (Skinnskatteberg-Eriksbo 1:9). Byggnaden är vackert belägen vid sjön. Fasaden är rödmålad och byggnadskroppen rund. Foto: Vlm-skiat-1155.

Entrén till Folkets Park med grindar och snurrentré (Skinnskatteberg-Eriksbo 1:9). Parken omges av ett staket. Till höger syns en biljettkassa med röd fasad. Foto: Vlm-skiat-1156

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. De bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Byggnader som bedömts som särskilt kulturhistoriskt värdefulla är till exempel brukshotellet och paviljongen. Dessa berättar dels om industrins kontinuitet, dels om arbetarnas levnadsförhållanden och fritid. Särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader är även de storskaliga byggnaderna i industrimiljön. De uppvisar en genomarbetad industriarkitektur och dess storskaliga volymer berättar om industrins framgångar.

Brukshotellet (Klockargården 1:6). Byggnaden har en stram arkitektur med symmetrisk fönsterplacering i form av fönster med två bågar samt mindre sexkantiga fönster på rad. Fasaden är putsad i en grå-beige kulör. Foto: Vlm-skiat-1136.

Magasin 1, storskalig industribyggnad uppförd i tegel (Skinnskatteberg-Eriksbo 3:1). Längs långsidan finns ett fönsterband högst upp vid takfoten. Foto: Vlm-skiat-1069.

Paviljong vid brukshotellet, byggt tidigt 1900-tal (Klockargården 1:9). Byggnaden har ljusmålad träpanel med stora småspröjsade fönster, och är femkantig. På det pyramidformade taket finns en kupol klädd med svart plåt. Foto: Vlm-skiat-1140.

Storskaliga magasinsbyggnader uppförda i rött tegel (Skinnskattebergs-Eriksbo 3:1). Foto: Vlm-skiat-1066.

Storskalig industribyggnad med lekfullt utformade fasader i röda nyanser (Skinnskattebergs-Eriksbo 3:1). Foto: Vlm-skiat-1101.

5.20 Vätterskoga

Området Vätterskoga ligger i Skinnskattebergs kommuns mellersta del intill Vätterskogsviken. Området består huvudsakligen av en gård med före detta torp. Merparten av bebyggelsen är från 1800-talet.

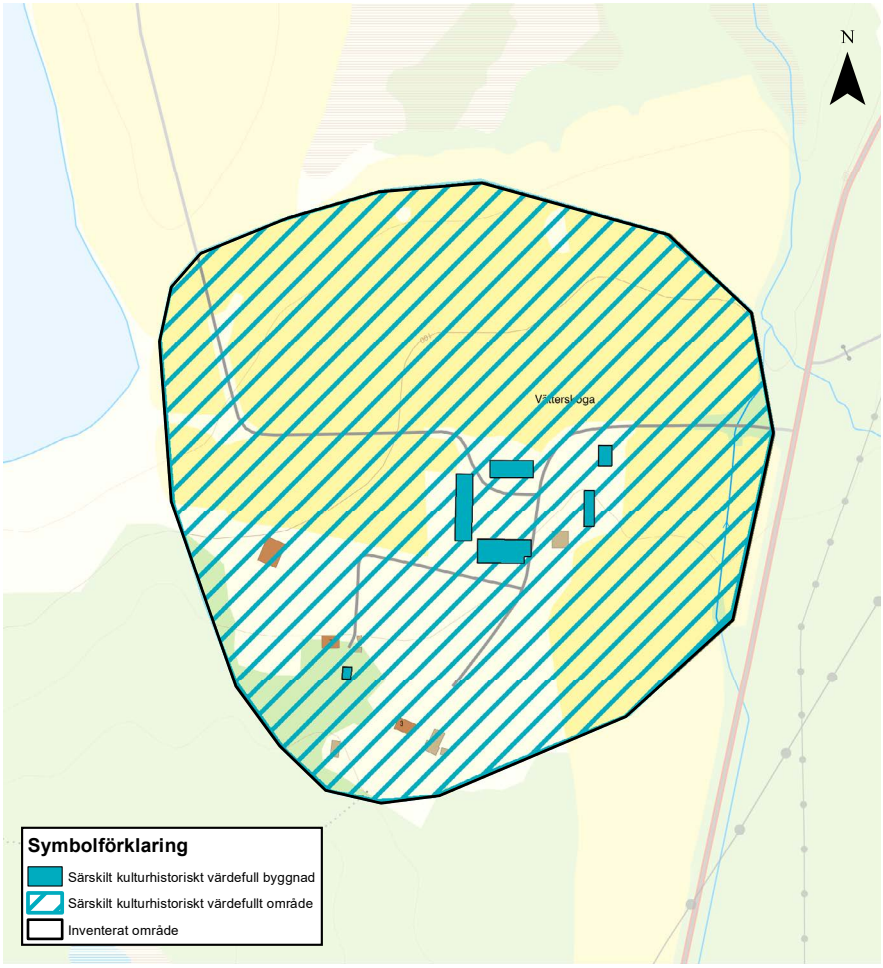

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Området Vätterskoga ligger i ett öppet odlingslandskap omgivet av skogspartier intill sjön Nedre Vättern. I området finns gården Vätterskoga. Gården, som numera är delad i olika fastigheter, består av ett bostadshus, en statarlänga för flera familjer och ett flertal ekonomibyggnader. Bebyggelsen är i huvudsak uppförd under 1800-talets andra hälft. Till gården leder en grusväg kantad av en dubbelsidig trädallé. Bostadshusen är placerade öster om vägen medan ekonomibyggnaderna

är rätvinkligt placerade kring en gårdsplan mot väster. Sydväst om gården finns några äldre torp med tillhörande ekonomibyggnader och ett nybyggt bostadshus.

Gården Vätterskogas bostadshus och statarlänga är i ett och ett halvt plan, har stomme av timmer och är klädda i rödmålad locklistpanel med vitmålade snickerier. Sadeltaket är tegeltäckt. Statarlängans entrépartier är förändrade på senare tid. Ekonomibyggnaderna byggdes som magasin/stall, ladugård och loge. Byggnaderna har en stomme av timmer eller stolpverk, är klädda i rödmålad träpanel och har tegeltäckta sadeltak. De småspröjsade fönstren har foder med spetsiga avslut.

Slingrande grusväg omgiven av träd och öppna odlade fält. I fonden syns gården Vätterskoga och sjön Nedre Vättern. Foto: Vlm-skiat-1850.

Historik

Vätterskoga har sedan lång tid tillbaka utgjort jordbruksbygd intill sjön Nedre Vätterns strand. Redan på 1500-talet bodde människor på platsen och brukade marken. En karta från år 1696 visar att det på platsen då fanns två gårdar, Östra gården och Västra gården. Till gårdarna hörde några torp varav en skomakarstuga. På en karta från mitten av 1700-talet finns ett soldattorp och ett båthus i närheten av Östra gården. Soldaten som bodde här fick namnet Wetterskoga. Enligt uppgift bodde fortfarande en soldat i torpet 1936. Ett intilliggande torp användes som avskedsboställe för soldater. Båda byggnaderna finns kvar idag samt några ekonomibyggnader.

I början av 1900-talet bodde 19 familjer i byn Vätterskoga. Wetterskoga gård tillhörde då Skinnskattebergs bruk och hade en arbetsstyrka på 30 personer. Idag är mycket av den bebyggelsen borta. Bland annat brann ett stort hus, som inrymde åtta lägenheter, ned på 1940-talet. Kvarvarande jordbruksbebyggelse i Vätterskoga är främst uppförd under 1800-talets andra hälft. Statarlängan inrymde flera familjer, men

kring statarlängans ålder går uppgifterna isär. Enligt länsmuseets tidigare inventering anges att den troligen är från tiden kring 1850. Enligt en tidningsartikel från 1983 anges att den då var cirka 200 år gammal. 1980 köpte Domänverket gårdens mark och ekonomibyggnader från Skinnskattebergs kommun och arrenderade ut jordbruket. Intill torpbebyggelsen tillkom 2017 ett nytt bostadshus.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Vätterskoga

Vätterskoga är ett bra exempel på en jordbrukande gård och har byggnader med olika funktioner, som bostadshus och ekonomibyggnader. Gården ligger i närheten av en sjö och med öppna odlingsfält kring byggnaderna. Området har sedan lång tid tillbaka använts som jordbruksmark. Ett flertal byggnader med koppling till jordbruksverksamheten är från andra halvan av 1800-talet. Väl bevarade byggnader med traditionell utformning med rödmålade fasader och tegeltäckta sadeltak samt det öppna odlingslandskapet kan berätta om det beskrivna skeendet. Byggnaderna kan även ge kunskap om traditionella byggnadstekniker och material samt levnadsförhållanden. Den bevarade statarlängan är ovanligt förekommande och intressant ur ett socialhistoriskt perspektiv.

Lång rödmålad timrad byggnad med tegeltäckt sadeltak från 1870-talet. Huset fungerade ursprungligen som statarlänga (Vätterskoga 4:675). Foto: Vlm-skiek-0792.

Den rödmålade statarlängan har inklädda knutar och småspröjsade vitmålade fönster (Vätterskoga 4:675). Foto: Vlm-skiek-0808.

Stall/magasin från 1896 i rödmålat timmer och träpanel, svartmålade dörrar och vitmålade småspröjsade fönster med foder i spetsiga avslut. (Vätterskoga 4:573). Foto: Vlm-skiek-0793.

Ladugård med vitputsad murad del och rödmålad träpanel (Vätterskoga 4:573). I förgrunden den kringbyggda gårdsplanen. Foto: Vlm-skiek-0794.

5.21 Övre och Nedre Källfallet

Området Övre och Nedre Källfallet ligger i Skinnskattebergs kommuns västra del, vid Skildammen norr om Riddarhyttan. Området omfattar bland annat gruvarbetarbostäder och hyttruiner.

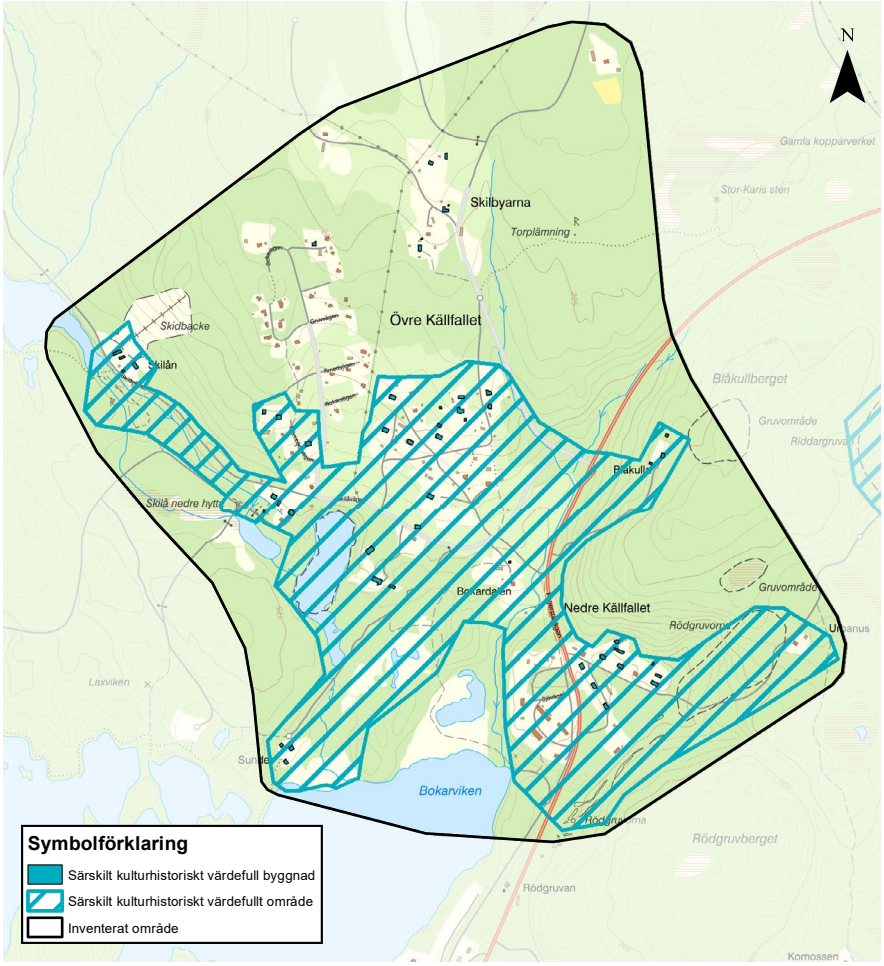

Karat över inventerat område med särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden och bebyggelse.

Övergripande karaktär

Landskapet i området Övre och Nedre Källfallet är kuperat, skogbevuxet och med närhet till sjöarna Lien och Skildammen. Bitvis är landskapet kargt och innehåller hyttruiner i form av större områden med slagg och rester av bruksbyggnader, gruvhål, hyttor och dammar. Lämningarna kommer från Övre och Nedre Skilå hytta,

Rödgruvorna och Källfallets gruvfält. Bebyggelsen i området utgörs främst av arbetarbostäder för anställda vid Källfallets gruva. Dessutom finns ett fåtal byggnader bevarade med koppling till gruvverksamheten, såsom gruvlave och ställverk.

Områdets bostadshus karaktäriseras av rödmålade fasader med vitmålade fönster. I både Övre och Nedre Källfallet finns grupper med likformiga bostäder uppförda mellan åren 1915–1916 för arbetare vid Källfallets gruva. I Övre Källfallet är husen placerade mitt på stora tomter där mindre vägar slingrar sig över den kuperade terrängen. I Nedre Källfallet, där terrängen är plan, är bebyggelsen mer samlad och byggnaderna ligger på stora rätvinkliga tomter utefter två mindre vägar. På tomterna finns vanligen flera uthus.

I Övre Källfallet och spridda i utkanterna av området finns även bostäder för gruvarbetare från tiden kring sekelskiftet 1900. I vissa bostäder har troligen skogsarbetare bott. Bebyggelsen är mindre i volym än husen från åren 1915–1916 och individualistiskt utformade fast med likartad karaktär. Här finns ofta småskaliga ekonomibyggnader såsom ladugårdar och jordkällare.

I Skilån ligger en arbetarbostad från tiden kring sekelskiftet 1900 som ursprungligen inrymde fyra lägenheter. Byggnaden i två plan med sadeltak är klädd i rödmålad locklistpanel och har vitmålade snickerier. Till bostadshuset hör ekonomibyggnader såsom en ladugård, en bod och tre jordkällare. Idag används bostadshuset som värmestuga för Motionsklubben Hyttan som driver den intilliggande skidbacken Skilabacken.

Rester efter gruvverksamhet i Källfallet bestående av betongfundament och sten, omgivet av blandskog. Foto: Vlm-skiek-0435.

Historik

Skilå hytta

Vid Skilå fanns två hyttor, Nedre och Övre hyttan. Nedre Skilå hytta var troligen i bruk redan på 1400-talet eller början av 1500-talet. Driften upphörde i början av 1600-talet. Den övre hyttan var i bruk mellan åren 1653–1802. År 1653 uppförde Simon Funck en för tiden modern så kallad fransysk masugn. Malm som smältes ned vid Skilå hytta kom från Morbergs kvickstensgruva invid Övre Skärsjön. Ruiner från både Övre och Nedre Skilå hytta finns delvis kvar, norr om sjön Lien samt vid Nedre Skilå. Den Nedre hyttan utgörs av rester av en åttkantig murad masugn. Vid den övre hyttan finns rester av bruksbyggnader, dammar och kanaler. Vid båda hyttorna finns större områden av slagg kvar.

Ytterligare lämningar som vittnar om gruvdriften inom området finns vid Rödgruvorna som omfattar åtminstone 25 gruvhål. Dessa utgörs huvudsakligen av dikesgruvor med ett djup av två till fem meter. I sydvästra delen av området finns gruvhål av rundare och något djupare typ. Varphögar förekommer längs hela sträckningen av gruvhål och kan antagligen dateras till medeltiden.

I anslutning till hyttorna växte det fram bebyggelse. Bostadshus finns markerade på en skattläggningskarta från 1695. På samma karta finns också Skilå gård markerad. Den låg norr om Övre Skilå hytta. Där ligger nu en arbetarbostad uppförd omkring sekelskiftet 1900. I Skilbyarna finns tre arbetarbostäder med uthus och små ladugårdar från tiden kring sekelskiftet 1900.

Källfallets gruvfält och anriknings- och brittverk

Källfallets gruvfält upptäcktes 1895 och driften startade året efter. 1899 utfördes uppfordringsanläggning och 1902 anlades en järnväg från Lienshyttan upp till gruvan. År 1906 uppfördes anrikningsverk och brikettverk. År 1922 byggdes en ny 36 meter hög gruvlave i träkonstruktion som dock brann ned 1943, liksom skrädhuset. År 1945 stod en ny gruvlave i betong färdig. Gruvan var under 1900-talets första hälft den största järnmalmsproducenten i Riddarhyttan. I gruvan bröts fosforfri järnmalm fram till 1967, då driften lades ned. Vid gruvan uppfördes lave, skrädhus, maskinhus och smedja, anrikningsverk, brikettverk med mera. Efter nedläggningen revs flera av byggnaderna på gruvområdet och idag återstår endast laven, smedjan och ett magasin.

Många arbetarbostäder byggdes i samband med anläggningen av Källfallets anriknings- och brikettverket 1908. De var i regel avsedda för två familjer och hade ungkarlslägenheter på vinden. Förmodligen bodde även skogsarbetare i vissa arbetarbostäder. Bebyggelsen uppfördes vanligen i ett och ett halvt plan, med fasader av rödmålad locklistpanel och vita och grönmålade snickerier samt tegeltäckt sadeltak. I anslutning till bostadshusen byggdes småskaliga ekonomibyggnader.

Ett exempel på en välbevarad bebyggelsemiljö från tiden finns i Sundet, med bostadshus för två familjer, jordkällare med vedbod och en liten ladugård. Öster om Övre Källfallet ligger Blåkulla som byggdes som en så kallad inmutningsstuga. Bostadshuset byggdes för två familjer och två separata jordkällare med vedbod. Miljön är väl bevarad.

Åren 1915–1916 uppfördes grupper av likformiga arbetarbostäder i Övre och Nedre Källfallet. Bostäderna var avsedda för fyra familjer och inrymde fyra lägenheter. Det finns flera väl bevarade exempel i området idag. Arbetarbostäderna karaktäriseras av byggnadsvolymer i ett och ett halvt plan med fasader av liggande och stående rödmålad fasspontpanel. Fönsterbågar och snickerier är grön- och vitmålade.

Det uppfördes även större byggnader med lägenheter för åtta familjer. Dessa revs i början av 1960-talet. I Nedre Källfallet uppfördes 1914 ett ungkarlshotell för arbetare, kallat Kolingsborg. Byggnaden finns kvar idag och är en rödmålad byggnad i två plan med vita snickerier. På 1970-talet inköptes delar av marken i Övre Källfallet och styckades av till tomter för fritidshus. Därefter har tomterna successivt bebyggts, dock står flera tomter fortfarande obebyggda idag.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Skilå och Källfallet

Området kännetecknas av många lämningar efter hyttverksamhet, gruvhantering och har en välbevarad arbetarbebyggelse. Hyttverksamheten går tillbaka ända till 1400-talet eller början av 1500-talet. Här finns goda exempel på gruvmiljöer som har stort kulturhistoriskt värde. Väl bevarade byggnader med olika ursprungliga funktioner med koppling till gruvhanteringen kan ge kunskaper om hur verksamheten fungerade, vilket är intressant ur ett industrihistoriskt perspektiv.

De väl bevarade arbetarbostäderna utgör två grupper likformigt utformad bebyggelse som berättar om levnadsförhållanden för gruvarbetare och familjer under första hälften av 1900-talet. I området finns även något äldre arbetarbostäder. Den kan genom sin utspridda placering, byggnadsvolym, material och utformning samt byggnader som jordkällare och ladugårdar berätta om sitt ursprungliga sammanhang och människornas levnadsförhållanden. Arbetarbostäder är intressant ur både ett socialhistoriskt och byggnadshistoriskt perspektiv. Bebyggelsemiljöns kulturhistoriska värden förstärks i och med att den består av de tre komponenterna; rester av hyttverksamhet, byggnader med direkt koppling till gruvverksamhet samt arbetarbostäder.

Rödmålat bostadshus med slaggstensgrund uppfört för två arbetarfamiljer kring sekelskiftet 1900 i Skilbyarna (Riddarhyttan 1:144). Byggnaden är en av de tidiga arbetarbostäderna i Källfallet. Dörrarna är grönmålade, snickerierna vitmålade och sadeltaket täckt av tegel. Foto: Vlm-skicm-0001.

Före detta arbetarbostad med fyra lägenheter från sekelskiftet 1900 vid nuvarande Skilå skidbacke (Riddarhyttan 3:11). Byggnaden i två våningar har rödmålad locklistpanel och vitmålade snickerier. Foto: Vlm-skiek-0452.

Byggnad med tjocka murar av slaggsten som ursprungligen fungerade som bälg, senare sandlager (Skilån 3:6). Foto: Vlm-skiek-0433.

Bostadshus uppfört 1915–1916 för fyra arbetarfamiljer vid gruvan i Källfallet (Skilån 3:60). Byggnaden har rödmålad fasspontpanel, grönmålade fönsterbågar och vitmålade foder. Det brutna taket är tegeltäckt. Foto: Vlm-skicm-0064.

Gruvlave i betong i Källfallet uppförd 1944 (Skilån 3:6). Foto: Vlm-skiek-0429 .

Vedbod från sekelskiftet 1900 tillhörande bostadshus med tre lägenheter (Skilån 3:22). Byggnaden har fasad av rödmålad lockpanel, svartmålade dörrar, vitmålade snickerier och sadeltak täckt av plåt. Foto: Vlm-skiek-0486.

Dass i Övre Källfallet med tre svartmålade dörrar, rödmålad träpanel och enkupigt tegeltäckt sadeltak (Skilån 3:76). Foto: Vlm-skiek-0470.

Byggnad i Övre Källfallet som ursprungligen fungerade som tvätt- och bagarstuga (Skilån 3:76). Bottenvåningen är putsad med vit spritputs och övervåningen är klädd med rödmålad locklistpanel. Foto: Vlm-skiek-0476.

Garage från första halvan av 1900-talet (Riddarhyttan 1:119). De småskaliga byggnaderna i ett plan har fasader av rödmålad locklistpanel, grönmålade dörrar och vitmålade snickerier. Foto: Vlm-skiek-0537.

Bostadshus i Nedre Källfallet uppfört 1914 som ursprungligen inrymde ungkarlshotell och kallades för Kolingsborg (Riddarhyttan 3:9). Fasaden är klädd med rödmålad fasspontpanel, har vitmålade snickerier och valmat tak. Foto: Vlm-skiek-0547.

Vedbod från 1914 tillhörande byggnaden som uppfördes som ungkarlshotell och kallades för Kolingsborg (Riddarhyttan 3:9). Fasaden är klädd med rödmålad fasspontpanel och har småspröjsade fönsterbågar. Dörrarna är grönmålade och fodren vitmålade. Foto: Vlm-skiek-0550.

6. Källor och administrativa uppgifter

6.1 Otryckta källor

> Digitalt museum – www.digitaltmuseum.se

> Ekomuseum Bergslagen – www.ekomuseum.se

> Kulturmiljölagen – www.raa.se/lagar-och-stod

> Lantmäteriet historiska kartor – www.lantmateriet.se/sv/Kartor-och-geografisk-information/Historiska-kartor/

> Miljömålsportalen: – www.miljomal.se

> Modernismen i Västmanland – www.modernismenivastmanland.se

> Industriarkitektur – www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1292779/FULLTEXT01.pdf

> Riksantikvarieämbetet Bebyggelseregistret – www.bebyggelseregistret.raa.se

> Riksintressen för kulturmiljövården i Västmanlands län – www.raa.se/app/uploads/2018/07/U_riksintressen.pdf

> Riksarkivet – www.riksarkivet.se

> Skinnskattebergs kommun – www.skinnskatteberg.se

> Sveriges hembygdsförbund – www.hembygd.se

> Svenska Kyrkan – www.svenskakyrkan.se

> Westerlund Mona, Darin Olov – www.hembygd.se/skinnskattebergs-hembygdsf-rening/plats/169880/text/21530

Arkiv

> Skinnskattebergs kommunarkiv

> Västmanland läns museums arkiv

Informanter

Samtal med fastighetsägare och boende i Skinnskattebergs kommun samt Marlene Carlsson och Carl-Magnus Gagge.

6.2 Tryckta källor

> Ahlberg, Hakon & Björklund, Staffan (2000). *Västmanlands kyrkor i ord och bild.* Falun: S. Björklund.

> Ahlqvist, Verner (1959). *Bysala krönika: red. på grundval av artikelserien "Bysala gårdar" i Bärgslagsbladet 1954–1955.* 2: a tr., 2014 [Bernshammar]: [Bysala hembygdsfören.].

> Bark, Hernfrid (1974). *Ur Skinnskattebergsbygdens historia.* Skinnskatteberg: Skinnskattebergs kommun.

> *Bygdeboken Fagersta, Norbergs, Skinnskattebergs kommuner.* (2011). Sollentuna: Bygdeboken förlag.

> *Bygd och bruk: berättelser från Skinnskattebergs bergslag.* (2012-). Skinnskatteberg: Hembygdsföreningarna inom Skinnskattebergs kommun.

> Darphin, Jean-Paul (1999). *Avtryck av den industriella utvecklingen: en inventering i Västmanlands län 1998-1999.* Västerås: Västmanlands läns museum.

> Dellbrant, Jan, Hammarskiöld, Rolf & Raunås Persson, Beatrice, (2002) *Bysala bageri och Tomtens ångbryggeri: En industrihistorisk dokumentation: dokumentation av byggnader och produktionsutrustning; Bysala 2:10; Heds socken; Skinnskattebergs kommun; Västmanlands län,* Västmanlands läns museum, Västerås.

> Ek, Ingvar (2001). *Skinnskattebergs församling: en krönika.* [Skinnskatteberg]: [I. Ek].

> Franzén, Anders. *Tio bud för god byggnadsvård.* 1/2004, Svenska byggnadsvårdsföreningen, 2004.

> Gagge, Carl-Magnus (2020). *Skinnskattebergs Boardfabrik 1950–1988: fabriken, samhället & den finska arbetskraftsinvandringen.* Västerås: Västmanlands läns museum.

> Génetay, Cissela & Lindberg, Ulf. *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval [Elektronisk resurs]: grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet,* Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2014.

> Holmberg, Bruno (1996). *Anteckningar om hyttor och hammare i Skinnskattebergs bergslag.* Skinnskatteberg.

> *Kulturminnesvårdsprogram för Skinnskattebergs kommun.* (1982). Västerås: Västmanland läns museum.

> *Landskapskaraktärsanalys för Västmanland* [Elektronisk resurs]. (2015). Tillgänglig på Internet: http://trafikverket.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1364683&dswid=1439.

> Larsson, Carl-Johan (1976). *Anteckningar kring Volvoskolan Karmansbo.* Köping: Skolan.

> Lorichs, Lorenz Ludvig (1931). *En bok om Heds socken.* Västerås: [Förf.]

> Lorichs, Ludvig, 1952, *Gunnilboboken*.

> Lundgren, Hans (2008). *Krampen: rysläger i Sverige under andra världskriget.* Västerås: Västmanlands läns museum.

> Ohlén, Carl-Eric, Sydow, Waldemar von & Björkman, Sten (red.) (1940). *Svenska gods och gårdar D. 37 Västmanlands län: Åkerbo, Skinnskattebergs, Gamla Norbergs, Vangsbro, Snevringe, Tuhundra, Norrbo, Siende, Yttertjurbo, Övertjurbo, Simtuna, Torstuna och Våla härader.* Uddevalla: Svenska gods och gårdar.

> Perman, Karin (1999). *Bruksortens kvinnor: en studie om kvinnors platsidentitet.* Falun: Dalarnas forskningsråd.

> Rönn, Göran (1995). Värdet i en värdelös gruva: Riddarhyttebolagets köp av Hultebo gruvor 1920. *Bergslagsarkiv.* 1994 (6), s. 13–33.

> Skyllberg, Eva (1997). *Skinnskattebergs bergslag: en sammanställning över de bergshistoriska lämningarna i Gunnilbo, Heds och Skinnskattebergs socknar.* Stockholm: Jernkontoret.

> Ström, Krister (red.) (1998). *Tidernas kyrkplatser: 12 miljöer i Västmanlands län.* Västerås: Västmanlands läns museum.

> Västmanlands läns museum (1980). *Kulturhistorisk byggnadsinventering i Skinnskattebergs kommun: Gunnilbo, Hed, Skinnskatteberg.* Västerås: Mus.

> *Översiktsplan för Skinnskattebergs kommun* (2006). Skinnskatteberg: Skinnskattebergs kommun.

> *Översiktsplan 2014 Skinnskattebergs kommun, del 1 Utveckling och delområden* (2014). Skinnskatteberg: Skinnskattebergs kommun.

6.3 Administrativa uppgifter

Detta kulturmiljöprogram är framtaget inom ramen för samverkansprojektet Kulturmiljöprogram för Skinnskattebergs kommun. Projektet har drivits i samverkan mellan Skinnskattebergs kommun, Västmanland läns museum och Länsstyrelsen i Västmanlands län 2015–2022. Kulturmiljöprogrammet för Skinnskattebergs kommun är antaget av kommunfullmäktige 2022-03-07 § 22.

Projektorganisation

Styrgrupp

> Länsstyrelsen i Västmanlands län: Anna Ahlberg, Kicki Söderback, Linda Wångdahl.

> Skinnskattebergs kommun: Angelique Nyström, Birgitta Lövestedt, Erika Benzler, Marlene Carlsson, Staffan Bergman, Veronica Dahlberg.

> Västmanlands läns museum: Anna Ahlberg, Christina Morén, AnnaThorsell.

Projektledare

> Västmanlands läns museum: Anna Ahlberg 2015–2018, Christina Morén 2018–2019 och Anna Thorsell 2019–2021.

Projektgrupp

> Västmanlands läns museum: Anna Thorsell, Christina Morén, Ellen Holtermann Wiig, Emma Karp, Sara Bäckman.

För mer information:

> Skinnskattebergs kommun: www.skinnskatteberg.se

> Länsstyrelsen i Västmanlands län: www.lansstyrelsen.se/vastmanland

> Västmanlands läns museum: www.vastmanlandslansmuseum.se

Denna rapport och projektets databas finns publicerad på Kulturarv Västmanland: www.kulturarvvastmanland.se

Länsstyrelsen
Västmanlands län

Länsstyrelsen i Västmanlands län, 721 86 Västerås
Telefon: 010-224 90 00, E-post: vastmanland@lansstyrelsen.se
www.lansstyrelsen.se/vastmanland